

40(075)

Б18

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М.
ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.

Карачаев. 745-1

Handwritten signature

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

ФОНЕТИКА МОРФОЛОГИЯ

5—6 КЛАСЛАГЪА

Handwritten mark

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1967

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ А. М., ОРУСБИЙЛАНЫ И. Х.-М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ ГРАММАТИКАСЫ

1-чи КЕСЕГИ

ФОНЕТИКА, МОРФОЛОГИЯ

5-чи ЭМДА 6-чы КЛАСЛАГЪА

*Къабарты-Малкъар АССР-ни
Джарыкълыкъ министерствосу бла
Къарачай-Черкес облоно бегитгендиле.*

ТЮЗЕТИЛИБ, ТОЛТУРУЛУБ
2-ЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК — 1967

Учебникде Байрамкюлланы А.
бу темалагъа джазгъанды:

Башланган школда окъулгъанны
къайтарыу.

Фонетика.

Морфология.

Сёзню кзурамы.

Ат.

Сыфат.

Сапау.

Алмаш.

Орусбийланы И. бу
темалагъа джазгъанды:

Этим.

Сёзлеу.

Последогла.

Байламла.

Кесекчикле.

Междометие.

А. Байрамкуловым написа-
ны следующие разделы учебника:

Повторение пройденного в началь-
ной школе.

Фонетика.

Морфология.

Состав слова.

Имя существительное.

Прилагательное.

Числительное.

Местоимение.

И. Урусбиевым написаны:

Глагол.

Наречие.

Последоги.

Союз.

Частицы.

Междометие.

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛА.

А. Х.—Аппаланы Хасан.

Б. А.—Боташланы Абидат.

Б. А.-К.—Батчаланы Абул-Керим.

Б. Д.—Байкюлланы Даут.

Б. У.—Байрамкюлланы Умар.

Б. Х.—Байрамкюлланы Халимат.

Г. Х.—Гашоков Хусин.

Г. Дж.—Гочияланы Джагъафар.

Г. Б.—Гуртуланы Берт.

Ё. А.—Ёргенланы Азрет.

Дж. Х.—Джаубаланы Хусей.

З. Дж.—Залиханланы Джанакъайыт.

З. Т.—Зумакулланы Танзиля.

К. А.—Кешоков Алим.

Кр.—Крылов И. А.

Кър. И.—Къримшаухалланы Ислам.

К. С.—Капаев Суюн.

К. Х.—Кациланы Хаби.

Къ. Д.—Къобанланы Дахир.

Къ. К.—Къоркъмазланы Кёккёз.

Къ. И.—Къаракетланы Исса.

К. Къ.—Кулийланы Къайсын.

Л.—М. Ю. Лермонтов.

М. Г.—А. М. Горький.

М. К.—Мечиланы Кязим.

Н. О.—Николай Островский.

О. К.—Отарланы Керим.

О. С.—Отарланы Сайид.

П.—А. С. Пушкин.

С. А.—Семенланы Азрет.

Т. Б.—Тхайцуков Бемурза.

Х. О.—Хубийланы Осман.

Ч. Къ.-М.—Чанкаланы Къазий-Ма-
гомед.

Ш. М.—Шавайланы Миналдан.

Ш. С.—Шахмурзаланы Сайид.

Э. О.—Этезланы Омар.

БАШЛАННГАН ШКОЛДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

**Хапарлаучу, соруучу эмда кѣлтюртюочю айтымла.
Айтымны аягында точка, соруу эмда кѣлтюртю
белгиле.**

1-чи иш. Хапарчыкны джазыгъыз. Анда айтымланы араларына точка-ла салыгъыз. Точкадан сора уллу харф бла башлагъыз. Хар айтымда башчы бла хапарчыны табыгъыз.

ДЖАНГЫ ЮЙДЕ.

Хасан заводда ишлейди ол джангы ишленген тѣрт этаж-лы юйде квартир алгъанды Хасан юйдегисин ары кѣчюргенди аны юй бийчеси квартирни комнаталарын ариу джарашдыр-гъанды кѣонакъ юйде эки терезени арасында Ленинни сураты тагъылгъанды квартирде телевизор, радио, телефон барды.

2-чи иш. Текстни тышыгъыздан окъугъуз; хапарлаучу, соруучу эмда кѣлтюртюочю айтымланы табыгъыз. Текстни джазыгъыз, таякчыкъланы орнуна керекли тыйгъыч белгилени (точкаланы, соруу белгини, кѣлтюртюу белгини) салыгъыз.

ЧЫБЧЫКЪЛАНЫ САКЪЛАГЪЫЗ!

Къамжакъ, къурт дегенча кѣб тюрлю ууакъ джаныуар-чыкъла бачхалагъа тереклеге уллу заран саладыла | бу заран-чыладан быланы ким сакълайды | сабанладан, бачхаладан уллу битим алыргъа адамлагъа ким болушады | бу иште адамлагъа чыбчыкъла (къанатлыла) болушадыла | ала сабанлагъа, бачха-лагъа заран салыучуланы кѣурутадыла | чыбчыкъланы сакъ-лагъыз | алагъа бачхалада чыбчыкъ юяла ишлегиз | къыш сууукълада болушугъуз |

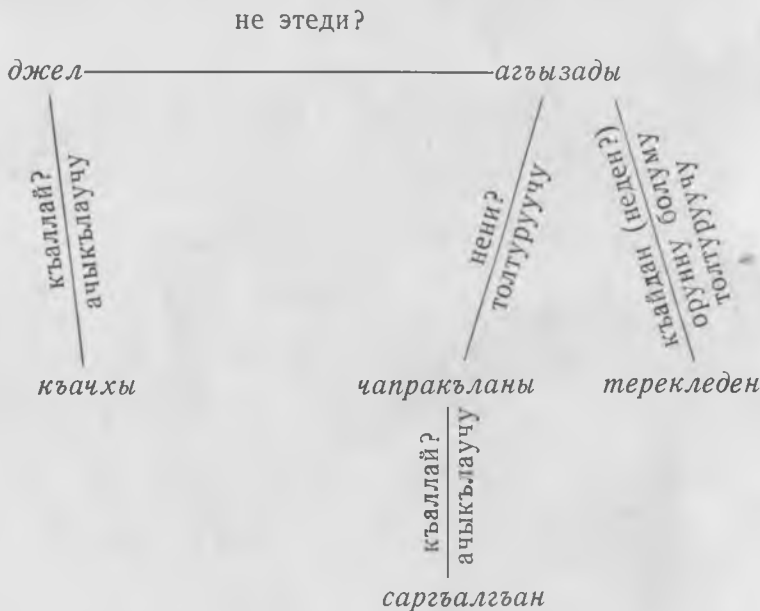
Айтымны баш эмда сансыз членлери.

3-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, аланы членлерин айыргъыз. Экинчи бла ююнчю айтымланы схемаларын салыгъыз.

- 1) Ингир болду.
- 2) Ачыкъ кёкде джулдузла кёрюндюле.
- 3) Джашил кырдыкдан тойгъан ийнекле юйлерине къайытдыла.
- 4) Терезеледен лампа жарыкъла чыкъдыла.
- 5) Хар ким да юйюне джыйылды.
- 6) Кюнден къызгъан арбазла салкъын болдула.

СХЕМАНЫ ЮЛГЮСЮ.

Къачхы джел терекледен саргъалгъан чапракъланы агъызады.

4-чю иш. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз. Керекли джерлерине точкаланы сала, джазыгъыз. Точкадан сора улуу харф бла башлагъыз. Айтымланы членлерин айыргъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тартыгъыз.

Онг джаныбызда къарлы Кавказ джылтырай эди аллыбызда мазаллы чегетли тау сюелген эди къала аны артында эди аны тегерегинде чачылгъан элни ышанлары кёрюнедиле кеси джангыз тургъан минара тас болгъан элни къачан эсе да

болгъанына шагъатлыкъ этеди ол (минара) къуругъан суучукъну бойнунда, таш къалаулары ичинде субай сюелиб туралды. (П.)

5-чи иш. Джайылмагъан айтымланы (къуру башчысы бла хапарчысы болгъан) скобкалада берилген соруулары орнуна, сансыз членле (ачыкълаула, болумла) къошуб, джайылгъан айтымла этиб джазыгъыз.

Ю лгю. (Къайда?) (къаллай?) булутла джюзедиле.— Кёгде къара булутла джюзедиле.

КЪАЧ.

Къач келди. (Къайда?) (къаллай?) булутла джюзедиле. (Къаллай?) джангур (къалай?) себелейди. (Къаллай?) джел (къайдан?) уралды. (Неден?) (къаллай?) чапракъла (къалай?) агъадыла. Къанатлыла (къайры?) кетедиле. Ала (къачан?) (къайры?) къайытыб келликдиле. Биз (неге?) къууанныкътбыз.

6-чы иш. Джазыгъыз: айтымлада сёзле айтымны къайсы членлери эмда тилни къайсы кесеклери болгъанларын ауздап айырыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тюблерин тарта джазыгъыз.

1) Къраллада джарлыла бизден юлгю аладыла. (Къ. И.)
2) Эртденбла анабыз уятды бизни. (Ё. А.) 3) Эркин джашау къолубузгъа тюшгенди. (Б. Д.) 4) Согъуладыла джуртда джарыкъ джырла. (Б. Д.) 5) Кюнню джарыгъын кёрдюле, къарау сокъур кёзлерим (Б. А.-К.)

Айтымда биртуудукъ членле.

7-чи иш. Айтымланы тышыгъыздан окъугъуз; биртуудукъ членлени салыб, ала айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз. Биртуудукъ членлени араларына занятойну нек салыннганын не да нек салынмагъанын ангылатыгъыз.

1) Кюн чыккъгъан бла кюн батхан джанларын мийик къаяла, таула къуршалайдыла. (Ш. М.) 2) Элде хар ким ушхууур къайгъыга кириб, кими отха, кими суугъа чабадыла. (Ш. М.) 3) ... Сюрюучюле, отджагъаны тегерегине джыйылыб, тюрютюрюлю джомакъла, таурухла айтадыла... (Ш. М.) 4) Тегерекде тохтамай тобла атыладыла, пулемётла къурмач кибик чартлайдыла. (З. Дж.) 5) Бизни тауларыбызда къайын, эмен, кюрюч нарат да кёбдю. 6) Сабийле школну клубунда джырладыла эм тебседиле. 7. Тюнене джел уллу къобхан эди, алай а хата этмеди.

8-чи иш. Айтымлада точкаланы орнуна, кереклисине кёре, биртуудукъ башчылары, хапарчылары, толтуруучулары, болумлары сала, тышыгыздан окъугъуз. Керекли джерине запятой сала джазыгъыз. (Хар юч точканы орнуна бир биртуудукъ член керекди).

1) Колхозну кёгет бачхасында эмда ... битедиле. 2) Бешинчи классда ... бла ... айырмагъа окъуйдула. 3) Къыш заманда кюн жарытады алай а 4) Туристле Нальчикде эмда ... болдула. 5) Доммайгъа бара, сол джаныбызда ... да мийик таула да кёрюне эдиле. 6) Стол юсюнде эмда ... бар эдиле. 7) Ит бла бёрю ... бла ... бир бирлерине джаудула. 8) Пионерле лагереде ишлей эдиле эмда

9-чу иш. Айтымлары джазыгъыз, кереклисича, запятойлары салыгъыз.

1) Джангурдан сора кюн тийгенинде тереклени кырдыкланы ташлары юселери джылтырадыла. 2) Бизни областыбызда джа-шагъан оруслаула къарачайлыла черкеслиле абазалыла ногъай-лыла тегейлиле дагыда башха миллетле къарнашлага джа-шайдыла. 3. Пионер тюз сёзлю намыслы билимли джигер джити басымлы болургъа керекди. 4) Ала не колхоздан тыш болургъа керекдиле не да колхозгъа терс ниетлерин къояргъа керекдиле. (Г. Б.) 5) Колхозгъа тюз кёз бла тюз ниет бла ишлерге борчлудула. (Г. Б.) 6) Колхоз—джалчыла джарлыла орталыкъла ючюн къуралгъанды (Г. Б.)

Къош айтымла.

10-чу иш. Тышыгыздан окъугъуз. Хар къош айтым ненча бош айтымдан къуралгъанын кёрюсюзюз; хар бош айтымда башчы бла хапарчыны табыгъыз. Къош айтымга кирген бош айтымла бир бирлери бла къалай байланганларын айтыгъыз (байламсызмы, огъесе байламны болушлугъу бламы?)

1) Танг атды, чыбыккъла джырлаб башладыла. 2) Джангур джауду, джер да джибиди. 3) Исса келди да, Хасан аны бла фермагъа кетди. 4. Джел къакъды, эмда чапракъла шууулдадыла. 5) Биз сакъладыкъ, сиз а келмедигиз. 6) Булутла чачылдыла, кюн тийди, джер да кебди. 7) Гудок берилди, станокла тохтадыла, эм да ишчиле ашаргъа кетдиле. 8) Бу ёзенде джер такъырды, алай а хауасы ариуду, сууу кирсизди. 9) Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды, ленинизм ёллюк тюлдю, сауду... (Къ. И.) 10 Алий инженерди, Мусса уа зоотехникди.

11-чи иш. Тышыгыздан окъугъуз. Байламла къайсы кёзюледе бош айтымлары байлагъанларын эм да къайсы кёзюледе биртуудукъ членлени байлагъанларын айыргъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла тарта джазыгъыз.

1) Къар джауду, алай а дженгил огъуна эриди. 2) Бизни отрядыбыз шабат кюн экскурсиягъа барлыкъды, ыйых кюн а

школ бачхада ишлерикди. Шабат кюн бизни отрядыбыз экскурсиягъа барлыкъды, къалгъан отрядла уа школ бачхада ишлерикдиле. 3) Кюн тийди эм да тегерекни джарытды. 4) Кюн тийди, эм да табигъат уянды. 5) Сау кюнню къар джауду да, джерни юсюн акъ дшабыу бла джабды. Сау кюнню къар джауду да, джерни юсю акъ джабыу бла джабылды. 5. Хур-нотсуз къыш титретиб джетди, тау, тюз къалмай акъ халатын кийди. (О. С.) 6) Адам, мал юшюр къоркъууун этди, дед Мороз да акъ сакъалын ийди. (О. С.)

12-чи иш. Хар эки бош айтымдан бир къош айтым къурагъыз. Къош айтымланы тышыгъыздан окъугъуз да джазыгъыз; башчы бла хапарчыны тюблерин тартыгъыз, керекли джерине запятой салыгъыз.

а) байламсыз:

1) Ашхам болду. Кёкде джулдузла кёрюндюле. 2) Кючлю джел урду. Булутла артындан ай кёрюндю. 3) Эшик ачылды. Юйге бир джолоучу кирди.

б) *эм, эм да*, да деген байламла бла:

1) Шыбыла джылтырады. Кёк кюкюреген эшитилди. 2) Кёкден кюнню исси таякълары тегюледиле. Будай сабанла алтынча джылтырайдыла. 3) Сабийле биригиб ишлейднле. Гардош къалаула дженгил-дженгил ёседиле. 4) Кюн тийди. Чыбчыкъла джырлаб башладыла.

Айлануу.

13-чю иш. Тышыгъыздан окъугъуз. Айланууланы табыгъыз, тыйгъыч белгилени къалай салынганларын айырыгъыз.

1) Сабийле! физкультура эте туругъуз, санларыгъызны къатдырыгъыз! 2) Киштик, джаным, акъыллы! Меннге шкокла атылды, мени сюрюб келелле, саудан тулукъ этелле. (Кър. И.) 3) Партия, сенсе башы насыбны! Партия, сенсе мыйысы халкъны! (Б. Х.) 4) Чыкъчы, Таулан, эшикге къара, ит кимге эсе да бир къаты чабады. (Къ. Д.) 5) Ёхдем Кавказ, салам айтама санга! (Къ. И.) 6) Анам, сен атамы атын айтмай нек джашыраса, сен Темуркъа дегенликге не боллукъду? (А. Х.) 7) Тели джаш! Сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула (А. Х.) 8) Тур, сен джаман, кесинги къартгуна этиб, гырылдай турма да, баш табхада аякъ тюбюнде къурмач барды, аны ал да аша. (А. Х.) 9) Махдау санга, комсомол! (О. К.)

10) Сизге айтама, джаш нёгерле,
Тынгылагъыз, пионерле!
Болугъуз сиз джигит эрле,
Эркиндиле окъур джерле.

(М. К.)

14-чю иш. Айланулары орунларын алмашдыра эмда керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Ю лгю. **Азрет, сен къайры ашыгъаса? Сен къайры ашыгъаса, Азрет?**

1) Алий, сен тюнене берилген дерсибизни этгенмисе?
2) Аланла! келигиз бюгюн джууунургъа барайыкъ. 3) Мен сурат салыргъа бек сюеме, Айшат.

15-чи иш. Хар цифрада берилген экишер айтымны тышыгъыздан окъугъуз да алада айырылгъан сёз къайсында башчыды, къайсында алайыуду, аны айырыгъыз. Керекли джерине тыйгъыч белги сала джазыгъыз.

1) **Фаризат** бюгюн „Пионер правданы“ окъугъанды. **Фаризат** сен „Пионер правданы“ окъугъанмыса? 2) **Сабийле** эртденбла чабакъ тутаргъа барайыкъ. **Сабийле** эртденбла чабакъ тутаргъа барлыкъдыла. 3) **Солтан** Тебердиде пионер лагерде солуйду. **Солтан** дерслеринги хазырлагъанмыса? 4) **Пионерле** сиз сабийлени барына юлгю болугъуз! **Пионерле** сабийлени барына юлгюдюле.

16-чы иш. Тышыгъыздан окъугъуз, айланулары табыгъыз. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз.

I. 1) Тур анам кетейик. (А. Х.) 2) Тур Жантемир кызы гёзеннге бир кир, быланы керекли затларына къарай тур.. (А. Х.) 3) Сау бол, сау кел Къанамат атам хариб къабырдан къобуб келген чакълы бир кёрдюм. (А. Х.) 4) Эшда Хамит джолубуз боллукъ болур. (Б. Х.) 5) Джолдаш сизни иште чемерлигиз, джарыкълыгъыгъыз адамны кесине мукъладис темирча тартыб къояды. (Б. Х.) 6) Къанамат сен менден тамадаса, сени айтханынги мен джерге да тюшюрмем... (Къ. Д.) 7) Хатам джокъду анам игиме, къайгъылы болма. (Къ. Д.)

II. Къурман болайым туугъан къралым санга!

Сенсе бек джарыкъ кюн дуняда манга.
Сенсиз насыб джокъ хар керти адамгъа.
Къор балайым туугъан къралым санга!.

Сенсе бизни таркъаймаз байлыгъыбыз,
Сени ючюн джашайбыз барыбыз.
Сени Ленин этгенди юлгю дунягъа.
Къор болайым туугъан къралым санга!

(К. Къ.)

Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

17-чи иш. Тышыгъыздан окъугъуз, авторну сёзлеринден сора, авторну сёзлерини аллында эмда авторну сёзлерини ичинде келген туура сёзню табыгъыз. Бу юч кёзюуде да къаллай тыйгъыч белгиле салыннганын айырыгъыз.

1) Аскер джууаб этди: „Къарачайлы болгъанлыкъгъа, бир элден тюлбюз“ (Х. О.) 2) Джандет чыккъды (эшикге): „Къы-

зым, кел юйге ... не хапар айтырыкъса экен...?" (А. О.)
3) „Ай хомух джаш, киши атха алаймы минеди, бери тюш бусагъатдан!“—деб Хасанбий къарнашындан туугъан джашчыкъны атдан тюшюрдю. (Къ. Д.) 4) „Не болгъанды энди уа, энтда айтыр затынгмы барды?“—деб Хасанбий джашыны кёзюне джити къарады. (Къ. Д.) 5) Хасанбий къошха киргенлей, Азрет аллына келиб: „Аппа, мен хазырма“,—деди. (Къ. Д.) 6) Анасы къызыны мангылайына къолун салыб: „Кюйюб къаласа да, насыбсыз, сандыракъ этмей не этгин“,—деб, кеси кеси бла сёлешди.

18-чи иш. Скобкалада берилген сёзле авторну сёзлеридиле. Алагъа туура сёзлени къошуб, керекли тыйгъыч белгилени салыб джазыгъыз; скобкаланы къоратыгъыз.

1) (Анасы айтды джашчыкъгъа) барчы джаным эшик аллындан отунчукъла келтир. 2) Нек джылайса Ибрахим не болгъанды? (деб анасы къойнуна алды). (А. Х.) 3) Энди Юнус бизден кетди, сау керейик (деб накъырда этдиле) (Б. Х.) 4) Атам, Бекир къайдады, ашаргъа нек келмейди? (деб сорду Фатима) (Б. Х.) 5) (Байдымат Ибрахимни башындан аягъына дери къараб) сен бусагъатда къайдан келесе? (деб сорду) (Къ. Д.) 6) (Къанамат бир кесек эс джыйыб) Хасанбий а не эте турады (деб сорду) (Къ. Д.)

19-чу иш. Тышыгъыздан окъугъуз да туура сёзлени табыгъыз. Тыйгъыч белгилени сала эмда керекли джерине гитче харфланы уллу харфла бла ауушдура джазыгъыз.

ТАУУКЪ ФЕРМА.

I.

Кетген джай Рома атасы бла элде джашагъанды. Бир джолда атасы айтханды Рома тауукъ шахарны кёрюрге сюемисе. Рома аны алай айтханына сейирсинди. Аллай шахарла боламыдыла да деб сорду ол.

Атасы накъырда эте болур деб, ол алай умут этгенди. Экинчи кюнюнде ала экиси да тауукъ фермагъа баргъанларында, ала анда крти тауукъ шахарны кёргендиле.

II.

... Зулейханы арбаздан Джамал Джамал деген ачы ауазы чыкъды. Джамал чабыб коридоргъа чыкъды. Нек турасыз бандитле чабыб элге кириб келедиле къачыгъыз деди Зулейха кеслерини арбаздан. Джолдаш Иванов бандитле элге кириб келедиле деди Джамал.

(Э. О.)

Андан ары хауа аууз бла неда бир-бирде бурун бла ётеди (сёз ючюн **м, н, нг** тауушланы айтхан заманда).

Бир кѳауум тауушланы айтхан заманда, сёз ючюн, **а, э**, ёбгеледен келген хауа тыйгъычсыз ётеди.

Хауа тыйгъычсыз ётген заманда кѳуралгъан тауушлагъа ачыкѳ тауушла дейдиле, ала да **а, ы, о, у, э, и, ё, ю** тауушладыла. Бу тауушла кѳуру ауаздан кѳураладыла.

Кѳалгъан тауушланы кѳурагъан заманда хауа эркин ётмейди, ол тюрю-тюрю тыйгъычлагъа тюбейди, сёз ючюн: **п, б, ш, ж** тауушланы кѳурагъан заманда.

п, б тауушланы кѳурагъан заманда хауа бир бирлерине кѳысылыб тургъан эринлени уруб ачады, алай бла дауур кѳуралады; таууш **п** кѳуру дауурдан кѳуралады, таууш **б** ауаз бла дауурдан кѳуралады.

ш, ж тауушланы кѳурагъан заманда хауа тар кѳобучукъдан (щель) ётеди; андан да дауур чыгъады; таууш **ш** кѳуру дауурдан кѳуралады, таууш **ж** уа ауаз бла дауурдан кѳуралады.

Хауа эркин ётуб кетмей, тыйгъычлагъа тюбей, алай бла кѳуралгъан тауушлагъа **тунакы тауушла** дейдиле, ала да быладыла: **б, в, г, гѳ, д, ж, дж, з, й, к, кѳ, л, м, н, нг, п, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ.**

20-чы иш. Бу сёзлени тышыгъыздан окѳугъуз; была бир бирлеринден кѳайсы ачыкѳ тауушлары бла айырылышханларын кѳргюзюгюз.

1) Кѳол, кѳал, кѳыл; 2) бѳл, бил, бел, бол, бал; 3) сал, сыл, сол, сѳл; 4) тѳз, тиз, туз, тоз, таз; 5) кѳаз, кѳыз, кѳоз; 6) бер, бар, бур; 7) сют, сат, сыт.

21-чи иш. Тышыгъыздан окѳугъуз, сёзле бир бирлеринден кѳайсы тунакы тауушлары бла айырылгъанларын кѳргюзюгюз.

1) Кѳал, кѳач, кѳаш, кѳан, кѳат, кѳай; 2) саз, таз, джаз, баз, наз; 3) сабан, сахан; 4) кѳююн, чоюн, боюн; 5) кѳалам, салам; 6) чара, чаба, чага.

§ 2. Бѳлюм.

Сёзле бѳлюмлеге юлешинедиле, сёз ючюн: *мал, а-на, бо-ран, те-ре-зе.*

Сёзде ненча ачыкѳ таууш болса, анда анча бѳлюм барды; сёз ючюн, *буз* деген сёзде бир ачыкѳ таууш барды (**у**), ол себебден бу сёзде бир бѳлюм барды; *кѳонакѳ* деген сёзде эки ачыкѳ таууш барды (**о, а**), ол себебден бу сёзде эки бѳлюм барды (*кѳо-накѳ*); *пионер* деген сёзде юч ачыкѳ таууш барды, юч да бѳлюм барды д. а. к.

Бѳлюмлени санларына кѳре сёзле бир бѳлюмлю, эки бѳлюмлю эмда кѳб бѳлюмлю боладыла:

- 1) бир бѳлюмлю сёзле: *тон, бау, той, кѳарт, мант;*
- 2) эки бѳлюмлю сёзле: *кѳар-наш, бай-ракѳ, ху-на;*
- 3) кѳб бѳлюмлю сёзле: *ус-таз-ла, ком-му-низм.*

22-чи иш. Бу назмучукъну окъугъуз; хар тизигинде ненча бѣлюм болгъанын айырыгъыз.

Ана тилинде кѣз джарыкъ кѣреди,
Ана тилине адам сый береди,
Сагъыш этеди кечем эм кюнюм,
Ана тилимди джюрегим, тиним.

(Къ. И.)

23-чю иш. Алгъы бурун бир бѣлюмлю сѣзлени, аланы ызындан эки бѣлюмлю сѣзлени, эм артында кѣб бѣлюмлю сѣзлени джазыгъыз.

Агъач, класс, чайник, чакъынджик, мал, аслан, терезе, ат, къоян, таякъ, партия, пионер, буз, республика, китаб, перо, Москва, Ленинград, суу, джай, джайдакъ.

24-чю иш. Сѣзлени бѣлюмлеге айыра джазыгъыз.

Шахар, миллет, халкъ, комсомол, боюн, джаякъ, байракъ, къууут, джауум, маджал, кѣксюл, къарыу, буу, къонгурау, къууанчылыкъ, пианоно.

§ 3. Харфла. Алфавит.

Тилни тауушларын джазмада эмда басмада суратлагъан белгилеге *харфла* дейдиле. Тауушланы биз эшитген эмда айтхан этебиз, харфланы уа кѣрген эмда джазгъан этебиз.

Бир харф сѣзде тюрю-тюрю тауушланы танытыргъа болады; сѣз ючюн, харф *б тобум* деген сѣзде *б* тауушну танытады, *тоб* деген сѣзде уа *п* тауушну танытады. Харф *з тузу* деген сѣзде *з* тауушну танытады, *тузсуз* деген сѣзде уа *с* тауушну танытады. Харф *ь* (джумушакъ белги) бир тауушну да танытмайды; сѣз ючюн, *культура* деген сѣзде сегиз харф барды (*к, у, л, ь, т, у, р, а*); тауушла уа джетидиле (*к, у, л, т, у, р, а*); бу сѣзде харф *ь* аны аллында келген *л* тауушну джумушакъ айтыргъа керек болгъанын танытады.

Къарачай-малкъар тилде харфла отуз сегиздиле (38). Бу харфланы бир бири ызларындан белгили джорукъ бла тизедиле.

Белгили джорукъ бла тизилген харфланы барысына *алфавит* иеда *азбука* дейдиле.

ЭСГЕРТИУ. *Алфавит* деген сѣз урум (грек) сѣздю, урум азбуканы биричи эки харфыны атындан, *альфа* эмда *бета* деген атладан къуралгъанды. *Азбука* деген сѣз славян азбуканы эки ал харфыны атындан — *аз* эмда *буки* атладан — къуралгъанды.

Алфавитни хар бир харфыны аты барды, сѣз ючюн: *б*—бэ, *л*—эл, *ш*—ша, д. а. к.

Алфавитни азбар билирге керекди, ол джашауда кѣб кѣжоуде керек болады: тюрю-тюрю списокла (классда сохтала, къуллукъда ишчиле д. а. к.) библиотекада китабла, сѣзлюкледe (словарлада) сѣзле алфавит джорукъда салынадыла.

Къарачай-Малкъар алфавит эмда харфланы атлары.

Басма харф-ла	Къол бла джазыл-гъан харфла	Харфланы атлары	Басма харфла	Къол бла джазылгъан харфла	Харфланы атлары
Аа	<i>Аа</i>	а	Оо	<i>Оо</i>	о
Бб	<i>Бб</i>	бэ	Пп	<i>Пп</i>	пэ
Вв	<i>Вв</i>	вэ	Рр	<i>Рр</i>	эр
Гг	<i>Гг</i>	гэ	Сс	<i>Сс</i>	эс
Гъгъ	<i>Гъгъ</i>	гъэ	Тт	<i>Тт</i>	тэ
Дд	<i>Дд</i>	дэ	Уу	<i>Уу</i>	у
Ее	<i>Ее</i>	е	Фф	<i>Фф</i>	эф
Ёё	<i>Ёё</i>	ё	Хх	<i>Хх</i>	хы
Жж	<i>Жж</i>	жэ	Цц	<i>Цц</i>	цэ
Дждж	<i>Дждж</i>	джэ	Чч	<i>Чч</i>	чэ
Зз	<i>Зз</i>	зэ	Шш	<i>Шш</i>	ша
Ии	<i>Ии</i>	и	Щщ	<i>Щщ</i>	ща
й	<i>й</i>	кысха и	ъ	<i>ъ</i>	къаты белги
Кк	<i>Кк</i>	ка	Ыы	<i>Ыы</i>	ы
Къкъ	<i>Къкъ</i>	къа	ь	<i>ь</i>	джумушакъ белги
Лл	<i>Лл</i>	эль	Ээ	<i>Ээ</i>	э
Мм	<i>Мм</i>	эм	Юю	<i>Юю</i>	ю
Нн	<i>Нн</i>	эн	Яя	<i>Яя</i>	я
нг	<i>нг</i>	нга			

Быладан онусуна ачыкъ харфла дейдиле, ала да быладыла: *а, е, ё, и, о, у, ы, э, ю, я* (ё бла ю къарачай-малкъар сёзледе джумушакъладыла: кёз, кюч; тышындан кирген сёзледе башха тауушланы танытадыла: ёлка, юрист).

Джыйырма бешисине тунакы харфла дейдиле, ала да быладыла: *б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.*

Тунакы кысха у-ну кесини энчи харфы джокъду, ол ачыкъ тауушну танытхан у бла белгиленеди: *тау, суу, сууукъ* д. а. к.

Эки харфны тауушлары джокъду: *Ъ, Ъ* (была тышындан кирген сёзледе тюбейдиле).

ЭСГЕРТИУ: 1. Харфлагъа ачыкъ харфла не да тунакы харфла деб айтылгъаны ала ачыкъ тауушланы не да тунакы тауушланы танытхайдан болады. *е, ё, ю, я* харфланы тышыгъыздан окъусагъыз, алада *э, о, у, а* тауушланы ачыкъ эшитилгенлерин эслерге боллукъду. Ол сеbebден *е, ё, ю, я* да ачыкъ харфлагъа саналадыла. Алай бла къарачай-малкъар тилде сегиз ачыкъ таууш, он да ачыкъ харф барды.

2. Къарачай-малкъар тилни кесини сёзлеринде *ё* бла *ю* харфла бирер тауушну танытадыла: *ёзен, ючюнчю*; орус тилде уа экишер тауушну тутаргъа да боладыла: *ёлка* (йолка) *юла* (йула).

3. Орус тилде *е, ё, ю, я* харфла экишер тауушну (*йэ, йо, йу, я*) тутаргъа болгъан сеbebден, къарачай-малкъар сёзледе *йэ, йо, йу, я* келген джерледе, орус тилдеча, *е, ё, ю, я* харфла джазыладыла: *кий+э+ди=киеди, квой+ум=квоум, джай+а+ды=джаяды* д. а. к.

25-чи иш. Харфланы атларын тюз айта, бу сёзлени окъугъуз: бу сёзлени хар бири къайсы толу сёзледен къуралгъанын айтыгъыз.

СССР, КПСС, РСФСР, ВЛКСМ.

26-чы иш. Классыгъызда окъугъанланы тукъумларын алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

27-чи иш. Сёзлени алфавит джорукъда джазыгъыз.

Совхоз, колхоз, малчы, чалкъы, сабан, мирзеу, тюкен, татран, улакъ, коммунист, учхун, сахар, шекер, чалман, чана, чолпу, чёгюч, чепкен.

28-чи иш. Сёзлени харфларын, биринчи, экинчи, ючюнчю, андан ары да алфавитдеча джарашдырыб джазыгъыз.

1) Бутакъ, бичен, боран, байрам, бузоу, бёрю, бешбармакъ, бал.

2) Чана, челек, чалман, чоюн, чайыр, чомарт, чоллакъ, чюйке, чынар, чындай, чынды.

3) Мекям, макъам, мырды, мешхут, мерекеб, маймул, манс, муртху.

Ю л г ю. *Байрам, бал, бешбармакъ, бёрю, бичен, боран, бузоу, бутакъ.*

29-чи иш. Белгили орус джазыучулары тукъумлары алфавитни джоругъу бла джазыгъыз.

Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Толстой, Чехов, Горький, Шолохов, Островский.

§ 4. Экили тунакыла.

Бир къауум сёздеде эки бирча харф джазылады, сёз ючюн: *исси, уллу, коммунизм* д. а. к.

30-чу иш. Тышыгъыздан окъугъуз; экили тунакылары тублерин тарта джазыгъыз.

1) Совет халкъ коммунизмни ишлейди. 2) Уллу Ата джурт къазауатда Совет Аскерни артиллериясы фашистлеге кёб халеклик салгъанды. 3) Кюн исси болгъанында, солургъа тохтадыкъ. 4) Джашчыкъны баш бармагъында гуммосу бар эди. 5) Тюнене маматла колхозгъа уллу болушлукъ этдиле. 6) Хумеллек бла ачытылгъан тылыдан кёбген гырджын этдиле. 7) Тамбла къарачай тилни грамматикасындан дерсибиз боллукъду. 8) Хасан орта школна бошагъанына аттестат алгъанды. 9) Бир тоннада минг килограмм болады.

31-чи иш. Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз, экили харфлары тублерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Пассажирле автобусдан тюшдюле.*

Пассажир, бассейн, джассы, аппарат, группа, аппетит, телеграмма, грамм, амма, акка.

32-чи иш. Башында ишдеча этигиз.

Аккордеон, муккур, акка, джыккыр, перрон, баррикада, гаккы, гокка.

33-чю иш. Башында ишдеча этигиз.

Коллектив, артиллерия, мазаллы, интеллигенция, колонна, тонна, антенна, юннатла, туннель.

ЭСГЕРТИУ. Ахырында экиленген тунакысы болгъан сёзлеге аллай тунакы бла башланган джалгъау къошулса, экиленген тунакы джазылыб къалады (юч бирча харф джазылмайды): *класс+сыз=классыз* д. а. к.

34-чю иш. Сёзлеге скобкалада берилген джалгъаулары къошугъуз; ол сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Класс (-сыз), металл (-лы), килограмм (-мы?), грамм (-мы?), балл (-ла).

§ 5. Уллу харфланы джюрютюлюулери.

Харфла уллула эмда гитчеле боладыла. Уллу харфла бу кёзюледе джазыладыла:

1. Джазыб башлагъан заманда биринчи сёз.

2. Точкадан, соруу белгиден эмда кёлтюртюу белгиден сора башланган айтымны биринчи сёзю: *Кюн ачылганды. Сен къайсы классда окъуйса? Келигиз, аланла, чабакъ тугъа барайыкъ! Къармакъ чыбыкъларын алыб, джашчыкъла суу ызына кетдиле.*

3. Андан сора да уллу харф бла энчи атла джазыладыла:

1) Адамланы тукъумлары, атлары, аталарыны атлары: *Чотчаланы Мурат Хасанны джашы* (неда: *Хасан улу*), *Байчораланы Абидат Османны кызы*. Былай айтыргъа да болады: *Чотчаланы Хасанны джашы Мурат, Байчораланы Османны кызы Абидат.*

Къарачай-малкъар тилде эки энчи атдан къуралгъан атла кёб тубейдиле, сёз ючюн: *Алий-Солтан, Сейит-Умар, Алий-Мырза* д. а. к. Былай къуралгъан атла дефис бла джазыладыла.

Адам атны къурагъан эки сёзню бири энчи ат болуб, бири тукъум ат болса, неда экиси да тукъум атла болсала, дефис салынмай, бирге джазыладыла; *Хасанбий, Асланбек, Бекмырза, Таубатыр, Кёккёз, Бийнёгер* д. а. к.

Къарачай-малкъар тилде адамны аты, атасыны аты, тукъуму эки тюрлю айтылыргъа эмда джазылыргъа болады: къарачайча (башында берилгенча) эмда орусча. Орусчасы асламысына орус адамланы атларын, тукъумларын айтхан заманда джюрютюледи: *Владимир Ильич Ленин, Александр Сергеевич Пушкин, Лев Николаевич Толстой.*

2) Джаныуарланы атлары: *Бойнакъ* (ит), *Акъкъаш, Ёребаш* (ийнек), *Къошкъулакъ* (ат).

3) География атла: материклени, океанланы, тенгизлени, сууланы, кёллени, тауланы, къралланы, шахарланы, эллени, орамланы д. а. к. затланы атлары: *Европа, Атлантика океан, Урал таула, Минги Тау, Къара тенгиз, Волга, Совет Социалист Республикаланы Союзу, Совет Союз, Болгария, Москва, Нальчик, Ленинни орамы, Учкулан, Элтаркъач, Тёбен Чегем, Кёндеден.*

4) Революция байрамла эмда унутулмазлыкъ кюнле: *Биринчи май (1 Май), Тогъузунчу январь (9-чу Январь), Тишируланы халкъла арасы кюню.*

5) СССР-де сыйлы атла: *Совет Союзну Джигити, Социалист Урунууну Джигити.*

6) Историяда болгъан белгили ишлени атла-

ры: Уллу Октябрь социалист революция, Уллу Ата джурт къазауат, Полтава уруш.

7) Газетлени, журналланы, литература эмда музыка произведениелени, кемелени, фабрикаланы, заводланы атлары (была кеслери да кавычкалагъа салынадыла): „Правда“ газет, „Пионер“ журнал, „Ленин“ кеме, „Басият“ хапар „Къара кюбюр“ роман, „Тау къушла“ роман.

8) Астрономия атла, сёз ючюн: *Кюнню тегерегине бу планетала айланадыла: Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун, Плутон эмда Джер (кесини спутниги Ай бла).* Алай а кюн, джер, ай деген сёзле астрономия атланы магъанасында келмеселе, гитче харф бла джазыладыла, сёз ючюн: 1) *Колхозда джер сюрюб башлагъандыла.* 2) *Джазгъы кюн джерни джылыта эди.* 3) *Къонакъла ай джарыкъ бла кетдиле.*

ЭСГЕРТИУ. Точка болмаса да, назмулада тизгин уллу хариф бла башланады.

35-чи иш. Алфавит джорукъда джазычуланы тукъумларын джазыгъыз,

Крылов И. А., Къочхарланы Къ., Пушкин А. С., Мечиев К., Къаракетланы И., Байрамукъланы Х., Ёргенланы А., Кулиев Къ., Боташланы А., Отаров К., Капаев С., Аппаланы Х., Гашоков Х., Байкулланы Д., Хубийланы О., Пачев Б., Абдулджалилов Ф., Къобанланы Д.

36-чы иш. Соруулагъа толу джууабла беригиз. Джууабларыгъызы джазыгъыз.

1) „Къара кюбюр“ деген романны ким джазгъанды? 2) „Къаргъа бла Тюлкю“ деген басняны ким джазгъанды? 3) Волга бла Урал суула къайсы тенгизге агъадыла? 4) Къобан къайсы тенгизге агъады? 5) Теберди суу къайсы суугъа къошулады? 6) Къабарты-Малкъар АССР-ни ара шахары къайсыды? 7) Уллу Октябрь социалист революция не джылда болгъанды? 8) Сен къайда эмда не джылда туугъанса?

37-чи иш. Скобкалада берилген сёзлени, магъаналары келишгенине кёре, точкаланы орнуна салыб джазыгъыз.

1) ... бла Азияны чегинде Урал таула бардыла. Туристле ... деген гостиницада джарашдыла („Европа“, Европа). 2) Биз ... солургъа кетерикбиз. Одесса бла Батуми шахарланы арасында ... деген кеме джюрюйдю. („Кавказ“, Кавказ). 3) Саулай дуняны урунганлары ... байрамында уллу къууанч этедиле. Биз ... Нарсанагъа барлыкъбыз (биринчи май, Биринчи май). 4) Биз ... адамлагъа къууанабыз. Къралланы

арасында ... Союзу сыйы бек уллуду (*Совет, совет*).
5) Август айда ... республикадан шохларыбыз бизге къонакъ-
гъа келген эдиле. Бизни устазларыбызда ... тилни билгенле
бардыла (*румын, Румын*).

38-чи иш. Тюбюнде берилген темаланы бирине школугъузу къабыр-
гъа газетине статьячыкъ джазыгъыз.

1. Школда биринчи кюн.
2. Мирзеу джыяргъа биз колхозгъа къалай болушдукъ.
3. Школ арбазыбызда тереклени къалай салгъаныбыз.
4. Школ спартакиадабыз къалай баргъан эди.
5. „Чемер къолла“ деген кружогубузну ишлери (фотокру-
жок, спорт кружок, орус тилни кружогу д. а. к.).

СТАТЬЯНЫ ЮЛГЮ ПЛАНЫ

1. Ишни этилген джери.
2. Ишни этилген заманы.
3. Этилген ишге къошулгъанла.
4. Не зат этилгенин къысха халда айтыргъа.
5. Этилген ишни юскюнден джазгъанны келюне не келеди.
6. Авторну къол салгъаны.

§ 6. Басым.

Сезде эки неда андан артыкъ бѐлюм болса, аланы бири артыкъ кюч бла айтылады. Сѐз ючюн, *китабым* деген сезде ючюнчю бѐлюм (*бым*) артыкъ кюч бла айтылады; *барама* деген сезде артыкъ кюч бла экинчи бѐлюм (*ра*) айтылады; *бармады* деген сезде артыкъ кюч бла биринчи бѐлюм (*бар*) айтылады.

Сезде бѐлюмлени артыкъ кюч бла айтылгъанына *басым* дейдиле.

Сезде кючлюрек айтылгъан бѐлюмге басымлы бѐлюм, къалгъан бѐлюмге басымсыз бѐлюмле дейдиле.

Джаздада басым скобкаланы ичинде келген белги бла белгиленеди (').

Асламысына басым белги джаздада басмада да салынмай къалады. Алай болса да басым тюз айтылмаса, сѐзню магъанасы тюрлениб кетерге боллукъду, сѐз ючюн: *экибиз* деген сѐз басымны орнуна кѐре эки тюрлю магъана берирге боллукъду: басым экинчи бѐлюмге тюшсе, биз экеуленбиз деген магъана чыгъады, кеси да эки деген санау бла биз деген хапарчы аффикстен къуралгъанды, айтымда да бу сѐз хапарчы болуб келгенди: *джырлагъанла экибиз* (*джырлагъанла* башчыды, *экибиз* хапарчыды). Басым ючюнчю бѐлюмге тюшсе, биз эки адам деген магъана чыгъады, кеси да эки деген санау бла биз деген иелик аффикстен къурал-

гъанды, айтымда да башчыды: *экибиз тенглебиз* (*экибиз башчыды, тенглебиз* хапарчыды).

Басымны орнуна кёре *тамадама* деген сёз да эки тюрлю магъананы джюрютюрге боллукъду; бу сёзде басым ю чюн чю менге тюшсе, *мен тамадама* деген магъана чыгъады, ким ме? деген соруугъа джууаб этеди, кеси да *тамада* деген сёз *бла-ма* деген хапарчы аффикстен къруралгъанды, айтымда да хапарчы болуб келеди; *Мен тамадама* (*мен башчыды, тамадама* хапарчыды). Басым тёртюнчю бёлюмге салынса, *тамадама* деген сёз кими ме? деген соруугъа джууаб этеди, толтуруучуду, *тамада* деген сёз бла иеликни эмда бериучю болушну аффикслеринден (*м, а*) къруралгъанды; *Мени тамадама отуз джыл болгъанды* (*тамадама* толтуруучуду, *отуз джыл болгъанды* хапарчыды).

39-чу иш. Басым биринчи бёлюмюнде болгъан сёзлени эм алгъа, экинчи бёлюмюнде болгъанланы экинчиге, ючюнчю бёлюмюнде болгъанланы ючюнчюге, андан арыланы да ол халда джазыгъыз.

Юлгю: 1) *ишди, ишлечи, ишлеуом, ишледиле*.

- 1) Ишледим, ишлечи, ишледиле.
- 2) Джаздыламы, джазмады, джазыу, джазыучула.
- 3) Школубуз, школча, школнукъду, школдан.
- 4) Къызара, къызылсыман, къыб-къызыл, къызар, къызча.

40-чы иш. Тышыгъыздан окъугъуз, айырылгъан сёздеде басымны табыгъыз; басым къайсы кёзюуледе (примерледе) джангы сёз кърурайды эмда къайсы кёзюуледе сёзню формасын тюрлендиреди? (болушну, иеликни, хапарчылыкъны, огъайлыкъны, сорууну, заманны аффикслери).

1) Бошуна олтуруб турма: десрлеринги эт. Бизни совхоз бир гектар джерге турма салгъанды. 2) Кёлню юсю бузду. Ахмат бузну бузду. 3) Тотай колхозда къазчы болуб ишлеген эди. Кюрекни ал да гардошланы къазчы. 4) Сиз экигиз тенгсиз. Тенгсиз болгъан иги тюрлю. 5) Сизге арбамы керек эди? Арбамы тохунун гюрбеджиде джамадыла. 6) Былайдагъыланы барысындан да тамадама. Айырма окъугъаны ючюн мени тамадама махтау къагъыт бергендиле. 7) Биринчи звенода ишлегенле джетибиз. Классда джетибиз айырмагъа окъуйбуз. 8) Устаз Идрис школдан чыгъыб, Хасанлагъа айланган эди. Хасанлагъа, Азретлеге къараб турмай, заманында ишинги этгей эдинг.

41-чи иш. Башында ишдеча, хар берилген сёзню къошуб, басымны тюрлендире, экишер айтым джарашдыргъыз; ол сёзлени тюрлерин тартыгъыз, басымларын да салыгъыз.

1) Хоншусуз. 2) Алтыбыз. 3) Бёлме. 4) Джауду. 5) Ётдю.

42-чи иш. Сёзлени алфавитни джоругъу бла джазыгъыз; басымларын, ише берилгенча, салыгъыз; къайсы бѣлюмде болгъанларын унутмагъыз.

Портфѣль; кварта́л, процѣнт, киломе́тр, инструме́нт, ма́ршал, докуме́нт, гекта́р, шофе́р, фарфо́р, ката́лог, молодѣ́жь, протоко́л, догово́р, библиоте́ка.

§ 7. Сангырау эмда зынгырдауукъ тунакыла.

Тунакы тауушла сангыраулагъа эмда вынгырдауукълагъа юлешинедиле.

Къуру даурдан къуралгъан тунакылагъа сангырау тунакыла дейдиле, сёз ючюн тауушла: *п, ш, с*.

Ауаз бла даурдан къуралгъан тунакылагъа зынгырдауукъ тунакыла дейдиле, сёз ючюн тауушла *б, ж, з*.

Бир къауум сангырау тауушланы зынгырдауукъ джѣнгерлери (паралары) барды: *к—г, х—гъ, п—б, с—з, т—д, ф—в, ш—ж, ч—дж*.

Бир къауум сангырау тауушланы зынгырдауукъ джѣнгерлери джокъду: *х, ц, щ*.

Бир къауум зынгырдауукъ тауушланы сангырау джѣнгерлери джокъду: *й, у, л, р, м, н, нг*.

Сангырау тунакыла:	к,	х,	п,	с,	т,	ф,	ш,	ч;	къ, ц, щ.
Зынгырдауукъ тунакыла: й, у, л, м, н, нг, р,	г,	гъ,	б,	з,	д,	в,	ж,	дж.	

43-чю иш. Тышыгъыздан окъугъуз: сёздеде тубей келгенлерича, къайсыла сангыраула, къайсы зынгырдауукъла болгъанларын айыргъыз.

НАРІ СЁЗЛЕ.

1) Джангыз кьол харс къакъмайды. 2) Суугъа кирсенг, чыкъдан ырыслама. 3) Джангыз терек юй болмаз. 4) Биченде огну джашыралмазса. 5) Тау таугъа тубемейди, адам адамгъа тубейди. 6) Тутулмагъан чабакъ къуру да уллу кѣрюнеди.

44-чю иш. Сёзлени нчлеринде эмда аякъларында мутхуз эшитилген тунакы тауушланы кесгин этерча, аланы ызларындан ачыкъ тауушланы сала джазыгъыз.

Ю лгю. *Тоб—тобум, учду—учады.*

Къаб, джиб, себ, теб, кеб, къоб, таб; чачды, ачды, къачды, кечди.

ТУНАКЫЛАНЫ ТЮЗ ДЖАЗЫЛЫУЛАРЫ.

§ 8. Харф б.

Къарачай-малкъар тилни сёзлерини аягъында *п* таууш эшитилинсе да, *б* джазылады: *къаб—къабы, тоб—тобу, чаб—чабады* д. а. к.

Сёз тамырны ичинде *р*-ден къалгъан тунакыланы алларында харф *п* эшитилинсе да, харф *б* джазылады: *джаб-хакъ, къабхакъ* д. а. к.

Сёз тамырны ичинде *р* харфны аллында *п* эшитилинсе, *п* джазылады: *сапран Супра* д. а. к.

45-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна керекли харфны (*б* неда *п*) салыгъыз.

1) Устазыбызны аты Са...раханды. 2) Школну къатында сохтала кёгет терекле орнатхандыла: алмала, кертмеле, ша...далла, балийле, эрикле. 2) Алгъын заманлада Къарачайда эркишиле къа...далла кийиучен эдиле, энди уа асламысына костюм киедиле. 3) Кёбюсюне чычханланы къа...хан бла тутандыла. 4) Са...рандан аругъанны больницагъа салгъандыла. 5) Чы...чыкъланы сакътаргъа керекди: ала битимге заран берген джануарчыкъланы къурутадыла. 6) Априлде терекле ча...ракъланыб башлайдыла. 7) Къарт Къамгъут та...джанында олтуруучан эди. 8) Бурун Къарачайда, Малкъарда юйлени башын то...ракъ бла джабыб тургъандыла.

§ 9. Харф д.

Къарачай-малкъар сёзлени аякъларында *д* таууш келмейди, ол себебден башха тилледен кирген сёзню аягъында *д* келсе да, ол *т*-ча айтылынады, алай болса да *д* харфны джазаргъа керекди: *завод—заводу, пуд—пуду* д. а. к.

Къарачай-малкъар сёзлени тамырында *с, х* харфладан сора *д* джазылмай, *т* джазылады: *сохта, уста, тохта, баста, устаз* д. а. к.

46-чы иш. Точкаланы орнуна *т* неда *д* харфланы сала джазыгъыз.

1) Арт кёзюуде Бийчесында талай бышлакъ заво... ишленгенди. 2) Бир пу...да 16 килограмм чакълы барды. 3) Къарачайлыла сох...аны бауур бла ич джаудан этедиле. 4) Шокола...ны какаодан этедиле. 5) Иги ишлегени ючюн, Асиятны звеносун мах...айдыла. 6) Бир къауум адам мыс...ыдан эсе татлыны суюди. 7) Ленингра...да сейирлик метро ишленгенди. 8) Бешинчи классда ана тилден бир сызлы тетра...ла джюрюлюедиле. 9) Сау кюнню джангур тох...аусуз джаууб турду.

§ 10 Харф н.

Аягында **н** тауушу болган сёзге **л, м, нг** тауушланы бири бла башланган джалгъау кёшулса, **н** алача эшитиледи, алай болса да **н** харифни джазаргъа керекди: *тон—тонла* (айтылгъаны: *толла*), *тон—тонму?* (айтылгъаны: *томму*), *тон—тоннга* (айтылгъаны: *тоннга*).

47-чи иш. Сёзледе точкаланы орнуна керекли харфланы сала джазыгъыз. Ол сёзлени айтылгъанлары бла джазылгъанлары къалай болгъанын айырыгъыз.

1) Кечигиз, мен терс болгъа...ма. 2) Бююн ме...нге былайда сюд болмагъа эди да, мен беш да ёлгей эдим. (Б. Х.) 3) Юйюмде адамлары да этими ашадыла, алай а аланы да хам деб къабыб тургъа...ма. (Б. Х.) 4) Аланы да, мени да бу кю...нге джетдирмей, бююн этеригизни эртде этсегиз а деб, олтургъа...лагъа къарады. (Б. Х.) 5) Бу туююмчек, мени джюрегиме от салгъанча, эртде...ли кюйдюрюб турады. (Б. Х.) 6) Джыйылгъа...ла ёрге къобуб, харс ура чачылдыла. (Б. Х.) 7) Къарча отлай тургъан токълуладан кёзюн алмагъа...лай, хиджисини башына эки къолун салды... (Б. Х.) 8) Бийчесында таймаздан сууукъ аязчыкъ къакъгъа...лай турады. (Б. Х.) 9) Дерслеринги этге...мисе?

48-чи иш. Бу сёзлени кёша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз, *нл, нм, ннг* кесеклени тублерин тартыгъыз.

Тонлу, эртденги, ёзенле, джюню, билгенме, кёргенмиди? бурунгу, эртденли, сабаннга.

§ 11. Харф х.

Сёзню ичинде аягында болса да, **б, д, с, т, ф, х, ч, ш** харфладан сора **зб** джазылмайды, **х** джазылады: *чабхын, табхыр, заводха, къысха, сыбыртхы, телеграфха, чархха, чачха, къышхыр.*

49-чу иш. Керекли харфланы сала джазыгъыз.

1) Джаб...акъ малны санларыны бирди. 2) Не болгъанды санга, чаб...ынынгмы тут...анды? (А. Х.) 3) Чырахданда нарат чыракъдан къобхан эки-юч джонгурч...а оджакъдан джел ургъаны сыйын джукъланыргъа тебреб, дагыда балауузларын тегюб джанадыла. (А. Х.) 4) Байдымат эки аягын къара джерде боюн агъачны сюрегенча сюрей, бир бирде суу ашагъан джаргамладан атласа, хат...усундан тута, дуппурда сабийле сыйпалакъ ойнаучу таш...а олтурду. (А. Х.)

§ 12. Харф ч.

1) Аягъы **ч** бла бошалтъан сѣзге **ч** бла башланнган джалгъау къошулса, биринчи **ч** айтыуда джазыуда да **ш** болады: *агъач—агъашчы, къурмач—къурмашча, эркеч—эркешичик.*

2. Аягъы **ч** бла бошалгъан сѣзде **д, л, н, с** тауушланы бири бла башланнган джалгъау къошулса, **ч** таууш **ш** тауушча эшитиледи, алай болса да **ч** джазылады: *кюч—кючден, кюч—кючлю, кюч—кючню, кюч—кючсюз.*

3. **б, д, к, къ, с, т, х, ш** тауушладан сора **ч** таууш **дж** тауушча эшитилирге болады, алай болса да **ч** харф джазылады: *хачюк, гитче, тобчукъ, къошчу, къабчыкъ* д, а. к.

4. Сѣзню ягъында **ч** келиб, аны ызындан келген сѣз да **ч** бла башланса, биринчи **ч** таууш **ш** тауушча эшитиледи, алай болса да **ч** харфны джазаргъа керекди: *агъач челек, агъач чѣмюч, къурч чѣгюч,* д. а. к.

50-чи иш. Къыйрларында **ч** таууш **ш** тауушха айланырча, сѣзлени алай тюрлендириб джазыгъыз (юлгюде берилгенча).

Ю л г ю. *чѣмюч—чѣмюшчюк, къарылгъач—къарылгъашчыкъ.*

Берч, эркеч, къурмач, пурч, ёнгеч, къалач, къумач, кергич, кесгич, тюкгюч, кюрюч, ачхыч.

51-чи иш. Берилген сѣзню къошуб, экишер айтым къурагъыз: биринчи айтымда сѣзню аягъында **ч** тюрленмесин, экинчи айтымда уа **ч** харфны орнуна **ш** харф джазылырча болсун.

Ю л г ю. *Къарачайны тауларында агъач уллуду.—Чегетлени агъашчыла къоруйдула.*

1) Къумач. 2) Тылмач. 3) Къарылгъач. 4) Пурч. 6) Принч 7) Кюрюч. 8) Къысхач (къычхач).

52-чи иш. Берилген сѣзлеге **-сыз, -сиз, -суз, -сюз** джалгъауланы къошуб джазыгъыз. Аланы алларында **ч** таууш къалай эшитилгенин сынагъыз.

Эгеч, чач, къурч, тутхуч, бургъуч, кесгич, тешгич, къумач, кюч, кергич, джюлгюч, къыргъыч, къылыч, ёч.

53-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна **ш** неда **ч** харфны бирин салыгъыз.

1) Тутху...суз ишден хайыр джокъду. 2) Базарда таба тутху...чукъла сатыла эдиле. 3) Джаз сайын къарылгъа...чыкъла юнню шорбатларында юячыкъла ишлейдиле. 4) Школубузда пе...сиз комнатагъа пе...чилени чакъырыб, пе...ле салдырдыла. 5) Агъа...чы отунчуну чий агъа...ларын сыйырды, къургакъ

- агъа...чыкъларын кесине кьойду. 6) Бизни элибиз агъа...сыз джерде орналгъанды. 7) Бир къауум адам хантны пур...лусун сюеди. 8) Шорпагъа прин...чик атылса, аман болмаз эди. 9) Чёгю...сюз чюйню агъачха ургъан алай таб болмайды. 10) Заводлада кьур...дан кёб тюрлю зат этиледи.

13. Харф з.

Сёз з таууш бла бошалыб, аны ызындан с *неда ч* бла башланган джалгъау кьошулса, *з* таууш с тауушча эшитиледи, алай болса да, сёзню тамырын бузмай, *з* харфны джазгаргъа керекди: *туз—тузсуз, туз-чукъ, тузсузча; буз—бузсуз, бузчукъ, бузсузча.*

54-чю иш. Айтымланы джазыгъыз; [точкаланы орнуна керекли харфны салыб, аны тюбюн тартыгъыз.

- 1) Бизни заманыбызда сабан ёгю...сюз сюрюледи. 2) Колхозну ёгю...чюлери малларына уста кьарайдыла. 3) Мюйю...сюзле тууарлада да боладыла. 4) Аллыбызда бу...суз таула керюнедиле. 5) Аллыбызда таула бу...су...ча керюнедиле. 6) Ту...суз хант татыулу болмайды. 7) Тамада класслада сы...сыз кьагъытха да джазадыла. 8) Кобу...суз той кьолай болмаз. 9) Мюйю...сюз кьойгъа „тумаць“ дейдиле, мюйю...сюз эчкиге „гыдай“ дейдиле. 10) Машина былайда тохтама...ча керюнеди.

§ 14. Харфла къ, к.

Аягъында *къ* *неда к* келген сёзле ачыкъ таууш бла башланган джалгъау кьошулса, *къ* таууш *гъ* тауушха, *к* таууш да *г* тауушха айланадыла, джазылгъанлары да алайды: *бармакъ—бармагъым, джакъ—джагъады; терек—терегим, тёк—тёгеди.*

Сёзню аягъында *къ* *неда к* тауушну аллында тунакы таууш келсе, *къ* да, *к* да тюрленмей кьаладыла: *халкъ—халкъым, бёрк—бёркюм.*

Хакъ деген сёзде *къ* таууш, эки ачыкъ тауушну арасына тюше да, *гъ* тауушха айланмайды: *хакъ—хакъым.*

55-чи иш. 1) Берилген сёзлени салыб, экишер айтым кьурагъыз; биринчи айтымда сёзню аягъында *къ* бла *к* тюрленмесинле, экинчи айтымда *къ* бла *к* харфланы орнуна *гъ* бла *г* харфла болсунла; бу тёрт харфтюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Бизни тау сууларыбызда форель деб баггалы чабакъ барды. Къобанны чабаггы кёбдю. Кёгет терекни сакълай билирге керекди. Школну тереги кёбдю.*

1) Чабакъ. 2) Терек. 3) Мамукъ. 4) Тауукъ. 5) Челек. 6) Къонакъ.

56-чы иш. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна *къ, к, гъ, г* харфланы кереклисин салыгъыз, салгъан харфларыгъызны тюблерин тартыгъыз.

1) Уучу бёрюню сокъма...ы бла барыб, юясын табды. 2) Орта Азияны маму...у уллуду. 3) Бизни совхозубузну кёгет тере...лери кёбдю. 4) Къулакъ юзюллок болса, чыбчы...ны аягындан деб, сёз барды. 5) Джарманы кебе...ин айырыргъа керек болады. 7) Сабий джюре...синсе, аны ариу айтыб тыяргъа керекди. 8) Джюре...и ауругъан адамгъа алаша джер игиди. 9) Къона...ыбызны къона...ча кёре билирге керекди. 10) Сене...ни орнун кюре... толтурмаз.

§ 15. Харфла *й* бла къысха *у*.

1. *Й* бла къысха *у* ачыкъ харфланы ызларындан джазыладыла (тунакы харфланы ызындан джазылмайдыла): *тай, байракъ, кийим, бау, бууун*. Къарачай-малкъар тилни кесини сёзлеринде эки ачыкъ таууш бирге тюбемейдиле; аланы бир бирлеринден айырыр ючюн, араларына *й* неда къысха *у* тюшеди, джазыуда да эки ачыкъ харфны арасына *й* неда къысха *у* джазылады: 1) *мыйы, тыйыб, джыйын, чайыр, зайын, сейир, кийим, мийик, кюйюз, мюйюз, къайыш*; 2) *дауур, зауукъ, сууукъ, тууар, джауур, тауукъ*.

2. а) *й* бла бошалгъан сёзлеге джалгъау халда *а* къошулса, *й* бла *а*-ны орнуна *я* джазылады: *тый+а+ды=тыяды, сой+а+ды=сояды, джай+а+ды=джаяды*.

б) *й* бла бошалгъан сёзге джалгъау халда *у* къошулса, *й* бла *у*-ну орнуна *ю* джазылады: *къой+у=къою, сой+ум=союм, бой+у=бою*, (кийимни бою, адамны бою), *сой+уб=союб, джой+уб=джоюб*.

в) *й* бла башалгъан сёзге джалгъау халда *э* (*е*) къошулса, *й* бла *э*-ни (*е*-ни) орнуна *е* джазылады: *кий+э+ди=киеди, тий+э+ди=тиеди, ий+э+ди=иеди*.

57-чи иш. Берилген сёзлени къоша, айтымла джарашдырыб джазыгъыз; ол сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Бизни тауларыбызда кийикле бардыла.*

1) Кийик, мийик, бауур, джауур, джууукъ, сууукъ, къайыкъ, къайыр, къыйыр, быйыл, кюйюз, мюйюз.

58-чи иш. Скобкалада берилген сёзю айтмны маъанасына кёре тюрлендириб джазыгъыз. Скобкаланы джазмагъыз.

1) Ленин атлы колхозну (къой) Бийчесыннга чыкыгъанды. 2) Османны тонуну бир (бой) хазыр болгъанды. 3) Хоншубузну келин келтирген (той) юч кюнню барды. 4) Муратны (бой) Сымайылдан эслиди.

59-чу иш. Сёзде точкаланы орнуна керекли харфланы салыб джазыгъыз, харфны тюбюн тартыгъыз, алай нек джазылгъанын айырыгъыз,

1) Джай кёзюуде кюн эртде ти...ди. 2) Кёк чууакъ болса, джудузла джарыкъ ти...диле. 3) Чалкычы джыйын къадалыб дырын джы...ды. 4) Бёрю хоншубузну къо...н со...б кетгенди. 5) Шофёр машинаны орамда къо...б, тюкеннге кирди. 6) Бригада къач сайын урлукъ гардошун уругъа къу...б къо...ды. 7) Эчки мал къаялы, ташлы джерни бек сю...ди. 8) Адам джамчыны джангур джауса ки...ди. 9) Тауджанны Совет Аскерде къуллукъ этген джашы анга дженгил-дженгил письмо и...ди. 10) Джай джы...ды, къыш ашайды (*нарт сёз*).

§ 16. Ачыкъ тауушла.

1. Къарачай-малкъар тилни ачыкъ тауушлары сегиздиле: *э, (е), ё, ю, и, а, ы, о, у*. Была да эки къауумга юлеши-недиле:

1) къатыла: *а, ы, о, у*;

2) джумушакъла: *э, и, ё, ю*.

Къарачай-малкъар тилде сёзю биринчи бёлюмю къаты ачыкъ таууш бла башланса, аны ызындан келген ачыкъ тауушла да къатыла боладыла: *чал-ман, къа-быр-гъа, къор-гъа-шын, бо-ран, ху-на, му-джу-ра*.

Сёзю ал бёлюмю джумушакъ ачыкъ таууш бла башланса, аны ызындан келген ачыкъ тауушла да джумушакъла боладыла: *эч-ки, те-мир, ё-гюз, те-ре-зе, те-ге-не*.

Сёзю аягъына тюрлю-тюрлю аффиксле къошулургъа боладыла; была да сёзю тамырында ачыкъ тауушланы къатылыкъларына, джумушакълыкъларына кёре боладыла: къаты ачыкълары болгъан сёзге къаты ачыкълы аффиксле къошуладыла, джумушакъ ачыкълары болгъан сёзге джумушакъ ачыкълы аффиксле къошуладыла.

1) къатыла: *боран-ла-да, чалман-ла-дан, джаз-уу-чу-ланы, чаб-дыр-гъан-ды-ла*.

2) Джумушакъла: *эчки-ле-ни, терезе-ле-де, тебсеу-чю-ле-ни, кел-тир-ген-ди-ле*.

Бизни тилибизии бу джорукъларына *сингармонизм* дейдиле.

Ачыкъ тауушлагъа кёре сёздеде тубеген тунакы тауушла да не къатыла, неда джумушакъла боладыла; сёз ючюн, *боран* деген сёзде тунакы тауушла (**б, р, н**) къатыладыла; *терезе* деген сёзде тунакы тауушла (**т, р, з**) джумушакъладыла.

Бизни тилибизде **къ, гъ, х** кзуру да къаты тауушладыла, была джумушакъ ачыкъ тауушла бла тубемейдиле.

2. Ачыкъ тауушланы кзурауда эринлени ишлерине кёре да ачыкъла эки кзуумгъа юлешинедиле:

1) Эринлиле: **о, у, ё, ю;**

2) эринсизле: **э, (е), и, а, ы.**

Сёзню арт бёлюмюнде эринли ачыкъ болса, анга кшошулгъан аффикследе ачыкъла да кёб кёзюуде эринлиле болургъа боладыла: *къабукъ-ну, кшошун-убуз-ну, ёгюз-юбюз-ню кюзгю-бюз-ню.*

Кзуру да былай болуб да бармайды; эринли бёлюм бла бошалгъан сёзге эринсиз ачыкълары болгъан аффиксле кшошулургъа да боладыла (кёблук санны, бир кзуум болушланы аффикслери д. а. к): *къабукъ-ла, кшошун-лар-ыбыз-ны, ёгюз-лер-ибиз-ни.*

ЭСГЕРТИУ. Аягъында къысха **у** болгъан сёзде да алагъа аффикс кшошулууда эринлилеча боладыла: *тау-убуз-ну, билеу-юбюз-ню, билеу-юбюз-ню.*

Былай бла, сингармонизм ачыкъ тауушланы къатылыкъларына, джумушакълыкъларына кёре болгъанча, аланы эринлиле, эринсизле болгъанларына кёре да болады.

Ачыкъ тауушланы юсюнден айтылгъанны бу таблицачыкъдан кёрирге боллукъу.

	эринлиле	эринсизле
къатыла	о, у	а, ы
джумушакъла	ё, ю	э (е), и

3) Къарачай-малкъар тилде башха тилледен кирген сёзде сингармонизмни джорукъларына сыйынмазгъа боллукъдула, сёз ючюн, сёзню ичинде къатыла джумушакъла да къатышыб келирге боллукъдула: *китаб, пионер, кино.* Бу тукъум сёздеге кшошулгъан аффикс сёзню арт бёлюмюню къатылыгъына, джумушакълыгъына эмда эринлилигине, эринсизлигине кёре болады: *китаб-лар-ыбыз-ны, пионер-лер-ибиз-ни, кино-буз-ну.*

Башха тилледен кирген сёздеде къаты ачыкъ тауушланы арасында джумушакъ тунакы таууш келирге болады;

ол заманда аны джумушакълыгъын танытыр ючюн, аллай тунакы тауушдан сора д ж у м у ш а к ъ б е л г и салынады: *культура, Польша.*

60-чы иш. Алгъы бурун къаты сёзлени, экинчи джумушакъ сёзлени джазыгъыз.

Арба, терезе, къойла, адамла, биченликлерибиз, кёзлюкле, шахарчыла, тебсерикле, окъугъанла, белибау, ёребаш, китаб, пионер, коммунист, газета, байракъ.

61-чи иш. Сёзлени аякъларына бирер-экишер аффикс къошуб джазыгъыз. Аффикслени къаты неда джумушакъ не ючюн болгъанларын айыргъыз.

Юлгю. *Шахар-дан-ма, терек-ле-ни, адет-ле-ден, физика-ны-къы-ды.*

Шахар, терек, физика, арифметика, мал, парта, мерекеб, къамиш, къамчи, ёребаш, хота, безгек, адеб, чана, социализм.

62-чи иш. Сёзлеге эринли ачыкълары болгъан аффиксле къошуб джазыгъыз.

Юлгю. *Базук-ну-му? матух-ну-му? къозу-буз-ну.*

Базук, матух, къозу, мамукъ, дугъур, чёмюч, тонгуз, тогъуз, кюз, кюмюш, кюбюр, ёксюз, кёмюр, тон, радио, кёрдеуюк, кёгюрчюн.

63-чю иш. Назмучукъну окъуб, магъанасын айыргъыз. Джазыгъыз, къаты сёзлени бир сыз бла, джумушакъ сёзлени эки сыз бла тыблерин тартыгъыз.

Вулкан чыгъыб урду да
Тот бугъоуланы чачды,
Залимлени къууду да
Халкъгъа тенъликни ачды.

Кюнню джарыгъын кёрдюле
Къарау сокъур кёзлерим,
Сёлешиб джууаб бердиле
Тутулуучу сёзлерим.

(Б. А.-К.)

Джангыртыу ишле.

64-чю иш. Берилген сёзлени фонетика джаны бла айыргъыз (ачыкъ эм тунакы тауушла; ачыкъланы къатылары эм джумушакълары, эринлиери, эринсизлери; тунакы тауушланы зынгырдауукълары эм сангыраулары; сёзде тауушланы эм харфланы саны; басым тюшген бёлюм).

Юлгю. *Къонакъ: къ—тунакыды, сангырауду; о—ачыкъды, къатынды, эринлиди; н—тунакыды, зынгырдауукъду; ачыкъды, катыды, эринсизди. Сёзде 5 таууш, 7 харф барды; басым экинчи бёлюмдеди.*

- 1) Темирчи.
- 2) Джамагъат.
- 3) Юренигиз.
- 4) Джаздыргъанма.
- 5) Къудору.
- 6) Сангырау.

65-чи иш. Тунакы тауушну къатылыгъы, джумушакълыгъы б ё л ю м д е ачыкъ тауушну къатылыгъына, джумушакълыгъына кёре болады. Берилген сёзледе тунакыланы къайсылары къатыла, къайсылары джумушакъла болгъанларын юлгюде берилгенча эте джазыгъыз.

Ю л г ю. **Хамеши:** *х*—къатыды, *м*—джумушакъды, *ш*—джумушакъды.

- 1) Къамчи.
- 2) Радио.
- 3) Китаб.
- 4) Театр.
- 5) Залимлик
- 6) Хабчюкле.
- 7) Белибау.
- 8) Тертсандыкъ.
- 9) Ташкёпюр.

М О Р Ф О Л О Г И Я

Морфологияда сёзлени тюрлениулерине эмда кьуралыуларына кьаралады.

СЁЗНЮ КЪУРАМЫ.

§ 17. Тамыр бла аффикс.

Сёлешген заманыбызда магъана чыгъарча, сёзлени бир бирлерине байлаб сёлешибиз (джазгъан заманда да алайды). Ол заманда сёзлени ахырлары тюрленирге боладыла; сёз ючюн:

1) *Элибизде школ барды.* 2) *Мен школгъа джорюйме.* 3) *Школда билим алама.* 4) *Школдан кьайтсам, дерслерими этеме.* 5) *Школну библиотекасындан китабла алыб окъуйма.*

Бу айтымлада *школ* деген сёзню аягъына тюрлю-тюрлю кесекчикле (-гъа, -да, -дан, -ну) кьошулуб, башха сёзлеге алай бла байланганды, *школ* деген кесеги уа тюрленмей кьалгъанды, аны кесин да андан ары кьысхартыргъа болмайды.

Школ деген сёзню башха сёзле бла байлаб келген кесекчиклеге аффиксле дейдиле. Аффикслени кьоратхандан сора кьалгъан кесеги (школ) тамырды.

Сёзде аффиксле кёб тюрлю кьуллакьну джорютюрге боладыла, алай болса да аланы эки уллу кьауумгъа юлеширге боллукьду:

1) джангы сёз кьураучу аффиксле: *темир-чи, чебген-лик, кий-им, сюз-гюч* д. а. к.

2. Сёзню тюрлендириучю аффиксле, была кеслери да кёб тюрлю магъананы танытыргъа боладыла:

а) санны аффикслери: *адам-ла, терек-ле;*

б) иеликни аффикслери: *китаб-ым, китаб-ынг, китаб-ы, китаб-ыбыз, китаб-ыгъыз, китаб-лары; шахар-ныкьзы, школ-нукьзу, эл-ники, кюбюр-нюкю;*

в) болушланы аффиксери: *адам-ны, адам-гъа, адам-да, адам-дан;*

г) хапарчылыкьны аффикслери: *устаз-ма, устаз-са, устаз-ды, устаз-быз, устаз-сыз, устаз-дыла;*

д) бетни аффикслери: *окъуй-ма, окъуй-са, окъуй-ду, окъуй-буз, окъуй-суз, окъуй-дула.*

66-чы иш. Айтымланы джазыгъыз; точкаланы орнуна керекли аффикслени салыгъыз; аффикслени тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. *Къыш кетди, джаз келди.*

1) Къыш кет..., джаз кел... 2) Кюн джер... джылыта..., кырдыкла джашнай... 3) Сабий... колхоз... болушадыла. 4) Колхозчу... бичен чаладыла. 5) Кёк... джулдуз... джылтырадыла. 6) Биз тамбла экскурсия... барлыкъ... 7) Сабийле юй... уллула... болушадыла. 8) Джай биз чегет... барлыкъ... . 9) Сиз классда окъуй..., джаза..., сурат сала..., джырлай... . 10) Ала ингирде клуб... келлик... . 11) Юйде биз отун джара... , малла... суу ичире... , арбазны сибире... , дерслерибиз... хазырлай... .

67-чи иш. Сёзледен айтымла къураб джазыгъыз; алагъа къошхан аффикслеригизни тюблерин тартыгъыз. Башчыны бир сыз бла, хапарчыны эки сыз бла таргыгъыз.

Ю л г ю. *Керти пионерле джёнгерлерине болушадыла.*

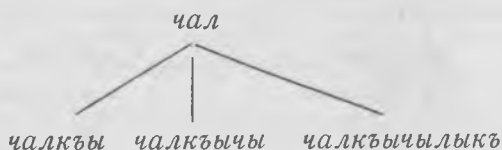
- 1) Керти, пионерле, джёнгерлери, болуша.
- 2) Биз, къач, дери, пионерлагерь, солурукъ.
- 3) Джай, малла, Бийчесын, отлай.
- 4) Трактористле, план, толтургъанды.
- 5) Биз, джигит адамларыбыз, космос, учадыла.
- 6) Доктор, ауругъан, багъадыла.
- 7) Сиз, эртденбла, школ, келесиз, кюнортада, юй, къайыта.
- 8) Чыбчыкъла, терек, къонуб, джырлай.
- 9) Бизни, кърал, билим, дженгил ёсе.

§ 18. Таза тамыр эмда къуралгъан тамыр.

Бизни тилибизде джюрюген сёзледен жангы сёзле къуралыргъа боладыла. Сёз ююн, *мал* деген сёзден сёз къураучу тюрю-тюрю аффикслени болушлугъу бла жангы сёзле къурагъа болады: *мал-чы, мал-чы-лыкъ, мал-лы; чал* деген сёзден къурагъа боллукъду: *чал-къы, чал-къы-чы, чал-къы-чы-лыкъ; буз* деген сёзден: *буз-ла, буз-ла-у, буз-ла-у-укъ* д. а. к.

Къайсы болса да бир сёзден къуралгъан сёзлеге туудукъ сёзле неда бир тамырлы сёзле дейдиле.

Бир тамырлы сёзле.

Бир тамырлы сёздеде аланы барысында да тубеген, аланы барысында да бирча болгъан кесекни эмда ол кесекден джангы сёзле къурагъан кесекчиклени кёрюрге боллукъду (*чал* деген кесек барысында да тубеген кесекди, *-къы -чы -лыкъ* деген кесекле джангы сёзле къурагъан кесекледиле.).

Бир тамырлы сёзлени барысында да болгъан бютеу кесекге *таза тамыр* дейдиле; сёз ючюн: *чалкъы, чалкъчы, чалкъчылыкъ* деген сёздеде таза тамыр *чал* деген сёзду.

Таза тамыргъа сёз къураучу аффиксни къошулгъанына *къуралгъан тамыр* дейдиле; сёз ючюн: *чалкъы, чалкъчы, чалкъчылыкъ* къуралгъан тамырладыла.

Таза тамыргъа къошулуб, джангы сёз къурагъан аффиксге *сёз къураучу аффикс* дейдиле; сёз ючюн: *-къы, -чы, -лыкъ* сёз къураучу аффикседиле.

Джангы сёз къурамаучу аффиксле (аланы юсюнден муну аллында параграфда айтылгъанды) не таза тамыргъа, не къуралгъан тамыргъа кирмейдиле; сёз ючюн: *чалкъчыларыбызданма* деген сёзню неледен къуралгъанын айырсакъ, ол бу халда кёрюннюкдю:

чал—таза тамырды;

чалкъы—къуралгъан тамырды (сёз къураучу бир аффикси барды: *-къы*);

чалкъчы—къуралгъан тамырды (сёз къураучу эки аффикси барды: *-къы, -чы*),

-лар—кёблук санны аффиксиди;

-ыбыз—биринчи бетде кёблук санда иелик аффиксиди,

-дан—беринчу болушну аффиксиди;

-ма—биринчи бетде бирлик санда хапарчы аффиксиди.

Алай бла, бу сёзде: *-лар-ыбыз-дан-ма* деген аффиксле, джангы сёз къурамагъан себебден, сёзню тамырына кирмейдиле.

Сёзню къурамыны юсюнден айтылгъанны бу таблицадан кюрюрге боллукъду.

Сёзню къурамыны таблицысы.

Къуралгъан тамыр		сёз къурамаучу аффиксле
таза тамыр	сёз къураучу аффиксле	
<i>чал-</i>	<i>-къы</i>	<i>-ла-ны</i>
<i>чал-</i>	<i>-къы-чы</i>	<i>-лар-ыбыз-дан-ма</i>
<i>чал-</i>	<i>-къы-чы-лыкъ</i>	<i>-да</i>

Бирча сёзле болуб, бир тамырлы сёзле болмай кьалыргъа да боллукъдула; сёз ючюн: *чалкъычы, чалсакъал* деген сёзледе *чал* деген кесек бир тамыр тюлдю, магъана джаны бла да бу сёзле бир бирлерине келишмейдиле. Быллай кёзюуле бизни тилибизде аз тюлдюле; сёз ючюн, *къайын* деген сёзню эки магъанасы барды: 1) агъачны атыды (къайын терек); 2) эрини неда къатыныны кьарнашыды; *къач* джылны бир чакъыды неда *къачыб кет* деген магъананы тутады.

68-чи иш. Хар къауумда таза тамырланы тюблерин тарта джазыгъыз, басымларын салыгъыз.

- 1) Мал, малла, малчыла, малларыбыз, маллыла.
- 2) Окъуучу, окъут, окъутдур, окъу, окъугъан.
- 3) Къабхын, къаб, къабчыкъ, къабын.
- 4) Тау, таулу, таучу, таучулукъ.
- 5) Таш, ташчы, ташлы, ташсыннган, ташдан.
- 6) Кий, кийим, кийгенме, кийимлик, кийими.
- 7) Къыш, къышда, къышхы, къышлау, къышлыкъ.

69-чу иш. Сёзлени беш къауумгъа юлешиб джазыгъыз; хар къауумгъа бир тамырлы (туудукъ) сёзлени салыгъыз эмда аланы бирча кесеклерини (тамырларыны) тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) Чабыш, ...

- 2) Уруу, ...
- 3) Сюдюмлю, ...
- 4) Кюл, ...
- 5) Кийим, ...

Чабыш, уруу, сюдюмлю, кюл, кийим, чабыучу, кюлкю, суй, кийиу, чаб, урушуу, кий, кюлюмсюреген, сюдюр, чабхын, ур, кийиниу, суйюм, уруш, кийиндир, чабыу, кийиннген, суйюмлю, кюлкюлюк, ургъуч, чабыуул.

70-чи иш. Хар сёзге бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз; бирча кесеклерини (тамырланы) тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. Кём кёмюл, кёмеуол.

- 1) Кём... 2) кел... 3) сабан... 4) ёгюз 5) агъач... 6) акъыл...
- 7) сюр... 8) бичен... 9) къыш... 10) тау... 11) джал... 12) туз...
- 13) эл... 14) таш... 15) тюкен... 16) джыр...

71-чи иш. Берилген экишер сёз бир тамырлы сёзле болмагъанларын кёргюзюр ючюн, алагъа бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Ат, атлы, атчы, атлыкъ, ат, атылды, атыучу, атхан, атарыкъ.*

1) Ат—ат; 2) къаз—къаз; 3) къош—къош; 4) къаб—къаб; 5) чач—чач; 6) чыкъ—чыкъ; 7) ктой—ктой; 8) джаз—джаз; 9) дженг—дженг; 10) буз—буз; 11) джай—джай 12) кюл—кюл.

72-чи иш. Таза тамырланы тюблерин тарта джазыгъыз. Адамлагъа, къалгъан затлагъа алай нек аталгъанын айырыгъыз.

Таулу, агъашчы, тирменчи, гёзетчи, мараучу, къуллукъчу, кёгюрчюн, басхыч (бачхыч), къысхач (къычхач), кёзюлдюреуюк, эссиз, сюзгюч, бояу, ауузлукъ, джауурлукъ, ёшюнлюк, сюрюю, бёлме, оракъ, батыкъ, кюрек.

73-чю иш. Айтымланы окъугъуз; базыкъ шриффт бла урулган сёзлени, юлгюде кёргюзюлгенча, кесеклеге айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю.

Сёз бютеуден	Таза тамыр	Къуралгъан тамыр	Сёз къураучу аффиксле	Башха аффиксле
<i>чалкъычыла</i>	<i>чал</i>	<i>чалкъычы</i>	<i>-кыы, -чы</i>	<i>-ла</i>
<i>тайгъакъ</i>	<i>тай</i>	<i>тайгъакъ</i>	<i>-гъакъ</i>	—

1) **Чалкъычыла**, бир бири ызларындан турналача тизилиб, керилиб чалкъы тартадыла. 2) Бизни областыбызда **малчылыкъ** дженгил ёседи. 3) Ана **тилибизде джазыу**, окъуу Совет властан бери къуралгъанды. 4) Бурун **патчахлыкъны** заманында кёб адам **къачхынчылыкъ**да айланганды. 5. Бизни заманыбызда **сюрюучюлени джашауларына** улуу эс бёлюнеди. Джол **тайгъакъ** болса, сакъ джюрюрге керекди.

74-чю иш. Берилген сёзледен джангы сёзле къураб джазыгъыз. Туудукъ сёзледе барысында да бирча тюбеген кесекни (таза тамырны) тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Тебсе, тебсеу, тебсеучю, тебсеуюк*; 2) *сат, сатъу, сатыучу, сатлыкъ*.

1) Тебсе, 2) сат, 3) кюн, 4) иш, 5) кёч, 6) мара, 7) тиз, 8) джол, 9) тырна, 10) тут, 11) джюлю, 12) джаб.

75-чи иш. Юлгюде берилгенча, къуралгъан тамырланы (туудукъ сёзлени) бирге, туудукъ болмагъан сёзлени да бирге джазыгъыз.

Ю л г ю.

1. а) *къышхы, къышлау, къышлыкъ*;
- б) *къышда, къышыбыз, къышха, къышны*.

2. а) *тютюнню...*

б) *тютюнчю...*

3. а) *бояучу...*

б) *бояугъа...*

1. Къышхы, къышда, къышха, къышлау, къышны, къыш-лыкъ, къышыбыз.

2. Тютюнлю, тютюнню, тютюнден, тютюнюбюз, тютюнлеу, тютюнде.

3. Бояучу, бояугъа, бояудан, бояулукъ, бояуда, бояубуз.

§ 19. Аффикслени джюрютюлюлери.

Бизни тилибизде сёзню аягъына тюрлю-тюрлю аффиксле бир бири ызларындан къошула, джалгъана барыргъа боладыла. Сёзню аягъына къошула баргъан аффиксле тюрлю-тюрлю магъаналаны джюрютедиле: аффикслени бир къаууму джангы сёз къуаргъа джюрютюледиле, бир къаууму да, джангы сёз къурамасала да, айтымда сёзлени бир бирлерине байларгъа, сёзлеге къошакъ магъана берирге джюрютюледиле (быланы юсюнден 17-чи §-да айтылгъанды).

Аффиксле сёзню къыйырына къалай джалгъана баргъанларын кёрюрге боллукъду:

чал

чал-къы

чал-къы-чы

чал-къы-чы-ла (р)

чал-къы-чы-лар-ыбыз

чал-къы-чы-лар-ыбыз-ныкъы

чал-къы-чы-лар-ыбыз-ныкъы-ла

чал-кън-чы-лар-ыбыз-ныкъы-ла-дан

чал-къы-чы-лар-ыбыз-ныкъы-ла-дан-ды.

Бу сёзге бир бири ызларындан къошулуб баргъан аффикслени сёзге не магъана бере баргъанларын да айырыргъа боллукъду:

чал—таза тамырды,

-къы—джангы сёз къураучу аффиксиди,

-чы—джангы сёз къураучу аффиксиди,

-ла (р)—кёблюк санны аффиксиди,

-ыбыз—иелик аффиксиди (чалкъычыла бизникиле болгъанларын кёргюзтеди),

-ныкъы—бу да иелик аффиксиди (чалкъычыланы затларыны юсюнден сёлешинеди).

-ла—кёблюк санны аффиксиди (чалкъычыланы затларына барады),

-дан—башлаучу болушну аффиксиди,

-ды—3-чю бетде, бирлик санда хапарчы аффиксиди.

1. Тамыргъа къошула баргъан аффиксле сингармонизмни джоругъу бла джюрюйдюле: тамырны арт бёлюмю къаты

болса, анга кьошула баргъан аффиксле да къатыла боллукъ-дула, тамырны арт бѣлюмю джумушакъ болса, анга кьошула баргъан аффиксле да джумушакъла болуб барлыкъдыла:

а) къатыла: *устан-лар-ыбыз, джаз-гъан-дыла;*

б) джумушакъла: *эл-лер-ибиз, иш-ле-ген-ди-ле.*

Бир бирде бу джорукъ бузулургъа да болады; сѣз ючюн: *къарачай-ча, черкес-ча: къарачай* къаты сѣздю, *черкес* джумушакъ сѣздю, алай болгъанлыкъгъа экисинде да **-ча** келгенди.

2. Тамырны арт бѣлюмю эринли болса, анга кьошулгъан аффикс эринли, эринсиз болургъа да боллукъду: бир къауум аффиксле къаты, джумушакъ болгъанча, эринли, эринсиз болургъа да боладыла; ол себебден быллай аффиксле тѣрт тюрлю (тѣрт вариантлы) боладыла; сѣз ючюн:

1) къаты эринсиз вариант: *къарнаш-ыбыз-ныкъы-ды;*

2) джумушакъ эринсиз вариант: *эгеч-ибиз-ники-ди;*

3) къаты эринли вариант: *хоншу-буз-нукъу-ду;*

4) Джумушакъ эринли вариант: *кѣпюр-юбюз-ню-кюдю.*

Бу примерледен белгили болгъанча, сѣз ючюн, хапарчы аффикс тѣрт тюрлю болады: **-ды, -ди, -ду, -дю**, алай болса да бу тѣрт аффикс болмайды, тѣрт вариантлы бир аффиксди.

Бир къауум аффиксле уа къуру эки вариантлы боладыла (къаты бла джумушакъ), сѣз ючюн:

1) *къарнаш-ла-гъа, хоншу-ла-гъа;*

2) *эгеч-ле-ге, кѣпюр-ле-ге* (эринли вариантлары джокъду).

Сѣзде эки вариантлы аффиксден сора тѣрт вариантлы аффикс келсе, бу да эки вариантлы болуб къалады; сѣз ючюн, кѣблук санны эки вариантлы аффиксинден сора иеликни тѣрт вариантлы аффикси эки вариантлы болады: 1) *къарнаш-лар-ыбыз-ны, хоншу-ла-рыбыз-ны;* 2) *эгечлер-ибиз-ни, кѣпюр-лер-ибиз-ни.*

Сѣзге тагъылыуларына кѣре, аффикслени эки къауумгъа юлеширге боллукъду:

Биринчи къауум аффиксле, сѣзню аягъында т у н а к ы таууш болса да, а ч ы к ъ таууш болса да, тюрленмей кьошулуб къаладыла; бу къауумгъа кѣблук санны, болушну, хапарчыны, сорууну д. а. к. бир къауумланы аффикслери киредиле; сѣз ючюн: *къарнаш-ла, хоншу-ла; къарнаш-дан, хоншу-дан, къарнаш-быз, хоншу-буз; къарнаш-мы? хоншу-му?* д. а. к.

Экинчи къауум аффиксле, ала кьошулукъ сѣзню аягъында т у н а к ы таууш болса, а ч ы к ъ таууш бла башланадыла, сѣзню аягъында а ч ы к ъ таууш болса, т у н а к ы таууш бла башланадыла; бу къауумгъа иеликни, тенгleshдириучю дараджаны, тизгинчи эмда юлюшчю санауланы, этимсѣзлеуню

д, а. к. бир кѳауумланы аффикслери киредиле; сѳз ючюн: *кѳарнаш-ыбыз; ата-быз, кенг-ирек, джити-рек; беш-инчи, джети-нчи, беш-ишер, джети-шер, бар-ыб, сана-б* д. а. к.

76-чы иш. Берилген сѳзлеге тюрю-тюрю аффиксле кѳошуб джазыгъыз. Аффиксле сѳзге не магъана бергенин айырыгъыз (устаэны болушлугъу бла).

1) мал, 2) отун, 3) терек, 4) кюбюр.

Ю л г ю.

сабан
сабан-чы
сабан-чы-ла (р)
сабан-чы-лар-ыбыз-гъа.

А й ы р ы у:

сабан—*тамырды, атды;*
-чы—*джангы сѳз кѳурагъан аффиксиди;*
-лар—*кѳблук санны аффиксиди;*
-ыбыз—*иелик аффиксиди,*
-гъа—*бериучю болушну аффиксиди.*

77-чи иш. Сѳзледе аффикслени араларын сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

1) Айтдыргъанбыз, 2) джаздырсынла, 3) бригадирлерибиз, 4) басхычладан, 5) кѳозучукъла, 6) темирчини, 7) акъыллыды, 8) сюрюучюсю, 9) башлыкъча, 10) кюлдюрдюле.

78-чи иш. 1) *-лы,* 2) *-чы,* 3) *-чыкъ,* 4) *-сыз* тѳрт вариантлы аффикследиле. Быланы хар варианты бла бирер сѳз кѳураб джазыгъыз (барысы да 16 сѳз боллукъду). Аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Таш-лы, билим-ли, болум-лу, сѳз-лю.*

- 1) *акъыл-лы...*
- 2) *сабан-чы...*
- 3) *джаш-чыкъ...*
- 4) *балта-сыз...*

§ 20. Кѳош сѳзле.

Эки тамырдан кѳуралгъан сѳзге *кѳош сѳз* дейдиле.

Кѳош сѳзле тюрю-тюрю мадарла бла кѳуралыргъа боладыла:

1. Биринчи сѳз экинчи сѳзге ачыкълаучу магъанада келген эки сѳзден кѳуралады. Бу кѳзюуде басым биринчи сѳзден экинчи сѳзге кѳчюб, эки сѳз да бир сѳзча айтылыб кѳалады; экиси да бирге джазыладыла: *акъ + туюкъ = акътуюкъ, ёре +*

баш=ёребаш, беш+бармакъ=бешбармакъ, ала+кёз=алакёз, джюз+аякъ=джюзаякъ, эчки+эмчек=эчкемчек, тау+батыр=Таубатыр (энчи ат), чал+сакъал=чалсакъал, тёрт+мюйюш=тёртмюйюш, чюйре+тон=чюйретон, сары+тюз=Сарытюз, къарт+джурт=Къартджурт, таш+кёлюр=Ташкёлюр.

Биринчи сёзню аягъында, экинчи сёзню да аллында, ачыкъ тауушла келселе, биринчи сёзню аягъында ачыкъ тауушу тышген этеди, сёз ючюн:

Къара+аякъ=къараякъ, эчки+эмчек=эчкемчек, къара+аууз=къараууз.

Бу джорукъдача, басым сёзню аягъына тышмесе да, къош санаула: 11-ден 19-гъа, джюзле да 200-ден 900-ге дери бирге джазыладыла: *онбир, онеки,... антогъуз; экиджюз, ючджюз,... тогъузджюз.*

Басым аягъына тышмесе да, быллай къош сёзле да бирге джазыладыла: *бююн, бюгече, бюсюкюн, (бирсикюн), тамбла, эртденбла, бусагъат, олсагъат (осагъат),* быланы къуралыуларында бир кесек тюрленмекчикле да бардыла.

2. Магъана джаны бла бир бирлерине джууукъ болгъан (неда бир бирлерине къаршчыракъ келген) эки сёзден къуралады. Бу тукъум къош сёздеде басым къош сёзню эки кесегинде да сакъланады, сёзле кеслери да де ф и с бла джазыладыла.

Ата-ана, эгеч-къарнаш, тийре-хоншу, къурт-къумурсха, сауут-саба, сау-эсен, сатыу-алыу, арыш-бериш, той-оюн, кече-кюн, къарт-джаш, уллу-гитче, сау-саламат, эки-юч, анда-мында, арымай-талмай, кюйюб-бишиб.

3. Бир сёз эки кере айтылгъанындан къуралады. Быллай къуралгъан къош сёзню магъанасы айырылыб кючлю болады; басым къош сёзню эки кесегинде да сакъланады, кеси да де ф и с бла джазылады (кеси да кёб тубейди).

Сюрюу-сюрюу, къауум-къауум, къош-къош, тюрлю-тюрлю, къат-къат, бара-бара, чаба-чаба, къычыра-къычыра, айта-айта, дуккул-дуккул, къызыу-къызыу, джылай-джылай, кюле-кюле.

4. Биринчи сёзню магъанасы болуб, экинчини энчи магъанасы болмай, биринчи сёзню эниклеген халда келген эки сёзден къуралады. Энчи магъанасы болмагъан экинчи сёз асламысына *м* таууш бла башланады; алай а биринчи сёз *м* таууш бла башланса, эниклеген сёз *и* таууш бла башланады.

Быллай къош сёзле де ф и с бла джазыладыла.

Ат-мат, къой-мой, тууар-мууар, китаб-митаб, гардош-мардош, хычын-мычын, гырджын-мырджын, гаккы-маккы, мал-чал, машок-чашок, мирзеу-чирзеу;

5. Энчи магъаналары болмагъан, тауушну эниклеген эки сёз кесекден къуралады:

дыгъар-дугъур, шыкъар-шукъур, хаб-хуб, юрюн-сюрюн, къым-тым, арам-къарам, дынгар-дунгур, данг-дунг, шаб-шуб, тыкъар-тукъур, дигил-мигил, хырт-мырт.

79-чу иш. Айтымланы джазыгъыз, къош сёзлени тюблерин тартыгъыз, къалай куралганларын айырыгъыз.

1) Колхозну тууарларында акъкъаш, ёребаш, сарыкъулакъ, къараууз ийнекле бардыла. 2) Чабакъ тутуучула къармакъгъа къуртну неда джюзаякъны чанчадыла. 3) Орамны баргъанланы бир джанларындан хаб-хуб этиб эки ит чыкъдыла. 4) Бюгюн базарда тауукъ-мауукъ, гаккы-маккы кёб эди. 5) Экскурсиягъа кетгенле сау-эсен къайытдыла. 6) Бегемчек ийнекни сауаргъа къыйын болады. 7) Бригадир миниучю ат акътуякъды. 8) 1-чи Майны къууанчына адам тул-тубан джыйылгъан эди. 9) Ала къым-тым этдиле, алай мен муратларын айыралмадым. 10. Колхозгъа мамматха къатын-къыз, уллу-гитче, къарт-джаш чыкъгъан эдиле.

80-чи иш. Назмучукъну окъугъуз, магъанасын айырыгъыз (устазын болушлугъу бла); къош сёзлени тюблерин тарта джазыгъыз.

Къат-къат темир сынджырла	Тюрлю-тюрлю къоркъуула
Бугъоулаб туруб джерни,	Аздыра эдиле кёлню,
Басхан кёб къыйынлыкъла	Къарангы дин окъуула
Талдыра эдиле белни.	Кёзлерин байлаб элни.

(Б. А.—К.)

81-чи иш. Бу сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз, къош сёзлени тюблерин тартыгъыз.

1) Джетиджыллыкъ. 2) Тёртсандыкъ. 3) Ючмюйюш. 4) Къойбагъар. 5) Табсашар. 6) Хошкелди. 7) Джелимаууз. 8) Алмюйюз.

82-чи иш. Бу сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз. Къош сёзлени тюблерин тартыгъыз.

1) Хахай-тууай. 2) Арам-къарам. 3) Башдан-аякъ. 4) Баш-аякъ. 5) Юрюн-сюрюн. 6) Данг-дунг. 7) Дигил-мигил. 8) Хырт-мырт. 9) Шаб-шуб.

83-чю иш. Берилген экишер сёзден бирер къош сёз къураб джазыгъыз, аланы къалай джазгъаныгъызны айырыгъыз.

1) Сары, аякъ, 2) кёк, баш; 3) кёк, кёз; 4) кюн, ашхы; 5) хышты, ууурт 6) къош, тиш. 7) бели, бау, 8) шыкъар-шукъур, 9) таш кёмюр, 10) таш кёпюр; 11) Къарт, джурт; 12) терс акътыл.

84-чю иш. Берилген сёзлени къошуб, экишер айтым къурагъыз: биринчи айтымда эки сёз башха-башха джазылырча болсун, экинчи айтымда уа экисинден бир къош сёз къуралыб джазылсын.

1) Кюн, ашхы; кюнашхы. 2) Джюз, аякъ; джюзаякъ. 3) Кёк, кёз; кёккёз. 4) Беш, бармакъ; бешбармакъ. 5) Эчки, эмчек; эчкемчек. 6) Таш, кёмюр; ташкёмюр, 7) Джети, джыл; джетиджыллыкъ.

Ю л г ю. *Тюнене кюн ашхы болгъан эди. Озуб баргъан къарт тиширулагъа кюнашхы берди.*

85-чи иш. Айырылыб джазылгъан сёзлени бирер къош сёз бла ауушдуруб джазыгъыз.

1) *Узун аякълы* турна. 2) *Къара сакъаллы* киши. 3) *Джети джылгъа* план. 4) *Чал сакъаллы* къарт. 5) *Къара кёзлю* джашчыкъ. 6) *Бурма чацлы* кызычыкъ. 7) *Акъ туякълы* ат. 8) *Беш мюйюшлю* джудуз. 9) *Тёртмюйюзлю* къочхар.

Ю л г ю. 1) *Узун аякълы турна*—*узунаякъ турна.*

§ 21. Къысхартылгъан къош сёзле.

Бир талай сёз къысхартылыныб, бир джангы сёз къурагъа боладыла (бу джорукъ бизни тилибизге орус тилден киргенди); сёз ючюн: *колхоз* (коллективное хозяйство), *совхоз* (советское хозяйство), *комсомол* (коммунистический союз молодежи).

Къысхартылгъан къош сёзле талай джорукъ бла къураладыла:

1. Биринчи сёзю ал кесегине экинчи сёз саулай къошулуб къураладыла:

партбилет (партийный билет), *детдом* (детский дом).

2. Сёзлени ал кесеклерин (бёлюмлерин) бир бирлерине джалгъагъан бла къураладыла:

колхоз (коллективное хозяйство), *партком* (партийный комитет), *райисполком* (районный исполнительный комитет).

3. Сёзлени ал тауушларындан къураладыла: *вуз* (высшее учебное заведение), *втуз* (высшее техническое учебное заведение).

4. Сёзлени ал харфларындан къураладыла. (Бу харфланы кеслерин да алфавитдеча айтыргъа керекди):

СССР (эсэсэсэр)—Союз Советских Социалистических Республик;

КПСС (капээсэс)—Коммунистическая партия Советского Союза;

РСФСР (эрэсэфэсэр)—Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика.

Тёртюнчю джорукъ бла къуралгъан сёзле орус тилде тюрленмейдиле, алагъа аффиксле къошулмадыла, къарачай-малкъар тилде уа аланы къыйырларына тюрлю-тюрлю аффиксле къошаргъа болады: *СССР-де*, *СССР-ни*, *РТС-ле*, *РТС-ибиз* д. а. к.

86-чы иш. Къысхартылган къош сёзле тёрт тюрюлю джорукъ бла къу-
раладыла. Берилген сёзлени хар бирин кесини къауумуна сала джазыгъыз.

- Ю л г ю. 1. *Детдом...*
2. *Колхоз...*
3. *Вуз...*
4. *СССР...*

Детдом, колхоз, вуз, СССР, профсоюз, стенгазета, ВЛКСМ, совхоз, комсомол, пионеротряд, РСФСР, райисполком, партком, КъЧАО, районо.

§ 22. Сёзлени кёчюрюю.

Джазган заманда сёз тизгиннге сыйымаса, аны кесеги джангы тизгиннге кёчюрюледиле. Сёзню кёчюрюуде бу джорукъланы бузмазгъа керекдиле:

1. Сёз бёлюмле бла кёчюрюледиле: *ус-таз-ла-ры-быз, ли-те-ра-ту-ра.*

2. Джангы харфны толган тизгинде къояргъа неда джангы тизгиннге кёчюрюрге джарамайды. Ол себебден, экишер бёлюмлери болса да, *а-та, а-на*, дегенча сёзлени кёчюрюрге болмайды.

3. Къош сёзню кёчюрген заманда экинчи тамырны ал харфын тизгинни аягъында къояргъа неда биринчи тамырны артхарфын кёчюрюрге джарамайды; кёчюрюлюю: *джюз-аякъ, юч-аякъ, он-еки, терс-акъыл* (былай кёчюрюрге джарамайды: *джюза-аякъ, юча-аякъ, оне-ки, терс-акъыл*).

4. Эки ачыкъны арасында эки бирча тунакы харф болса, бир тунакыны къоюб, бирин кёчюрюрге керекдиле: *тон-на клас-сы, гум-мос.*

5. Аягъында эки тунакысы болган сёзге тунакы бла башланган аффикс къошулуб, юч тунакы бир джерге тюшселе, тунакылары экисин къоюб, джангы тизгинге бирин кёчюрюрге керекдиле: *къарт-ны, сырт-лыкъ, ханс-ча.*

6. Сёзню ичинде бир бири къатында талай тунакы келселе, аланы бирин, неда экисин, кёчюрюрге боллукъду: *дор-бун, сарс-макъ, сарс-макъ.*

7. *ь* бла *ъ* (джумушакъ белги бла къаты белги) алларын-да келген харфдан айырылмайдыла: *куль-тура, адъ-ютант.*

8. *Й* бла къысха *у* бёлюмню аллында келселе, кёчюрюледиле: *ха-уа, бере-йик.*

87-чи иш. Алгъы бурун кёчюрюрге болмаган сёзлени джазыгъыз, аны ызындан кёчюрюрге болган сёзлени кёчюрюрча бёлюб-бёлюб джазыгъыз.

Ана, къонакъ, орундукъ, къарт, аскер, ала, сырт, уууч, буу, тёрт, оюн. аууш, кийин, джыйын, чабдырыу, таякъ, къоян, къамчи, тау, тауукъ, джау, къурт, джангы, сибиртги, чолпу.

88-чи иш. Кёчюрюрча бёлюмлеге юлешиб, араларына сызчыкъла тарта джазыгъыз.

Революция, социализм, джашауубуз, барайыкъ, келтирейик, ишлей, аллыкъбыз, чабдыргъанлай, айталлыкъма, юютюрюкбюз, уютурукъбуз, ауушунду, ючаякъ, белибауум, джуундурт, кёзюлдюреуюк, иссилеу, джа:сы, къартджыгъа, сюлеусюн, ышхылды, артмакъ, ишгилди, шауешик, джумуртха.

89-чу иш. Джетишмеген тыйгъыч белгилене сала джазыгъыз.

ИБРАХИМЧИК БЛА АНАСЫ.

— Атам къачан келликди деб сорду (Ибрахим).

— Таш айтхан, гугурук къычыргъан керти эсе, бююнбегече келеди деб турама. Бююн Шабайды къызы келиб, таш салгъан эди да, ол бусагъатдан атагъыз келмесе, экинчи мен ташха къарамам деб кетгенди.

— Анам сен атамы атын нек джашыраса сен Темуркъа дегенликге не боллукъду.

— Тели джаш сен нени билесе, мен эркишибизни атын айтсам, тишлерим ауруйдула. Тур сен джаман кесинги къартгуна этиб турма да, баш табхада аякъ тюбюнде къурмач барды аны ал да аша. Атанг келгинчи къурмач джырна бла кечинмесек, мюрзеучюгюбюз тауусулады тирменнге элтириги къалмагъанды. (А. Х.)

90-чы иш. Назмучукъну окъугъуз, магъанасын айырыгъыз, азбар этигиз; таза тамырланы тюблерин тарта джазыгъыз.

КЁГЮРЧЮН.

Тангла атхан чакълада
Мур-мур этген сёзлюме,
Сабийчикле сюерча,
Къызыл-сары кёзлюме.

Бизни юретиб адамла
Къагъытла да иелле,
Бизни тутуб сабийле
Къууаныргъа сюелле.

(Ш. С.)

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ.

§ 23. Тилни кесеклери.

Магъаналарына эмда тюрлениулерине кёре сёзле къауумлагъа юлешинедиле; бу къауумлагъа *тилни кесеклери* дейдиле. Сёз ючюн, бир къауум сёзле затланы атларын танытадыла (*адам, мал, сахар*); бир къауум сёзле затланы сыфатларын, халилерин танытадыла (*къызыл, иги, уллу*); бир къауумлары затланы не этгенлерин, ишлерин танытадыла (*окъуйбуз, ишлейбиз*); бир къауумлары санны кёргюзедиле (*беш, джети*) д. а. к.

Къарачай-малкъар тилде тилни кесеклери ондула: алтысы тилни энчи магъаналы кесеклеридиле, ючюсю тилни болушлукъчу кесеклеридиле; междометие да бир тюрлю бир кесегиди.

Тилни энчи кесеклери быладыла:

- 1) ат (*эл, тюкен, мал, ферма*);
- 2) сыфат (*къызыл, джангы, узун, къаты*);
- 3) санау (*алты, алтынчы, алтаулан, алтышар*);
- 4) алмаш (*мен, сен, ол, бу, быллай, аллай*);
- 5) этим (*ишлерге, окъургъа, ишлейбиз*);
- 6) сёзлеу (*къуру да, чыртда, быллайда, тюнене*);

Тилни энчи магъаналы кесеклери айтымны членлери боладыла, кеслери да белгили соруулагъа джууаб этедиле.

Тилни болушлукъчу кесеклери быладыла:

- 1) послелогла (*дери, сора, таба, къатыш, ючюн*);
- 2) байламла (*да, эмда, не, неда, ючюн, деб*);
- 3) кесекчикле (*да, а, майна, къуру*);

Тилни болушлукъчу кесеклери айтымны членлери болмадыла (белгили соруугъа да джууаб этмейдиле).

Междометие тилни бир тюрлю бир кесегиди; бу адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин танытады (*ах! ох! эй! ой!*).

91-чи иш. Айтымланы членлерин айырыгъыз; хар бир член тилни къайсы кесегинден болгъанын айырыгъыз. Тилни болушлукъчу кесеклеринден болгъан сёзлени кёргюзюгюз.

1) Эркин джашау къолубузгъа тюшгенди. (Б. Д.) 2) Кюн алтын таякъларын джибереди. (Б. Д.) 3) Тауну ёшюнюн машинала кесерле, ёзеклерин терен-терен тешерле. (Къ. И.) 4) Бу джуртлада къурч къалала ёсерле, таудан таугъа темир джолла ётерле. (Къ. И.) 5) Роза бла Алийни джырлатыгъыз... (Б. Х.) 6) Бекмырзаны атасы да, мени атам да мал джанында ёсендиле. (Б. Х.)

§ 24. Атны магъанасы эмда аны грамматика ышанлары (сан, болуш эмда иелик).

Затланы атлары болгъан эмда *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге *атла* дейдиле.

Грамматикада *ким? не?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлени магъаналары тюрлю-тюрлю затланы тутаргъа болады: *ким?* (*пионер, ишчи, колхозчу;*) *не?* (*стол, китаб, сахар, джол, батырлыкъ, сёлешиу, ушакъ* д. а. к.).

Къарачай-малкъар тилде *ким?* деген соруу къуру адамгъа салынады; къалгъан джаны болгъан эмда джаны болмагъан затланы барысына да *не?* деген соруу салынады; сёз ючюн: *Ким джырлайды?—Пионер джырлайды. Не чабады? Ат чабады.*

92-чи иш. Окъугъуз; атланы къайсы болушлада болгъанларын эмда айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

1) Къызчыкъ биченликде ийнекни кютеди. 2) Сабийле чегетни къыйырында тюртю джыядыла. 3) Ингирде сюрюу элге къайытды. 4) Мараучу чегетде бёрюню ёлтюрдю. 5) Къобандан салкъын аяз урады. 6) Дерсен сора Айшат анасына болушады.

93-чю иш. Айырылыб урулган сёзлени къайсылары атла болгъанын кёргозюгюз.

1) Дерсинги **джаз**. **Джаз** сабан сюрюб башлайдыла. 2) Джерге кийизни **джай**. Биз **джай** уллулагъа болушабыз. 3) Кюрекни ал да тахтаны **къаз**. **Къаз** хайырлы къанатлыды. 4) Бюгече **кёк** бек чууакъ эди. Школну терезелери **кёк** бояу бла боялгъандыла. 5) Дерсин этмегени ючюн Иссагъа **уруш**. Бизни къралыбыз **уруш** болмасын деб кюрешеди. 6) **Къош** да бара-бара тюзеледи деб сёз барды. Бир шай **къош** да маджал мерекеб ал.

§ 25. Атны саны.

Къарачай-малкъар тилде атны эки саны барды: 1) бирлик сан; 2) кёблюк сан.

Бирлик санда ат бир джангыз затны кёргозеди: *къозу, тауукъ, стол, терек, тери*. Кёблюк санда ат бирден артыкъ затны кёргозеди: *къозула, тауукъла, столла, терекле, териле*.

Бизни тилибизде бир къауум атла бирлик санда джюрю-тюлюрге ёчдюле: *малчылыкъ, насыблылыкъ, къылыкъсызлыкъ* д. а. к.

Къарячай-малкар тилде кёблюк санны къуарар ючюн, сёзню къыйырына эки вариантлы аффикс *-ла (-ле)* къошулады: *орамла, сабанла, буруула, элле, сабийле, джюзюкле, сёзле.*

Сёзню ичинде ачыкъ тауушну аллында *-ла, -ле* аффиксни орнуна *-лар, -лер* келеди: *къарнаш-ла — къарнаш-лар-ыбыз, эгеч-ле — эгеч-лер-ибиз.*

94-чю иш. Сёзлени кёблюк саннга салыб джазыгъыз; кёблюк санны аффиксини тюбюн тартыгъыз.

Адам, терек, пионер, тетрадь, дарий, парий, сабий, алма, чана, завод, комсомолчу, билим, джигитлик, боран, нартюх.

95-чи иш. Точкаланы орнуна скобкалада берилген сёзню кёблюк саннга салыб джазыгъыз; кёблюк санны аффиксини тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Бизни устазларыбыз бизге билим бередице.*

1) Бизни ... (устаз) бизге билим бередице. 2) Колхозну ... (мал) джай джайлыкъгъа чыгъадыла. 3. Хоншубузну ... (сабий) барысы да школгъа джюрюйдюле. 4) Мени ... (къарнаш) шекер заводда ишлейдице, сени ... (къарнаш) къайда ишлейдице? 5) Къарт Хасанны ... (бут) чабхын болгъандыла. 6) Эртде заманлада къарачайлыланы ... (юй, бау) топуракъбашла болгъандыла.

§ 26. Энци атла бла тукъум атла.

Магъаналарына кёре атла эки къауумгъа юлешиндице: 1) энчи атла, 2) тукъум атла.

Бирча затланы бютеу атларына тукъум атла дейдице: *адам, сахар, тау;* кесича бирча затладан айырыр ючюн берилген атха энчи ат дейдице: *Къасбот, Москва, Микгитау.* Энци атла болургъа боллукъдула: адам атла, адамланы, тукъумлары, джаныуарланы атлары, сахарланы, эллени, орамланы, тенгизлени, кёллени, айрымканланы, тауланы, сууланы, сыртланы, чегетлени д. а. к. затланы атлары.

Энци атла бир сёзден неда талай сёзден болургъа боладыла: *Ленинград, Волга, Учкулан; Совет Союз; Владимир Ильич Ленин, Багъыр улу Къасбот д. а. к.*

96-чы иш. Точкаланы орунларына энчи атланы сала джызыгъыз.

1) Кавказда эм мийик тауну аты 2) СССР-ни ара сахары 3) „Къара кюбюр“ деген романны ... джазгъанды. 4) „Къаргъа бла Тюлкую“ деген басняны ... джазгъанды.

- 5) Кърымда ... пионер лагерь барды. 6) Къобан бла Теберди суу бир бирлерине джетген джерде ... сахар орналганды. 7) Мени атым ... атамы аты

§ 27. Атлада иелик.

Къарачай-малкъар тилде зат кимники болгъанын танытыр ючюн, атны аягъына иелик аффикс къошулады; сёз ючюн, китаб меники болгъанын танытыр ючюн, аны аягъына **-ым** деген иелик аффикс къошулады: *китаб-ым*, сеники болгъанын танытыр ючюн, **-ынг** деген къошулады: *китаб-ынг*, аныкъы болгъанын танытыр ючюн, **-ы** къошулады: *китаб-ы*. Былай бла, иеленген затны аты да, иелик этген затны аты да бир сёз бла анылашынады. Иеликни аффикслери иелик этген бетни танытадыла, кеслери да бирлик эмда кёблук санда келирге боладыла. Ол хыйсабдан иелик аффиксле юч бетде да бирлик эмда кёблук санда да келген себебден, алты тюрлю болургъа боллукъдула: *китаб-ым, китаб-ынг, китаб-ы; китаб-ыбыз, китаб-ыгъыз, китаб-лары*.

Сёзню къатылгъына, джумушакълыгъына эмда эринлиликке, эринсизликке кёре иелик аффиксле тёрт тюрлю (тёрт вариантлы) боладыла. Аны бу таблицадан кёрюрге боллукъду:

Бирлик санда.

1-чи бет	2-чи бет	3-чи бет
<i>къарнаш-ым</i>	<i>къарнаш-ынг</i>	<i>къарнаш-ы</i>
<i>отун-ум</i>	<i>отун-унг</i>	<i>отун-у</i>
<i>билим-им</i>	<i>билим-инг</i>	<i>билим-и</i>
<i>кёз-юм</i>	<i>кёз-юнг</i>	<i>кёз-ю</i>

Кёблук санда.

1-чи бет	2-чи бет	3-чи бет
<i>къарнаш-ыбыз</i>	<i>къарнаш-ыгъыз</i>	<i>къарнаш-лары</i>
<i>отун-убуз</i>	<i>отун-угъуз</i>	<i>отун-лары</i>
<i>билим-ибиз</i>	<i>билим-игиз</i>	<i>билим-лери</i>
<i>кёз-юбюз</i>	<i>кёз-югюз</i>	<i>кёз-лери</i>

Сёзню аягъында ачыкъ таууш болса, иелик аффиксни аллында келген ачыкъ тауушла (**ы, у, и, ю**) керек болмайдыла: *ана-м, ана-нг, ана-сы, ана-быз, ана-гъыз, ана-лары*;

Басым къуру да иелик аффиксге тюшеди: *школугъуз, эллери* д. а. к.

97-чи иш.. Берилген атлагъа бирлик эмда кёблюк санда иелик аффиксле кёшуб джазыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) Биринчи бетде бирлик санда: *заманым, заманынг, заманы; кёблюк санда: заманыбыз, заманыгъыз, заманлары.*

1) заман; 2) сахар; 3) школ; 4) эл; 5) бёрк.

98-чи иш. Магъанасын айырыгъыз; джазыгъыз; иелик аффикслени тюблерин тартыгъыз; къайсы бетде эмда къайсы санда болгъанларын айтыгъыз (бир бирлерине ушагъан себсден, хапарчылары бет аффикслери бла къатышдырмагъыз).

1) Ташлагъыз бугъоуланы! 2) Джахил болса анасы,
Бошлагъыз саныгъызны, Не билликди баласы.
Алыгъыз оноуланы, Олду сабий ёсдюрюк,
Инджитмей джаныгъызны! Тобугъунда кёлтюрюк.

3) Кишим джокъду къатымда,
Кимим къалсын артымда.
Тюздю джюрегим, джаным,
Къурумаз мени къаным.

(Къ. И.)

§ 28. Атланы болушлада джалгъанылары.

Айтымда башха сёзле бла байланыр ючюн, атланы къыйырларына тюрю-тюрю аффиксле кёшулургъа боладыла; сёз ючюн:

- 1) *Пионер аман кылыкъ этмейди.*
- 2) *Пионерни окъуу игиди.*
- 3) *Пионерге махтау къагъыт бердиле.*
- 4) *Пионерни школда бек махтайдыла.*
- 5) *Пионерде иги китабла бардыла.*
- 6) *Пионерден сабийле юлгю аладыла.*

Атланы бу тукъум тюрлениу формаларына болушла дейдиле. Сёзлени болушлада тюрлениулерине джалгъаныу дейдиле.

Къарачай-малкъар тилде болушла алтыдыла. Хар болуш белгили соруулагъа джууаб этеди:

Баш болуш—*ким? не? устаз, школ.*
Иелик болуш—*кимни? нени? устазны, школну.*
Бериучю болуш—*кимге? неге? устазгъа, школгъа.*
Тамамлаучю болуш—*кимни? нени? устазны, школну.*
Орунлаучю болуш—*кимде? неде? устазда, школда.*
Башлаучю болуш—*кимден? неден? устаздан, школдан.*

Адамгъа ким? деген соруу, андан къалгъан затлагъа не? деген соруу салынады (орус тилде башхаракъды: джаны болгъанны барысына да ким? деб, джаны болмагъан затха не? деб, соруу алай салынады).

Иелик аффикси болмагъан атлада иелик болуш бла тамамлаучу болушну формалары бирчады, алай а магъаналары башхады: иелик болуш иелик этген затны танытады, тамамлаучу болуш а иш не затха кече эсе, ол затны танытады. Сёз ючюн, *Хасанны анасы Хасанны махтады* десек, *Хасанны* деген биринчи сёз иелик болушдады, ана кимни анасы болгъанын танытады; *Хасанны* деген экинчи сёз тамамлаучу болушдады, ананы этген иши (махтагъаны) башха затха (Хасаннга) кечгенин кёргюзеди.

Баш болушдан къалгъан болушланы барысына да сёдегей болушла дейдиле.

Атланы башха сёзлеге байлар ючюн, алагъа болуш аффиксле къошулгъандан тышында да послелогла джюрютюлюрге да боладыла; сёз ючюн: *мен школгъа дери тенгим бла бардым; школдан сора дерслерими этеме.*

Баш болушда атла айтымны баш члени эмда сансыз члени болургъа боладыла, сёдегей болушлада атла айтымны башчыдан къалгъан членлери боладыла.

Атла болушлада тюрленнген заманда аланы болуш аффикслери сёзлени къатылыкъларына, джумушакълыкъларына кёре эки вариантлы боладыла; иелик болуш бла тамамлаучу болушлада уа, сёзню эринлигине, эринсизлигине кёре да тюрлениб, тёрт вариантлы боладыла.

Атланы болушлада джалгъаныуларын бу таблицадан кёрюрге боллукъду:

	къатыла		джумушакъла	
	эринсизле	эринлиле	эринсизле	эринлиле
Б.	<i>мал</i>	<i>туз</i>	<i>эчки</i>	<i>кёз</i>
И.	<i>мал-ны</i>	<i>туз-ну</i>	<i>эчки-ни</i>	<i>кёз-ню</i>
Б.	<i>мал-гъа</i>	<i>туз-гъа</i>	<i>эчки-ге</i>	<i>кёз-ге</i>
Т.	<i>мал-ны</i>	<i>туз-ну</i>	<i>эчки-ни</i>	<i>кёз-ню</i>
О.	<i>мал-да</i>	<i>туз-да</i>	<i>эчки-де</i>	<i>кёз-де</i>
Б.	<i>мал-дан</i>	<i>туз-дан</i>	<i>эчки-ден</i>	<i>кёз-ден</i>

Къарачай-малкъар тилде атланы болушлада джалгъаныулары бирлик санда кёблюк санда да бирчады: кёблюк санны аффиксине болуш аффикс къошулуб къалады: *тау-ла-ны, тау-ла-гъа,*

тау-ла-да, тау-ла-дан; кёз-ле-ни, кёз-ле-ге, кёз-ле-де, кёз-ле-ден.

Кёблюк санны аффикси (*-ла, -ле*) эки вариантлы болгъан себебли, иелик болуш бла тамамлаучу болушну тёрт вариантлы аффикслери да эки вариантлы болуб къаладыла (къатылыкъ бла джумушакълыкъда).

99-чу иш. Атланы бирлик санда болушлагъа сала джазыгъыз; болуш аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Чана, булут, эшик, ёгюз.

100-чю иш. Атланы кёблюк санда болушлагъа сала джазыгъыз; болуш аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Сырт, тоб, эл, тюз.

§ 29. Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

1. Башында эскерилгенча, бирлик санда иелик эмда тамамлаучу болушлада болуш аффикс тёрт тюрлю (тёрт вариантлы) болады: *-ны, -ну, -ни, -ню*: *шахар-ны, дорбун-ну, терезе-ни, кёзюлдюреуюк-ню.*

2. Атны арт бёлюмю къаты болса, бериучю болушда *-гъа*, джумушакъ болса, *-ге* къошулады: *чана-гъа, адам-гъа, хоншу-гъа, школ-гъа; терек-ге, тери-ге, чегет-ге, мюйюз-ге, сёз-ге.*

Бериучю болушда болуш аффиксни быллай тюрлюлери (вариантлары) барды:

1) атны арт бёлюмю къаты болуб, *-н* неда *-нг* таууш бла тауусулса, болуш аффикс *-нга* болады: *тон-нга, отун-нга, танг-нга*, атны арт бёлюмю джумушакъ болуб, *-н* неда *-нг* бла тауусулса, болуш аффикс *-нге* болады: *бичен-нге, тюкен-нге, тенг-нге, дженг-нге.*

Бу кёзюледе сёзню аягъында *н* таууш *нг* тауушча эшитиледи; сёз ючюн: *тонг-нга, отунг-нга, биченг-нге, тюкенг-нге.* Алай болса да, сёзню тамырын бузмай, *н* бла *нг* харфланы джазаргъа керекди: *тон-нга, отун-нга, бичен-нге, тюкен-нге.*

2) атны арт бёлюмю къаты болуб, *к* неда *г* бла тауусулса, болуш аффикс *-га* болады: *парк-га, банк-га, плуг-га*, (бу тукъум сёзле бизни тилибизге башха тилледен киргендиле);

3) атны арт бёлюмю къаты болуб *б, д, с, т, ф, х, ч, ш* тауушланы бирине тауусулса, болуш аффикс *-ха* болады: *клуб-ха, завод-ха, балас-ха, джамагъат-ха, чарх-ха, шарф-ха, къурч-ха, къарнаш-ха.*

3. Орунлаучу болушну эки аффикси барды: къаты сёзледе **-да**, джумушакъ сёзледе **-де**: *орам-да, тау-да; эл-де, тюз-де*,

4. Башлаучу болушну да къуру эки аффикси барды: къаты сёзде **-дан**, джумушакъ сёзде **-ден**: *орам-дан, тау-дан; эл-ден, тюз-ден*. Сёзю аягында **н, м** тауушла болсала, **-нан, -нен** эшитиледи (*отун-нан, бичен-нен, джауум-нан, билегим-нен*), алай болса да **-дан -ден** джазылады: *отун-дан, бичен-ден, джауум-дан, билегим-ден*.

101-чи иш. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала эмда тюберин тарта джазыгыыз.

1) Кюлме джаш..., келир баш... (нарт сёз). 2) Джолда тюбесенг, къарт... джол кёюб оза тур. 3) Бизни школубуз ремонт этиб, отунун, сууун джыйыб, кыш... хазыр болгъанды. 4) Ташдан таш... секире, кёулакъ суучукъ ёзен... саркъады. 5) Къурмач... нартюхню чартлаучусун кёюдыла. 6) Гюрбеджиде чарх... кегейле саладыла. 7) Сют фермала бышлакъ завод... сют бередила.

8) Киштик, джаным, акъыллы!
Меннге шкокла атылды:
Башым къалды джомакъ...
Келдим сеннге кёнакъ...

(Къ. И.)

102-чи иш. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала эмда тюберин тарта джазыгыыз.

1) Джаз сабан... чыгъаргъа бригадала хар нелерин хазыр этиб бошагъандыла. 2) Кюз чалкыны заманында тамада классланы сохталары совхозгъа болушургъа бичен... чыкыгъандыла. 3) Кёйчула кёйларына суу ичирирге кюн сайын ёзен... тюшедиле. 4) Джелден сакълар ючюн, чалкычыла гебен... гырмык тартадыла. 5) Тенг... тенглик эте билирге керекди. 6) „Джюн... тюшген тауукъча“ деб, халкъда сёз барды. 7) Танг...дери джангур джаугъанлай турду. 8) Портной дженг...тюдмеле салады.

103-чю иш. Скобкалада берилген сёзлени керекли болушлагъа сала джазыгыыз (скобкаланы салмагыыз).

1) Солгъа бурулмай, (онг) бурулсагыыз, школну табарыкъсыз. 2) Сегизинчи класс (экзамен) ктадалыб хазырланады. 3) Пионерлени (аэроплан) миндириб (курорт) элтдиле. 4) Мингни (минг) кёшсанг, эки минг болады. 5) Джахил

адамла (шайтан, джин) ийнаныб тургъандыла. 6) („Къач) сора бышлакъ табха“ деб, къарачайда нарт сёз барды. 7) (Кюн) къарасанг кёзюнг къамар.

104-чю иш. Хапарчыкъны окъуй айыргъыз; аффикслени тюблерин тарта джазыгъыз.

АГЪАЧ ХАЗЫРЛАУДА.

Тохтар бир бутакъны юсюнде къанатлы юяны эследи. Ауузунда къурту бла бир чыбчыкъ анга барыргъа Тохтардан къоркъуб, ары-бери уча, дыгалас эте эди. Аны балаларына бошлар ючюн, Тохтар, узагъыракъ кетиб, бир башха терекни тюбюнде олтурду. Чыбчыкъчыкъ, эрлей юясына мыллык атыб, балаларына къуртчукъну къабдырыб чыкъды. Терекни тегерегине бираз да айланыб, дагъыда аш излей джайылды. „Ол келирге терек да джокъ, балалары да джокъ, — деб Тохтар боллукъ затны кёзюне кёргюздю.

Туруб дагъыда терекни къатына келди. Аны тамырлары джерге терен киргендиле. Сингирлеча, баш джанлары ёрге тургъандыла. „Была аны керти да джашау сингирлеридиле“, — деб кёлюне келди.

„Мен аланы кёлюм барыб юзеллик тюлме“, — деди кеси кесине. Башха тереклеге къарагъанында, аланы да джазыкъ-сынды.

(Б. Х.)

§ 30. Иеликчи атланы болушлада джалгъаныулары.

Къалгъан атлача, иелик аффикслери болгъан атла да болушлада тюрленирге боладыла. Бу кёзюуде атны аягъында алгъы бурун иелик аффикс, аны ызындан болуш аффикс келеди.

1. 1-чи бетде бирлик санда иеликчи атланы болушлада джалгъаныулары былайды:

Б.	<i>мал-ым</i>	<i>тон-ум</i>	<i>бет-им</i>	<i>сёз-юм</i>
И.	<i>мал-ым-ы</i>	<i>тон-ум-у</i>	<i>бет-им-и</i>	<i>сёз-юм-ю</i>
Б.	<i>мал-ым-а</i>	<i>тон-ум-а</i>	<i>бет-им-е</i>	<i>сёз-юм-е</i>
Т.	<i>мал-ым-ы</i>	<i>тон-ум-у</i>	<i>бет-им-и</i>	<i>сёз-юм-ю</i>
О.	<i>мал-ым-да</i>	<i>тон-ум-да</i>	<i>бет-им-де</i>	<i>сёз-юм-де</i>
Б.	<i>мал-ым-дан</i>	<i>тон-ум-дан</i>	<i>бет-им-ден</i>	<i>сёз-юм-ден</i>

Иеликчи атланы болуш аффикслерини иелик аффикслери болмагъан атланы болуш аффикслеринден башхаракъ джерлери барды, аны бу таблицадан кѳрюрге боллукъду:

	Иелик аффикслери болмагъан атланы болуш аффикслери	Иеликчи атланы болуш аффикслери
И.	-ны, -ну, -ни, -ню	-ы, -у, -и, -ю
Б.	-гъа, -ха, -нга, -нге, -ге	-а, -е
Т.	-ны, -ну, -ни, -ню	-ы, -у, -и, -ю
О.	-да, -де	-да, -де
Б.	-дан, -ден	-дан, -ден

Иеликчи атла болушлада кѳблук санда келселе, сѳзге алгъы бурун кѳблук санны, аны ызындан иеликни, аны ызындан да болушланы аффикслери келедиле; сѳз ючюн: *агъач-лар-ыбыз-ны, эл-лер-ибиз-ге, къош-лар-ыбыз-да, тюз-лер-ибиз-ден* д. а. к.

2. Къарачай-малкъар тилде иелик болуш бла тамамлаучу болушну аффикслери бирчадыла, аны башында келген примерледен кѳрюрге боллукъду. Алай болса да 3-чю бетде иелик аффикслери болгъан атланы болуш аффикслери иелик болуш бла тамамлаучу болушда бирча болмайдыла, башха боладыла (1-чи, 2-чи бетледе бирчады).

Айтылгъанны бу таблицадан кѳрюрге боллукъду:

	1-чи бетде	2-чи бетде	3-чю бетде
Баш	<i>окъуу-ум</i>	<i>окъуу-унг</i>	<i>окъуу-у</i>
Иел.	<i>окъуу-ум-у</i>	<i>окъуу-унг-у</i>	<i>окъуу-ун-у</i>
Бер.	<i>окъуу-ум-а</i>	<i>окъуу-унг-а</i>	<i>окъуу-ун-а</i>
Там.	<i>окъуу-ум-у</i>	<i>окъуу-унг-у</i>	<i>окъуу-ун</i>
Ор.	<i>окъуу-ум-да</i>	<i>окъуу-унг-да</i>	<i>окъуу-ун-да</i>
Башл.	<i>окъуу-ум-дан</i>	<i>окъуу-унг-дан</i>	<i>окъуу-ун-дан</i>

105-чи иш. Берилген иеликчи атланы юч бетде да болушлагъа салыгъыз. Аны алай этер ючюн, башында берилген таблицагъа къарагъыз (аффикслени бир бирлеринден сызчыкъла бла айыргъыз).

1) школубуз, школугъуз, школлары, 2) Элибиз, элигиз, эллери.

106-чы иш. Таурухну окъугъуз; нелик аффикслени табыгъыз, аланы къайсы бетде эмда къайсы болушда болгъанларын айырыгъыз.

ЭРТДЕ-ЭРТДЕ.

(Таурух).

Эртде-эртде заманда бир кишини джангыз джашы болгъанды. Кеси ёлюрге башлагъанында, джашына: „Джашым, джер тубюнде кёмюб къойгъан кёб хазнам барды, аны къазыб алсанг, къарнынг ач, юсюнг джалангач болмаз“, — дегенди.

Атасы ёлгенден сора, джаш юйню тегерегин тохтамай къазыб, джукъ табалмагъанды. Кёб къазыб, арыб-талыб, болмагъанында, кёб джашагъан бир къартха барыб: „Атам былай-былай деб кетген эди, энди уа джукъ табмайма“, — дегенди. Къарт: „Сен атангы осиятын ангыламагъанса. Атанг сеннге джер къоюб кетгенди. Аны, къолунгдан келгенча кюрешиб, сюрюб, урлукъ салсанг, заманында чыкыгъанын чачмай-тёкмей джыйыб алсанг, ач да болмазса, джалангач да болмазса деденди“, — деб къарт атасыны осиятын айтханды. Сора джаш башын къашыб, энди ангылаб, атасыны осиятын этерге кюрешгенди.
(„*Къарачай халкъ таурухла*“, 1963).

107-чи иш. Иелик аффикслени тублерин тарта, айтымланы джазыгъыз; къайсы бетде, санда болгъанларын айырыгъыз.

1) Ёлген атлыны анасы болур эди, адам ортасындан озгъан бир къатын, чачы тозураб, джаулугъун аякълары бла баса да ёрге джыя, бет дуппушларындан къаны келе, кёзлери суугъа аралгъанлай, къалгъанладан эсе алгъа бара эди. (А. Х.)
2) Къартла чал сакъалларын ариу кыырдырыб, тобукъларына дери этилген къабдалларыны беллеринде белибауларыны кюмошлери джылтырай, таякъларына таяна барадыла. (Б. Х.)

108-чи иш. Сёзлени не кесекледен къуралгъанларын айырыгъыз.

Ю л г ю. *Тенг*—атны таза тамырыды;
-*лер*—кёблюк санны аффиксиди;
-*ибиз*—биринчи бетде кёблюк санда иеликни аффиксиди;
-*ден*—башлаучу болушну аффиксиди.

Тенглерибизден, устазларыбызгъа, китабларыма, хоншубузда, къарнашларынгы.

109-чу иш. Кёблюк санны, иеликни эмда болушланы аффикслерини тублерин тарта джазыгъыз.

1. Малчыла, эртденбла эртде къобуб малларын стауатдан чыгъарадыла. Ыйыкъда бир джолда къойларына, тууарларына,

джылкыларына туз береди. Совхоз малларындан иги хайыр алырча, малчылары малларына джан аурутуб къарайдыла.

2. Эртденбла джети сагъатда къобуб, къолларыбызны, бет-лерибизни джууб, ушхуурубузну ашаб, китабларыбызны да алыб, дерслерибизни башлайбыз. Эки сагъатда юйюбюзге къайытабыз; бир кесек солугъанлай, дерслерибизни этебиз, тамадаларыбызгъа да болушабыз.

3. Эртден салкъынды. Сиз, кереклеригизни алыб, школу-гъузну бачхасына чыгъасыз. Устазыгъыз кѣргюзгенча, иши-гизни деменгили этесиз, школугъуздан да бюсюреу аласыз.

110-чу иш. Сѣзлени скобкалада кѣргюзюлген санлагъа, бетлеге, бо-лушлагъа сала джазыгъыз.

Юлгю. 1) *Сѣз (ат кѣблук санда, 1-чи бет кѣблук сан-да, башлаучу болушда) сѣз-лер-ибиз-ден;*

2) *отряд* (ат бирлик санда, 2-чи бет, кѣблук санда, ор. болуш);

3) *джигитлик* (ат кѣблук санда, 2-чи бет, бирлик санда, башлаучу бол.);

4) *устаз* (ат кѣблук санда, 3-чю бет, бирлик санда, башл. бол.);

5) *эл* (ат бирлик санда, башл. болушда, 1-чи бет, кѣб. санда);

6) *джашау* (ат бир. санда, башл. бол., 2-чи бет, бирлик санда);

7) *билим* (ат кѣбл. санда, ор. бол., 1-чи бет, кѣб. санда);

8) *школ* (ат кѣбл. санда, ор. бол., 1-чи бет, кѣб. санда).

§ 31. Иеликчи атланы соруулары.

Иеликчи атла биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе, бирлик эмда кѣблук санда келирге боладыла. Ол себебден алагъа салынган соруула да кѣб тюрлю боладыла: юч бетде да, эки санда да;

Бирлик санда:

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	<i>кимим? нем?</i>	<i>киминг? ненг?</i>	<i>кими? неси?</i>
И.	<i>кимими? неми?</i>	<i>киминги? ненги?</i>	<i>кимини? несини?</i>
Б.	<i>кимиме? неме?</i>	<i>киминге? ненге?</i>	<i>кимине? несине?</i>
Т.	<i>кимими? неми?</i>	<i>киминги? ненги?</i>	<i>кимин? несин?</i>
О.	<i>кимимде? нембе?</i>	<i>кимингде?</i>	<i>киминде? несинде?</i>
		<i>ненгде?</i>	
Б.	<i>кимимден?</i>	<i>кимингден?</i>	<i>киминден?</i>
	<i>немден?</i>	<i>ненгден?</i>	<i>несинден?</i>

Кёблюк санда:

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	кимибиз? небиз?	кимигиз? негиз?	кимлери? нелери?
И.	кимибизни? небизни?	кимигизни? негизни?	кимлерини? нелерини?
Б.	кимибизге? небизге?	кимигизге? негизге?	кимлерине? нелерине?
Т.	кимибизни? небизни?	кимигизни негизни?	кимлерин? нелерин?
О.	кимибизде? небизде?	кимигизде? негизде?	кимлеринде? нелеринде?
Б.	кимибизден? небизден?	нимигизден? негизден?	кимлеринден? нелеринден?

111-чи иш. Берилген атлагъа соруула сала джазыгъыз.

Ю л г ю. *Аталарыбыздан (ким-лер-ибиз-ден?).*

1) Аталарыбыздан, 2) атабыздан, 3) атагъыздан, 4) атасын, 5) аталары, 6) атагъызгъа, 7) атамь, 8) атагъызда, 9) аталарыгъызгъа, 10) атасында, 11) атанг, 12) аталары, 13) аталарында, 14) аталарыны.

112-чи иш. Берилген атлагъа соруула сала джазыгъыз; соруугъа кирген аффикслени дефисле бла айырыгъыз.

1) Школларында, 2) школубузну, 3) школларыбызны, 4) школунгда, 5) школугъузда, 6) школугъузну, 7) школунгдан, 8) школларындан, 9) школугъузгъа, 10) школунгу, 11) школумдан, 12) школунга, 13) школларыгъызны.

113-чю иш. Устаз деген сёзню берилген соруулагъа кёре тюрлендириб джазыгъыз; аффикслерин дефис бла айырыгъыз.

Ю л г ю. *1) Кимлерибизден?—Устаз-лар-ыбыз-дан.*

2) Кимлеринде? 3) Кимибизни? 4) Кимлеригизден? 5) Кимингде? 6) Кимигизге? 7) Кимигизни? 8) Кимингден? 9) Кимлеринде? 10) Кимигизден? 11) Киминги? 12) Кимимден? 13) Кимлерибизде?

§ 32 Иеликни - ныкъы аффикси.

Башында айтылгъандан сора да иеликни, башха тюрлюсю да барды. Бир зат бир затныкъы болгъанын танытыр ючюн иелик этген ат да, иеленнген ат да бир сёз бла ангылашы-

ныргъа боладыла, ол алай болур ючюн, иеленген затны аты айтылмай, аны орнуна **-ныкъбы** деген иелик аффикс иелеген сёзге къошулуб къалады. Бу аффикс кеси да иелик болушну тёрт вариантлы **-ны** аффиксине **-къбы** аффикс къошулгъандан къуралгъанды.

Сёз ючюн, *школну машинасы* деген эки сёзде *школну* деген сёз иелеген сёздю, *машинасы* деген сёз иеленген сёздю; сёлеше келген заманда *школну машинасы* дер орнуна *школнукъну* деб къояргъа боллукъду.

- 1) *Хасанны китабы джангыды, Муссаны китабы эскиди,*
- 2) *Хасанны китабы джангыды, Муссаныкъбы эскиди.*

Биринчи айтымда *Муссаны китабы* деген эки сёзню экинчи айтымда *Муссаныкъбы* деген джангыз сёз тутады.

Сёзню къатылыгъы бла джумушакълыгына, эринли бла эринсизлигине кёре **-ныкъбы** тёрт тюрлю болады: **-ныкъбы**, **-нукъу**, **-ники**, **-нюкю**: *шахар-ныкъы, школ-нукъу, эл-ники, джюзюм-нюкю.*

Иелик этген сёз кёблук санда келсе, кёблук санны аффикси **-ныкъбы** аффиксни аллында келеди: *школ-ла-ныкъбы*, иеленген сёз кёблук санда эди эсе, кёблук санны аффикси **-ныкъбы** аффиксни ызындан келеди: *школ-нукъу-ла*; алай болмай, иелеген сёз да, иеленген сёз да кёблук санда келселе, кёблук санны аффикси **-ныкъбы** аффиксни аллында да, артында да келеди: *школ-ла-ныкъбы-ла.*

-ныкъбы ауушдургъан сёз къайсы болушда келсе, **-ныкъбы** къошулгъан сёз да ол болушда боллукъду; башхаракъ айтсакъ, иелеген сёзге **-ныкъбы** бла бирге иеленген сёзню болуш ахыры да кечеди. Ол затны тюрюнде берилген таблицадан кёрюрге боллукъду.

Баш
Иел.
Бер.
Там.
Ор.
Башл.

пионерни галстугу—пионерники
пионерни галстугуну—пионерникини
пионерни галстугуна—пионерникине
пионерни галстугун—пионерникин
пионерни галстугунда—пионерникинде
пионерни галстугундан—пионерникинден

Бетледе келген иелик аффиксле сёзге джангы магъана бермейдиле, зат кимники болгъанын танытыб къоядыла; сёз ючюн, *мени китабым десек*, китаб меники болгъанын танытады, китабны магъанасы тюрленмейди; *китаб-ныкъбы* десек, китабны юсюнден селешинмейди, китабны бла затыны юсюнден селешинеди, сёз ючюн: *китабны тышы—китабныкъбы* (бу аффикс кеси да не бетде, не санда тюрленмейди).

114-чю иш. Айтымлапы джазыгъыз; **-ныккы** аффикси болган сёзлени тюрлерин тартыгъыз; **-ныккы** сёзге не магъана бергенин айырыгъыз.

1) Бизни школну мастерскою иги джарашханды. Хоншу школнукъу да аман тюрдю. 2) Ким къойну этин джаратады, ким эчкини этин джаратады. Алай болса да къойнукъу эчкиники да аман тюрдю. 3) Айшатны китабы джангыды, Абидатныккы эскирек болгъанды. 4) Мариямны къол ишин джаратадыла, Халиматныккын да сёкмейдиле. 5) Азретникинден эсе, Умарны бригадасы кёб иш этгенди. 6) Учкуланныккы орта школду, Хурзукнукъу сегизджыллыкъ школду.

115-чи иш. Хар айтымгъа кеси джаныгъыздан бирер айтым джарашдырыб къошугъуз.

Юлгю. 1) *Къойну сютю эчкини сютюнден къалынды.*
2) *Къойну сютю эчкиникинден къалынды.*

1) Къойну сютю эчкини сютюнден къалынды. 2) Тюркюню териси бёрюню терисинден багъалыды. 3) Москваны адамы Ленинградны адамыдан кёбдю. 4) Тууарны териси атны терисинден къалынды. 5) Москваны метросу тыш къралланы метроларындан ариуду.

116-чы иш. Элли орамы—элинки деген сёзлени болушлагъа салыгъыз (32-чи параграфда таблицадан юлгю алыгъыз).

§ 33. Соруулу атла.

Къарачай-малкъар тилде атлагъа соруу аффикс къошуб соруулу атла къуараргъа боллукъду. Соруу аффикс кёблюк санны, иеликни эмда болушну аффикслеринден сора келеди. Соруулу атны къуарар ючюн, атны кыйырына **-мы, -му, -ми, -мю** деген тёрт тюрлю аффикс къошулады (муну бу тёрт тюрлюсю сёзню къатылыгъына, джумушакълыгъына эмда эринлигине, эринсизлигине кёре болады):

	а, ы	о, у	э (е) и	ё, ю
Баш	<i>ат-мы?</i>	<i>тон-му?</i>	<i>миз-ми?</i>	<i>сёз-мю?</i>
Иел.	<i>ат-ны-мы?</i>	<i>тон-ну-му?</i>	<i>миз-ни-ми?</i>	<i>сёз-ню-мю?</i>
Бер.	<i>ат-ха-мы?</i>	<i>тон-нга-мы?</i>	<i>миз-ге-ми?</i>	<i>сёз-ге-ми?</i>
Там.	<i>ат-ны-мы?</i>	<i>тон-ну-му?</i>	<i>миз-ни-ми?</i>	<i>сёз-ню-мю?</i>
Ор.	<i>ат-да-мы?</i>	<i>тон-да-мы?</i>	<i>миз-де-ми?</i>	<i>сёз-де-ми?</i>
Башл.	<i>ат-дан-мы?</i>	<i>тон-дан-мы?</i>	<i>миз-ден-ми?</i>	<i>сёз-ден-ми?</i>

Санны, великни, болушну, сорууну аффикслери бир бири ызларындан былай джалгъаныб келедиле:

Баш	<i>тау-лар-ыбыз-мы?</i>	<i>эл-лер-ибиз--ми?</i>
Иел.	<i>тау-лар-ыбыз-ны-мы?</i>	<i>эл-лер-ибиз-ни-ми?</i>
Бер.	<i>тау-лар-ыбыз-гъа-мы?</i>	<i>эл-лер-ибиз-ге-ми?</i>
Там.	<i>тау-лар-ыбыз-ны-мы?</i>	<i>эл-лер-ибиз-ни-ми?</i>
Ор.	<i>тау-лар-ыбыз-да-мы</i>	<i>эл-лер-ибиз-де-ми?</i>
Башл.	<i>тау-лар-ыбыз-дан-мы?</i>	<i>эл-лер-ибиз-ден-ми?</i>

Соруу аффиксге басым тюшмейди.

Соруу аффикс аягъы **н** бла тауусулгъан сёзге къошулса, **н** таууш **м** тауушча эшитиледи, алай болса да **н** харфны джазаргъа керекди: *биченми? гебенми?* (эшитилгени: *бичемми? гебемми.*). Соруу аффикс **м** бла тауусулгъан сёзлеге къошулса, эки **м** джазылады: *адаммы? билимми?* д. а. к.

117-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; соруулу сёзлени тюблерин тартыгъыз.

1) Сен тюнене мастерскойдамы ишлеген эдинг? 2) Тюнене мастерскойда сенми ишлеген эдинг? 3) Тамбла тамада классла экскурсиягъа барлыкъдыла? 4) Тамбла экскурсиягъа тамада классламы барлыкъдыла? 5) Сени атанг къойладамы ишлейди? 6) Джазгъанынг письмомуду? 7) Аны къарнашы техникумдамы окъуйду? 8) Ингирге клубхама джыйыллыкъбыз? 9) Бу дюнгордеген неди: ташмы атылады, кёкмю кюкюрейди? 10) Орамны келген Айшатмыды, огъесе Сафиятмыды? 11) Тёртюнчю дерде историямы боллукъду? 12) История тёртюнчю дердеми боллукъду?

Берилген сёзлени соруулу сёзле этиб, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Юлгю. 1) *Сени комсомолгъама алдыла?*

1) Комсомол. 2) Ферма. 3) Москва. 4) Устаз. 5) Ана тилни кружогу. 6) Къарачай. 7) Чегет. 8) Диктант. 9) Трактор. 10) Къош. 11) Кино.

119-чи ит. Берилген сёзлени баш болушда, бирлик санда соруулу сёзле этиб, аланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз; соруулу сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Бюгюн джыйын гебенми къаларыкъды?*

1) Гебен. 2) Бичен. 3) Сабан. 4) Заран. 5) Джубран. 6) Тон. 7) Тюкен. 8) Ёзен. 9) Гёзен. 10) Чибин.

§ 34. Джангы атланы къурау.

Джангы атланы тюрлю-тюрлю мадарла бла къураргъа болады. Кёбюсюне атла аффикслени болушлукълары бла къурадыла, сёз ючюн: *мал—малчы, чепкен—чепкенлик, иги—игилик, бил—билим, ач—ачхыч, без—безгек, уч—учхун.*

Джангы ат эки сёзю бир бирине къошхан бла къуралыргъа да болады, сёз ючюн: *эчки+эмчек—эчкемчек, беш+бармакъ—бешбармакъ, юч+мюйюш—ючмюйюш.*

Джангы ат къураучу аффикслени эки къауумгъа юлеширге боллукъду. Биринчи къауум аффиксле джангы атла къурамайдыла, ала атлагъа къошакъ магъана бередила (гитчелеген, ийнакълагъан, хыликге этген магъана бередила). Экинчи къауум аффиксле джангы магъаналы атла къурайдыла.

§ 35. Къошакъ магъана берген аффиксле.

Адам затны не гитче этиб, не ийнакълаб, неда хыликге этиб айтыргъа болады. Аны алай этер ючюн, атха *-чыкъ, -чукъ, -чик, -чюк* деген тёрт тюрлю аффикс къошулады:

1) гитчелеген магъанада: *Ким эсе да бир киштик балачыкъны арбазгъа атыб кетди;*

2) ийнакълагъан магъанада: *Аскерде джашчыкъдан бюгюн письмо алгъанбыз!*

3) хыликге магъанада: *Джукъ да айырмагъанлай, ол Хасан улучукъ да оноу этерге кюрешгенча кёрюне эди!*

120-чы иш. Башында берилген аффикслени къошуб гитчелеген, ийнакълагъан эмда хыликге этген магъанада экишер-ючюшер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

121-чи иш. Берилген сёзлени гитчелеген неда ийнакълагъан магъанагъа салыб, айтымла къураб джазыгъыз.

1) Пурч. 2) Къурмач. 3) Чач. 4) Агъач. 5) Печь. 6) Кюрюч. 7) Тюкгюч. 8) Пиринч.

§ 36. Джангы атла къурагъан аффиксле.

Тюрлю-тюрлю аффикслени болушлукълары бла атладан, сыфатладан, этимледен джангы сёзле къураргъа болады. Бу тукъум къуралгъан атла адамланы, затланы, ишлени, затны атъачын танытадыла.

§ 37. Атладан къруралгъан атла.

1. **-чы (-чу, -чи, -чю)** аффиксни болушлугъу бла адамны санагъатын: не ишни, не къруллукъну толтургъанын, джашагъан джерин танытхан атла кърураладыла: *мал—малчы, къой—къойчу, темир—темирчи, ёгюз—ёгюзчию; Москва—москвачы, Кърумуш—кърумушчу, Теберди—тебердичи, Ташкёпюр—ташкёпюрчу.*

-чы аффикс кърыйырында **ч** болгъан сёзге кърошулса, биринчи **ч** харфны орнуна **ш** харф джазылады: *агъач—агъашчы, печ—пешчи, Элтаркъач—элтаркъашчы.*

2. **-лы (-лу, -ли, -лю)** аффикс бла адамны миллетлигин танытхан атла кърураладыла: *кърыргъыз—кърыргъызлы, орус—оруслу, тегей—тегейли, гюрджю—гюрджюлю.*

-лы аффикс кърыйыры **н** бла бошалгъан сёзге кърошулса, **н** таууш **л** тауушча эшитиледи, алай болса да **н** джазылады: *Азербиджан—азербиджанлы, чечен—чеченли (эшитилгени—азербиджаллы, чечелли).*

3. **-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк)** аффиксни болушлугъу бла ары-берини не зат боллугъун, неге джарарыгъын, адам джюрютген ишлени д. а. к. башха затланы танытхан атла кърураладыла: *мал—маллыкъ, тулукъ—тулукълукъ, чепкен—чепкенлик, кёз—кёзлюк; сабанчы—сабанчылыкъ, къройчу—къройчулукъ, темирчи—темирчилик.*

-лыкъ аффикс кърыйырында **н** болгъан сёзге кърошулса, **н** таууш **л** тауушча эшитиледи, алай болса да **н** джазылады: *тон—тонлукъ, бичен—биченлик.*

122-чи иш. **-чы (-чу, -чи, -чю)** аффиксни кърошуб берилген сёзледен джангы атла кърурагъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Тууар—тууарчы, темир—темирчи.*

1. Бузоу, аскер, агъач, уу, печ, колхоз, совхоз, кеме, ма-рау, джазыу, чёгюч, чурукъ, бёрк, кърой, саууу.

2. Ташкёпюр, Мара, Кърартджурт, Терезе, Схауат, сахар, эл, кърош, Нарсана, курорт, джайлыкъ, Элтаркъач.

123-чю иш. Берилген сёзлеге **-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк)** аффиксни кърошуб, джангы атла кърурагъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Сабан—сабанлыкъ.*

1. Сабан, тохун, тон, бичен, кёлек, кърол, чабыр, тобукъ, бёрк, сенек, кёз, мал, кюрек, бууун, джауур, чепкен, хурджун, гырджын, джюген.

2. Сабанчы, биченчи, агъашчы, малчы, кърызгъанч, колхозчу, темирчи.

§ 38. Этимледен кѳуралгѳан атла.

Тюрлю-тюрлю аффикслени болушлукѳлары бла буйрукѳчу этимледен (этимни тамырындан) тюрлю-тюрлю магѳаналары болгѳан атла кѳураладыла:

1. **-ым (-ум, -им, -юм -м)**: *кѳычыр—кѳычырым* (адам кѳычырыб эшитдиреллик узакѳлыкѳ), *бил—билим, бѳл—бѳлюм, атла—атлам*.

2. **-ыу (-уу, -иу, -юу, -у)** (хар буйрукѳчу этимден кѳуралыргѳа болады, кеси да ишни, действиени танытады): *джаз—джазыу, толтур—толтуруу, джюз—джюзюу, бил—билиу*.

(Этимни арт бѳлюмюнде: 1) **а, ы** болса, **-ыу** джазылады: *бар—барыу, сыл—сылыу*, 2) **о, у** болса, **-уу** джазылады: *сор—соруу, кѳур—кѳуруу*, 3) **и, е** болса, **-иу** джазылады: *бил—билиу, кел—келиу*, 4) **ѳ, ю** болса, **-юу** джазылады: *кѳч—кѳчюу, кюл—кюлюу*. Ачыкѳладан *сора—у* джазылады: *сана—санау, солу—солуу, чире—чириу, терге—тергеу, джюрю—джюрюу*).

3. **-гѳыч (-гѳуч, -гич, -гюч, -хыч, -хуч, -хач)**: *кѳыр—кѳыргѳыч, бур—бургѳуч, кер—кергич, сюз—сюзгюч, ач—ачхыч, тут—тутхуч, кѳыс—кѳысхыч*.

Этимни тамырыны аягѳында кѳаты ачыкѳ тауушладан *сора б, с, т, ч, ш* тауушла келселе, **-хач, -хыч, -хуч** аффиксле джазыладыла: *кѳыс—кѳысхач, ач—ачхыч, тут—тутхуч*: кѳалгѳан кѳзюуледе **-гѳыч, -гѳуч, -гич, -гюч** джазылады: *кѳыр—кѳыргѳыч, бур—бур-гѳуч, кер—кергич, сюз—сюзгюч*.

4. **-хын (-хун, -гѳун)**: *чаб—чабхын, уч—учхун, кѳуу—кѳуугѳун*.

5. **-ма (-ме)**: *дажар—джарма, эш—эшме*.

6. **-макѳлыкѳ (-меклик)**: *окѳу—окѳумакѳлыкѳ, бил—билмеклик*.

7. **-гѳакѳ (-гек), -чакѳ (-чек), -ч, -ик (-юк), -кѳ (-к)**: *тай—тайгѳак, юял—юялчакѳ, эрин—эринчек, кѳууан—кѳууанч, эмиз—эмизик, тюкюр—тюкюрюк, тара—таракѳ, кюре—кюрек*.

124-чю иш. Берилген этимледен **-ым (-ум, -им, -юм, -м)** аффикслни болушлугѳу бла атла кѳурагѳыз; кѳурагѳан сѳзлеригизни кѳошуб айтымла джарашдырыб джазыгѳыз.

1) Тут. 2) Ышы. 3) Кѳычыр. 4) Атла. 5) Ат. 6) Бас. 7) Тѳз.

125-чи иш. Берилген этимледен **-ыу (-уу, -иу, -юу, -у)** аффикслни кѳошуб атла кѳурагѳыз; аффикслени тюблерин тартыгѳыз.

Ю л г ю.

1) *чаб—чабыу, сыз—сызыу (а, ы, -ыу)*:

2) *кѳоб—кѳобуу, тут—тутуу (о, у—уу)*;

3) *эз—эзиу, кел—келиу, ич—ичиу (э, е, и—иу)*;

4) *кѳр—кѳрюу, джюз—джюзюу (ѳ, ю, --юу)*;

5) *сана—санау, окѳу—окѳуу, (ачыкѳладан сора -у)*.

- 1) Ашат, кѳаб, кѳабдыр, той, джылын, джылыт, тый;
- 2) буз, соз, сой, тый, джый, уу, джуу;
- 3) кел, кий, эн, семир, семирт, тий;
- 4) ѳс, ѳсдюр, кѳр, юйют, суй, куй;
- 5) джырла, сына, бѳеле, эле, чири, джюрю, солу.

126-чы иш. Этимледен **-ыу** (**-уу**, **-иу**, **-юу**, **-у**) аффиксни кѳошуб, атла кѳурагѳыз; анга да ююнчю бетде иелик аффиксни кѳошугѳуз; тамырыны, аффикслени бир бирлеринден сызчыкѳла бла айыргѳыз.

Ю л г ю:

Чаб—чаб—ыу-у, тый—тый-ыу-у;

- 1) Чаб, бар, кѳой, тый, кѳый;
- 2) Кѳуу, туу, сой, джой, буу, уу;
- 3) Кюл, джюз, ѳт, бил, джет;
- 4) Джырла, тебсе, солу, джюлю, улу.

127-чи иш. Бууууу, джуууууу деген сѳзлени, юлгюде берилгенча, болушлагѳа салыгѳыз.

Ю л г ю.

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	уууууу	уууууу	ууууу
И.	ууууууу	ууууууу	ууууууу
Б.	ууууууа	ууууууа	ууууууа
Т.	ууууууу	ууууууу	уууууу
О.	ууууууда	ууууууда	ууууууда
Б.	уууууудан	уууууудан	уууууудан

128-чи иш. Берилген сѳзлени не кесекден кѳуралгѳанларын аууздан айыргѳыз.

Кийинниую, окѳутууу, ишлеуюбюзге, урунууугѳуз, сындыруу, ангылау, сюзуюобюз, джюзуюобюз, кѳалауу.

129-чу иш. Берилген сѳздеде не кесекле болгѳанларын айырыб джазыгѳыз.

Ю л г ю. 1) *Джуу—буйрукчу этимди, таза тамырды; -уу—этимден ат кѳурагѳан аффиксди; -убуз—биринчи бетде, кѳблук санда иелик аффиксди. -гѳа—бериучю болушну аффиксиди.*

- 1) Джууууубузгѳа, 2) Буууууундан, 3) Сюзуююгюзню,
- 4) Окѳууунг.

130-чу иш. Берилген сёзлени кёшуб, айтымла къураб джазыгъыз; (берилген сёзлени болушлагъа сьогенигизча салыгъыз.)

1) Болушуу. 2) Юретиуюнг. 3) Ангылатыулары. 4) Окъутуубуз. 5) Кёлтюрюю. 6) Тебсетиулер. 7) Кийиую. 8) Сюзююгюз.

131-чи иш. Атны изындан келген буйрукъчу этимни аны кесинден къуралгъан ат бла ауушдуругъуз; аффиксни тюбюн тартыгъыз.

Юлгю. 1) *Дерсни хазырла—дерсни хазырлау.* 2) *Сууну тый—сууну Тыйыу.* 3) *Кийимни кий—кийимни кийиу;* 4) *Сютню сюз—сютню сюзюу.*

1) Сабан сюр; 2) отуннга бар; 3) ат чабдыр; 4) атха суу ичир; 5) чалкъыны табла; 6) кьой кьыркъ; 7) задачны чыгъар; 8) эт бишир; 9) кьобуз сокъ; 10) кьобуз сокъдур; 11) харс ур; 12) джер сюр; 13) лампы джандыр; 14) джолну джюрю; 15) карандашны кый; 16) ишни сьог; 17) суу сугъар; 18) джол ишле.

132-чи иш. Берилген сёзлени кёшуб, айтымла джарашдырыб джазыгъыз; ол сёзлени этимден ат къурагъан аффикслерини тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. 1) *Добай кьыргъыч бла атны кьырды.* 2) *Эски заманлада кьошда сютню салам сюзгюч бла (гадур бла) сюзюб тургъандыла.*

1) Кергич. 2) Ачхыч. 3) Тутхуч. 4) Ургъуч. 5) Джазгъыч. 6) Басхыч. 7) Кесгич. 8) Тикгич. 9) Сюзгюч. 10) Такъгъыч.

133-чю иш. Джазыгъыз. Буйрукъчу [этимлеге кёшулуб, ат къурагъан аффикслени тюблерин тартыгъыз.

1) Адам болгъан барысы, эл клубуна джыйылыб, Уллу Октябрь социалист революцияны къууанч кюнюн этдиле. 2) Оджакъда учхун ариуланмай къалса, от тюшерге болады. 3) Безгекте безгек деб адамны бездирген ауруу болгъаны ючюн аталгъанды. 4) Тайгъакъда эслеб джюрюрге керекди. 5) „Къоркъакъны юйюне дери сюрсенг, батыр болур“ деб, эски къарачай сёз барды. 6) „Эринчекни эрни къургъакъ“ деб, нарт сёз барды. 7) Къарт адамны чабхыны тутаргъа ёч болады.

134-чю иш. Этим бла андан къуралгъан атны кёшуб, айтымла къурагъыз; этимден ат къурагъан аффиксни тюбюн тартыгъыз.

Юлгю. 1) *Тагъылгъан малны тюбюн ненча да кюре.* *Кюрекни агъачдан, темирден этерге да болады.*

1) Кюре, кюрек. 2) тюкюр, тюкюрюк. 3) Тара, таракъ. 4) Джар, джарма. 5) Бёл, бёлме.

135-чи иш. Этим бла андан къуралгъан атны къошуб, айтымла къурагъыз; этимден ат къурагъан аффиксни тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Чачынгы тара да эш. Бурун къарачай юйледе эшиклени безгилери болмагъанды.*

1) Эш, эшик. 2) Эмиз, эмизик. 3) Тиле, тилек. 4) Тёше, тёшек. 5) Джубан, джубанч. 6) Юял, юялчакъ.

§ 39. Сыфатладан къуралгъан атла.

Кёб болмаса да, атла сыфатладан къуралыргъа да боладыла; сыфатдан ат къурагъан аффиксле:

-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк): а) *батыр—батырлыкъ, таукел—таукеллик, сау—саулукъ;* б) *таукелсиз—таукелсизлик, саусуз—саусузлукъ.*

136-чы иш. Сыфатладан *-лыкъ (-лукъ, -лик, -люк)* аффиксни болушлугъу бла атла къурагъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Сау—саулукъ, саусуз—саусузлукъ.*

1) Сау, иги, аман, батыр, къызбай, токъ, арыкъ, дженгил, басымлы, акъыллы, эсли, ёхтем, таукел, шош, эркин, такъыр.

2) Саусуз, билимсиз, джараусуз, таукелсиз, акъылсыз, эссиз, басымсыз, оюмсуз, тёзюмсюз, джелимсиз, болумсуз.

137-чи иш. Берилген сёзледе болгъан аффикслени магъаналарын айырыгъыз; хар аффиксни магъанасын башха джазыгъыз (юлгюде болгъанча).

Ю л г ю. 1) *Чалкъычыларыбызныкыладан:*

чал—таза тамырды, этимди;

-кзы—джангы ат къурагъан аффиксди;

-чы—джангы ат къурагъан аффиксди;

-лар—кёблюк санны аффиксиди;

-ыбыз—1-чи бетде кёблюк санда иелик аффиксди;

-ныкзы—бир зат бир затныкзы болгъанын кёргюзген иелик аффиксди;

-ла—-ныкзы кёргюзген затны кёблюк саныны аффиксиди,

-дан—-ныкзы кёргюзген затны болуш аффиксди.

1) Чалкъычыларыгъызныкыладан. 2) Школугъузнукуула. 3) Устазларыбызданмы? 4) Къачхынчылыкъда.

138-чи иш. Таурухчукъну окъуб, магъанасын айырыгъыз; айырылыб берилген сёзлени не кесекледен къуралгъанларын айырыгъыз.

АТАСЫ БЛА ДЖАШЫ.

Бир адам онджылыкъ джашын биргесине алыб, джаяу келе тургъанлай, джолда бир сыныб тургъан талны кёрюб, **джашына**: „Ол талны ала кел!“—дегенди. Джаш атасына: „Сыныб тургъан талны алыб не этерикме“,—дегенди. Атасы джукъ айтмагъанды да, кеси ийилиб алыб кетгенди.

Шахарны кыйырында атасы талны 3 капекге сатханды. Алайдан бираз барыб, чынар сата тургъанлагъа тюбегенди. Алайда юч капекге чынар алыб, аны да къол джаулулгъуна туюб, кыйырындан ашай-ашай, кетиб тебегенди. **Атасыны къолундан** бир чынар тюшгенди. Джашы, ийилиб, чынарны алыб, ауузуна къабханды. Бираз баргъандан сора, дагъыда бир чынар тюшгенди. Хар тюшгени сайын ийилиб алыб баргъанды джашы. Сора атасы айтханды: „Кёрдюнгмю, биягъында талны амансыныб, ийилирге эриниб, алмагъан эдинг. Энди уа юч-тёрт кере ийилдинг, мындан ары эсингде болсун: „Аз ишни кыйынсынсанг, кёб ишге бой салырса, азгъа уллу кёллюк этсенг, кёбден къуру къалырса“,—дегенди.

(Къарачай халкъ таурух.)

§ 40. Атда хапарчы аффиксле.

Айтымда ат хапарчы болургъа болады. Ат хапарчы болур ючюн, хапарчы аффиксле къошуладыла:

1) 1-чи бетде бирлик санда: **-ма (-ме)**; кёблюк санда: **-быз (-буз, -биз, -бюз)**: *устанма, бригадирме; устанбыз (устанлабыз), къошчубуз (къошчулабыз), бригадирбиз (бригадирлебиз), сюрюучюбюз (сюрюучюлебиз)*;

2) 2-чи бетде бирлик санда: **-са (-се)**; кёблюк санда: **-сыз (-суз, сиз, сюз)**: *устанса, бригадирсе, устансыз (устанласыз), къошчусуз (къошчуласыз), бригадирсиз (бригадирлесиз), сюрюучюсюз (сюрюучюлесиз)*;

3) 3-чю бетде бирлик санда: **-ды (-ду, -ди, -дю)**; кёблюк сан къуарар ючюн, бирлик санны аффикслерине **-ла (-ле)** къошулуб къуралады: *устанды, къошчуду, бригадирди, сюрюучюдю; устандыла (устанладыла), къошчудула (къошчуладыла), бригадирдиле (бригадирледиле), сюрюучюдөле (сюрюучюледиле)*.

Хапарчы аффиксле атха тамамлаучу болушдан къалгъан къайсы болушда да байланыргъа боллукъдула:

- 1) *Бизге билим берген устанды* (баш болуш).
- 2) *Бизни барлыгъыбыз ёзенниди* (иелик болуш).
- 3) *Онунчу классны сохталары ишгедиле* (бер. болуш).
- 4) *Устанлары конференциялары клубдады* (орунлаучу болуш).

5) *Эртден аязны урганы тауданды* (башлаучу болуш).
Сезде басым хапарчы аффиксге тюшмейди: *адам-быз, адамлабыз* д. а. к.

Хапарчы аффикс атха кьошулуучу аффикслени эм артын-да келеди: *эл-лер-ибиз-ден-биз, эл-лер-игиз-ники-леден-мисиз?*

Соруучу аффикс хапарчы аффикстен сора келирге да бол-лукьду: *эл-лер-игиз-ники-ле-ден-сиз-ми?* (айландырыб сорса).

139-чу иш. Пионер деген сёзге юч бетде да, эки санда да хапарчы аффикслени кьошуб джазыгьыз: хапарчы аффикслени тюблерин тартыгьыз; басымны да салыгьыз.

Ю л г ю.

1) <i>мен ишчиме</i>	<i>биз ишчибиз</i>
2) <i>сен ишчисе</i>	<i>сиз ишчисиз</i>
3) <i>ол ишчиди</i>	<i>ала ишчидиле.</i>

140-чы иш. Москва деген сёзю тамамлаучу болушдан кьалгьан болушлагьа салыб, хапарчы этиб, айтымла джарашдырыб джазыгьыз; хапарчы аффиксни тюбюн тартыгьыз.

Ю л г ю. *Бизни тебрегенибиз Москвагьады.*

Джангыртыу ишле.

141-чи иш. Айырылгьан сёзле бла бир тамырлы болмагьан сёзлени тюблерин тарта джазыгьыз.

1) *Бузукь*, бузлауукь, буздур, бузлады, бузар. 2) *Кьур*, кьургьакь, кьурашдыр, кьурмач, кьурукь, кьуруду, кьурду. 3) *Кири*, кирирге, кириш, кирсизлик. 4) *Джазгьы*, джазлыкь, джазчы, джазыллыкь, джазыбыз, джазабыз. 5) *Кьызча*, кьызар, кьызбай, кьызыу, кьызчыкь, кьызгьанч.

142-чи иш. Берилген таза тамырладан сёз кьураучу аффикслени болушлукьлары бла джангы сёзле кьураб джазыгьыз.

Ю л г ю. *Кьон—кьонакь, кьонакьлыкь, кьонакьбай.*

1) Кьычыр. 2) Сюр. 3) Тил. 4) Кюн. 5) Иш. 6) Мал
7) Кьыш. 8) Баш. 9) Джыла.

143-чю иш. 19-чу §-да чал деген сёзге берилген юлгю бла бичен деген сёзге тюрлю-тюрлю аффиксле кьошуб джазыгьыз.

144-чю иш. Тюбюнде берилген сёзлени бериучю болушха салыб, айтымла джарашдырыб джазыгьыз.

1) Тенг. 2) Дженг. 3) Тубан. 4) Кьобан. 5) Гебен. 6) Кьазан. 7) Тютюн. 8) Минг.

145-чи иш. Берилген сёзлени бир кере иелик болушха, бир кере да тамамлаучу болушха салыб, экишер айтым къураб джазыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Бизни совхозну маллары майда таугъа кетгендиле* (иелик болуш). *Ишлерин иги баджаргъаны себебли, бизни совхозну областда саугъалагъандыла* (тамамлаучу бол.)

- 1) Пионер. 2) Китаб. 3) Устаз. 4) Атам.

146-чы иш. Берилген сёзлени морфология джаны бла айырыгъыз.

Ю л г ю. *Школларыбызданмы?*— тукъум атды, кёблюк сандады, *1-чи бетде кёблюк санда иелик формасы барды, башлаучу болушдады, соруу формадады.*

- 1) Малчыларыгъызныкъыладады. 2) Тутушуучуларына. 3) Чабакчыларыбызгъа. 4) Тенгчиклерибизгедилеми? 5) Он-бешишерледенди. 6) Къайсыбызныкъысыз? 8) Кимибизлегесе?

СЫФАТЛА.

§ 41. Сыфатны магъанасы эмда грамматика ышанлары.

Затны ышанын танытхан, *къаллай? неллай? къайсы?* деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге *сыфат* дейдиле.

Сыфатла атланы ышанларын танытхан себебден, ала атла бла бирге келедиле; сёз ючюн; *къызыл байракъ, ариу сахар, мийик тау.*

Сыфатла атла бла бирге келселе, ала не санда, не болушда не да башха затда тюрленмейдиле (орус тилде уа тюрленедиле).

Сёз ючюн: 1) *Къызыл байракъгъа пионерле окъа чалуу тикдиле.* 2) *Ала къызыл байракъны школну аллына такъдыла.* 3) *Къызыл байракъда алтын джазыула кёрюнедиле.*

Бу айтымлада *байракъ* деген сёз ненча тюрленсе да, *къызыл* деген сёз тюрленмей къалады.

Сыфат ат бла байланмай, кеси атны магъанасында джюрюрге да боллукъду: *Уллу гитче да ишге чыккъан эдиле.*

Сыфат атны магъанасында келсе, ол санда болушлада да тюрленеди: *Къызыл аскерле акъ аскерлени хорладыла.— Къызылла акъланы хорладыла.**

Сыфат къуру да атны магъанасында бу кѣзюуледе келеди
1) Сыфатха кѣблук санны аффикси къошулса: *Гитчеле уллула да къадалыб урунадыла.*

2) Сыфатха болуш аффикс къошулса: *Билим алыргъа уллугъа гитчеге да джол ачылганды.*

3) Сыфатха иелик аффикс къошулса: *Уллубуз бешинчи классха, гитчебиз да ючюнчю классха джюрюйдюле.*

4) Сыфатха ийнакълыкъ, гитчелик аффикс къошулса: *Дерслерине уллучукъ гитчечик да иги кюрешедиле.*

Сыфат ачыкълаб келген атыны аллында келмей, аны ызындан келсе, ол заманда сыфат айтымда хапарчы болуб келеди; бу кѣзюуде мынга хапарчы аффиксле къошуладыла (болуш-лукъчу этимле келирге да боладыла): *Байракъ кызылды, къар акъды, кюн мутхузду, сиз джигитсиз, сен дженгилсе, мен ауурма.*

147-чи иш. Окъугъуз. Сыфатланы табыгъыз; сыфат бла ол ачыкълагъан сѣзю джазыб алыгъыз (къалгъан сѣзтутушланы джазарыкъ тюсюз).

Юлгю. 1) *Акъ къар*, 2) *кѣк тенгиз*.

1) Къарны акълыгъы, акъ къар, къар агъарады; 2) тенгизни кѣклогю, кѣк тенгиз, тенгиз кѣгереди; 3) аскерчини джигитлиги, джигит аскерчи; 4) салкъын эртден, эртденни салкъынлыгъы; 5) кече сууукъсурады, сууукъ кече, кечени сууукълугъу; 6) чапракъ саргъалды, чапракъны сарылыгъы, сары чапракъ; 7) колхозну байлыгъы, бай колхоз; 8) адамланы игиликлери, иги адамла; 9) джер джылынады, джерни джылылыгъы, джылы джер; 10) насыблы халкъ, халкъны насыбы; 11) сабийлени насыблары, насыблы сабийле; 12) кызыл алма, алма кызарады; 13) иш тюрленгенди, тюрю иш; 14) джер къаралды, къара джер.

148-чи иш. Сыфатланы табыгъыз; ала атымылада не членле болгъанларын айырыгъыз. Назмучукъну джазыгъыз, сыфатланы тюблерни тартыгъыз.

1 Эм мийик ёхтем къар тауну
Тенг этербиз тюз джерге,
Бизге ёшюн бургъан джауну
Кѣмербиз джерге-кѣрге.

2) Мугур кѣллю, тур тюзетирге,
Къыйынлыкъ бюкген мукгур белинги,
Заман тууду джити этерге
Илмугъа билеб дуппукъ тилинги.

(Къ. И.)

149-чу иш. Точкаланы орнуна магъаналары келишген сыфатланы сала джазыгъыз.

- 1) Шекер татлыды, туз 2) Къар акъды, къурум
- 3) Бююннгю ётмек джангыды, тюненеги ётмек 4) Бусакъ узунду, алма терек 5) Школ мийикди, мастерской
- 6) Бычакъ джитиди, балта уа 7) Кёл сайды, тенгиз а
- 8) Къоргъашын ауурду, аллюминий а 9) Шынтакы базыкъды, халы уа 10) Джайгъы кюн узунду, кышхы кюн а 11) Айран къалынды, сют

150-чи иш. Сыфатланы атла бла бирге төрт къауум этиб джазыгъыз.

- 1) Тюрсюнню танытханла, 2) ёлчени танытханла, 3) заманы танытханла, 4) джылны танытханла.

Ю л г ю.

- 1) кызыл байракъ ...
- 2) мазаллы терек ...
- 3) былтыргъы мирзеу ...
- 4) къарт адам ...

Кызыл байракъ, мазаллы терек, былтыргъы мирзеу, къарт адам, джашил кырдык, акъ къагъыт, тюненеги кюн, алаша юй, узун джыджым, къара къой, кышхы сууукъ, экиджашар ууанык, кенг арбаз, тар ёзен, эски тон, къарт ёгюз, бешли ат, джангы джыр, базыкъ агъач, къаратору ат, къолан ийнек.

151-чи иш. Сыфатланы беш къауумгъа юлешигиз; хар къауумда магъаналары бир бирине джууукъ болгъан сыфатла (синонимле) болсунла.

Ю л г ю.

- 1) акъыллы ...
- 2) джут ...
- 3) арыкъ ...
- 4) алапат ...
- 5) батыр ...

Ёхтем, мухар, джукъа, сейирлик, таукел, къуу, сууджилик, тоюмсуз, джигит, къудрет, эсли, оюмлу.

152-чи иш. Хар сыфатны салыб, бирер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

Чырайлы, ариу, сыфатлы, сюдюмлю, батыр, таукел, ёхтем, джигит.

152-чю иш. Точкаланы орнуна хар сыфатха кърарчы сыфат табыб салыгъыз.

Ю л г ю. *Акъ—къара, аман—иги, ариу—эриши.*

Мийик ... , татыулу ... , эртденги ... , узакъ ... , джарыкъ ... , тунакы ... , арыкъ ... , тар ... , узун ... , акъылы ... , басымлы ... , насыблы ... , толу ... , эски ... , къарыулу ... , къынгыр ... , джумушакъ ... , батыр ... , исси ... , мыдах

§ 42. Сыфатланы тенглешириу дараджалары.

Затланы сыфатла танытхан ышанларын тенглешидирген заманда бирини ышаны бирини ышанындан кѣб не да аз (артыкъ не да кем) болургъа боллукъду; бу затны танытыр ючюн, тенглешидириу джараджала джюрютюледиле.

Сыфатны тенглешидириу дараджаларын юч къауумгъа юлеширге боллукъду:

- 1) тенглешидириучю дараджа;
- 2) айырма дараджа;
- 3) кемлик дараджа.

§ 43. Тенглешидириучю дараджа.

Эки затны ышанларын, халилерин тенглешидирген заманда бириники бириникинден онглуракъ, къарыулуракъ болургъа боллукъду. Аны танытыр ючюн тенглешидириучю дараджа джюрютюледе.

Тенглешидириучю дараджаны кърар ючюн *-ракъ (-рек, -ыракъ, -уракъ, -ирек, -юрек)* аффикс джюрютюледе; сѣз ючюн: *Ол парта бу партадан уллуракъды, мийигирекди.*

Тенглешидирген затланы халилери, ышанлары тенгишидиралмазча бир бирлеринден узакъ болса, ол заманда *-ракъ* деген аффикс джюрютюлмейди; сѣз ючюн *къоргъашын мамукъдан аууруракъды, мамукъ къоргъашындан дженгилирекди, темир джюнден къатыракъды деб* айтмайдыла. Быллай кѣзюуледе эки атны халилерин, ышанларын тенглешидир ючюн, тенглешидирген атланы бири баш болушда, бири да башлаучу болушда келедиле (сыфатха да хапарчы аффикс къошулады).

- Сѣз ючюн: 1) *Къоргъашын мамукъдан ауурду.*
2) *Темир джюнден къатыды.*

Сыфат эки затны тенглешидирмей, джангыз затны сыфатлаб келсе, тенглешидириучю дараджа затны ышанын тюз болумундан кемлик халда кѣргюзеди; сѣз ючюн: *дженгилирек адам, къайгъылыракъ киши, юялчагъыракъ къыз, эссизирек сабий.* Бу примерле адамны, кишини, къызны, сабийни ышан-

лары тюз болумдан къарыусузуракъ, мусхамыракъ болгъанларын ачыкълайдыла: сѣз ючюн, юялчагъыракъ къызыны юялмакълыгъы уялчаакъ къызыны юялмакълыгъындан кем ире кди.

154-чю иш. Айтымланы джазыгъыз; тенглешириучю дараджаны аффикслерини тюблерин тартыгъыз.

1) Халы тюкден базыгъыракъды. Тюк халыдан ингичгерекди. 2) Хоншубузну ийнеги бизникинден сютлюрекди. Бизни ийнегибиз хоншубузнукъундан сютсюзюрекди. 3) Айшат Абидатдан юялчагъыракъды. 4) Умар Османдан къарыулуракъды. Осман Умардан къарыусузуракъды. 5) Школну юю клубнукъундан мийигирекди. Клубну юю школнокъундан алаша-ракъды. 6) Къобанны ѳзени Тебердини ѳзенинден тарыракъды. 7) Мараны джолу Учкуланныкъындан кыйыныракъды.

155-чи иш. Юлгюде берилгенча, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Юлгю. 1) *Алтын темирден ауурду.*—*Темир алтындан дженгилди.*

1) Алтын бла темир (ауур). 2) Къурч бла къоргъашын (къаты). 3) Пиринч бла тюй (багъа). 4) Минги Тау бла Казбек (мийик). 5) Волга бла Къобан (узун).

§ 44. Айырма дараджа.

1. Бир затны ышанлары къалгъанланы барысыны ышанларындан уллу, кючлю болса, аны танытыргъа айырма дараджа джюрюютюледи. Айырма дараджаны къурар ючюн, сыфатны аллында не *эм* не да *чынг* деген сѣз келеди (*энг* дегенле да боладыла):

кызыл—эм кызыл, чынг кызыл; уллу—эм уллу, чынг уллу; акъыллы—эм акъыллы, чынг акъыллы.

Атладан къуралгъан бир къауум сыфат айырма дараджада джюрюмейдиле; сѣз ючюн: *эм кышкы сууукъ, эм элдеги школ* дерге болмайды.

2. Затны ышанын, башха затны ышаны бла тенглешири-мегенлей, бек кючлю, уллу ѳтерге болады; аны алай ѳтер ючюн, сыфатны аллына аны ал бѳлюмюне ушаш бѳлюм къошулады; сыфатны биринчи ачыкъ тауушундан сора не *-б*, не *-бба*, не *-ббе*, не *-м* къошулуб къуралады (была атладан къуралгъан сыфатлагъа эм да бир къауум тюз сыфатлагъа къошулмайдыла):

кыйб-кызыл, кеб-кертти, кыйбба-кызыл, кеббе-кертти, кѳм-кѳк.

156-чы иш. Сыфатланы айырма дараджагъа салыб джазыгъыз. (Айырма дараджада джюрюмеген сыфатланы айырма дараджагъа салмагъыз).

Ю л г ю. 1) *Семиз ирк—эм семиз ирк.*

1) Семиз ирк; 2) мазаллы терек; 3) джазгъы кюн; 4) терең ёзен; 5) тамада къарнаш; 6) ортанчы сабий; 7) малчы совхоз; 8) ташсыз джол; 9) чемер ишчи; 10) къошдагъы малла; 11) бюгюнню байрам; 12) мийик тау; 13) кюзгю будай.

157-чи иш. Сыфатлагъа келишген кесеклени къоша джазыгъыз (ала къошулургъа болмагъан сыфатланы аласызлай джазыгъыз).

Ю л г ю. 1) *Къызыл—къыб-къызыл, къыбба-къызыл; 2) кёк—кём-кёк; 3) мор.*

1) Къызыл; 2) кёк; 3) мор; 4) акъ; 5) джашил; 6) къара; 7) сары; 8) сыйдам; 9) талгъыр; 10) керти; 11) къуба; 12) толлу; 13) тюз; 14) къаты; 15) джумушакъ; 16) дженгил; 17) ауур; 18) кенг; 19) тар.

158-чи иш. Берилген сёзлени къошуб айтымла къурагъыз; аланы магъаналарын айырыгъыз (боллугъу сегиз айтымды).

1) Къызыл, къыб-къызыл, къыбба-къызыл. 2) Тюз, тюб-тюз, туббе-тюз. 3) Сыйдам, сыб-сыйдам.

§ 45. Кемлик дараджа.

Затны ышаны, халиси тюз мардасындан эсе кемирек, азыракъ болургъа болады. Аны танытыр ючюн кемлик дараджа джюрютюледи. Кемлик дараджаны къурар ючюн, **-сыман** деген аффикс къошулады (бу сыфатланы барысына къошулуб да бармайды): *къара—къарасыман, джашил—джашилсыман, тели—телисыман.*

Затны тюрсюнюн, бетин танытхан сыфатланы кемлик дараджада салыр ючюн, алагъа башха аффиксле къошулургъа да болады; сёз ючюн: *кёк—кёксюл, кёксюлдюм, сары—саргъылдым* (-ы тюшгенди), *къара—къаралдым.*

Эки затны тенгleshдирмей келсе, **-ракъ** (-рек, **-ыракъ**, **-уракъ**, **-ирек**, **-юрек**) аффикс кемлик дараджаны кёргюзтеди: *дженгилрек адам, тартынчагъыракъ сабий, чоларакъ иш.*

159-чу иш. Атла бла бирге берилген сыфатланы кемлик дараджагъа сала джазыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Къара джюн—къаралдым джюн, къарасыман джюн, къараракъ джюн.*

1) Къара джюн. 2) Къызыл къумач. 3) Джашил бояу. 4) Сары ёгюз. 5) Мор схарла. 6) Боз бёрк. 7) Къаты гырджын.

160-чы иш. Кемлик марданы аффикслерин кѳошуб 5—6 сѳз кѳурагъыз; ол сѳзлени кѳошуб, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

§ 46. Сыфатланы кѳурау.

Тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден сѳз кѳураучу аффикслени болушлукълары бла джангы сыфатла кѳурагъа болады:

1) **-лы (-лу, -ли, -лю):** *акъыл—акыллы, буз—бузлу, эс—эсли, сѳз—сѳзлю.*

-лы аффикс **н** бла тауусулгъан сѳзге кѳошулса, **н** таууш **л** тауушча эшитиледи, алай болса да **н** джазылады: *джюн—джюнюлю кѳой* (эшитилгени: *джюллю*);

-лы аффикс **ч** бла тауусулгъан сѳзге кѳошулса, **ч** таууш **ш** тауушча эшитиледи, алай болса да **ч** джазылады: *кюч—кючлю адам* (эшитилгени: *кюшлю*);

2) **-сыз (-суз, -сиз, -сюз):** *къайгъы—къайгъысыз, суу—суусуз, чегет—чегетсиз, сют—сютсюз;*

-сыз аффикс **ч** бла тауусулгъан сѳзге кѳошулса, **ч** таууш **ш** тауушча эшитиледи, алай болса да **ч** джазылады: *агъач—агъачсыз ёзен* (эшитилгени: *агъашсыз*).

3) **-укъ, -акъ, -ек, -гъакъ:** *джылау—джылауукъ, кѳоркъ—кѳоркъакъ, юрк—юркек, тай—тайгъакъ;*

4) **-гъы (-хы, -нгы, -нгу, -ги, -гю, -нги, нгю):** *былтыр—былтыргъы, къыш—къышхы, бурун—буруннгу, алгъын—алгъыннгы, тюнене—тюненеги, кюз—кюзгю, бюгюн—бюгюннгю, эртден—эртденнги.*

-нгы аффикс **н** бла тауусулгъан сѳзге кѳошулса, **н** таууш **нг** тауушча эшитиледи, алай болса да **н** джазылады: *алгъыннгы заман* (эшитилгени: *алгъыннгы*) *бурун—буруннгу* д. а. к.

5) **-гъы (-ги).** Бу аффиксни орунлаучу болушда сѳзге кѳошуб, затны орун не да заманын (къайда не да къачан болгъанын) танытхан сыфат кѳурагъа болады: *шахар—шахардагъы, эл—элдеги, март—мартдагъы, апрель—апрелдеги.*

161-чи иш. **лы (-лу, -ли, -лю)** аффиксни болушлугъу бла сѳзледеи сыфатла кѳурагъыз, алагъа да кесигиз атла кѳошуб джазыгъыз. Аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Отлау—отлаулу джер.*

1) Отлау; 2) эс; 3) кѳозу; 4) насыб; 5) адеб; 6) джауум; 7) къайгъы; 8) басым; 9) сют; 10) пахму; 11) бичен; 12) эмен; 13) тубан; 14) джалын; 15) кѳгюрчюн; 16) джубуран; 17) кѳоян; 18) чибин.

162-чи иш. *-сыз (-суз, -сиз, -сюз)* аффиксни болушлугъу, бла сыфатла къурагъыз, алагъа да кесигиз атла кьошуб джазыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Къайгъы—къайгъысыз адам.*

1) Къайгъы; 2) суу; 3) агъач; 4) таш; 5) кёгет; 6) туз; 7) шекер; 8) кийик; 9) битим; 10) огъур; 11) къар; 12) тау-кел; 13) джауум; 14) булут; 15) тай.

163-чю иш. Хар берилген сёзге *-лы, -сыз* аффикслени кьошуб, джангы сёзле къурагъыз; ала бла айтымла джарашдырыб джазыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Отлаулу джерде мал дженгил семиреди. Отлаусуз джерде мал кечиндирген кыйынды.*

1) Отлау. 2) Чабакъ. 3) Къайгъы. 4) Агъач; 5) Адеб.

164-чю иш. *-укъ, -акъ, гъакъ, -ек* аффикслени болушлукълары бла берилген сёзледен джангы сыфатла къурагъыз; аланы кьошуб айтымла джарашдырыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Джылауукъ сабий анагъа кыйын болады.*

1) Джылау. 2) Къоркъ. 3) Юрк. 4) Тай. 5) Къалтырау.

165-чи иш. *-гъу (-хы, -гъы, -ги, -нги, -гю, нгю)* аффиксле бла сыфатла къурагъыз; алагъа бирер ат кьошуб джазыгъыз; аффикслени тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Былтыргъы бичен, тюненеги джангур.*

Былтыр, тюнене, джаз, къач, бурун (эртде заманда), кыш, эртде, кеч, бирсикюн, тамбла, алгъын, ингир, кюз.

166-чы иш. *-гъы (-ги)* аффиксни болушлугъу бла орунлаучу болушда атладан орунну эмда заманны танытхан сыфатла къурагъыз; алагъа бирер ат кьошуб джазыгъыз; аффиксни тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. *Шахар—шахардагъы адамла, чегет—чегетдеги кёгетле.*

Шахар, чегет, орам, бачха, ферма, бригада, библиотека, базар, хоншубуз, гюрбеджи, ясли, август, май.

167-чи иш. Хар сёзню бир сыфат магъанада, экинчи да ат магъанада айтымгъа кьошуб джазыгъыз; сыфат магъанада бир сыз бла, ат магъанада эки сыз бла тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Таукел адам ишин дженгил битдирир. Таукел ишин дженгил битдирир.*

1) Таукел. 2) Батыр. 3) Адебли. 4) Ёгюзчю. 5) Акъыллы. 6) Суусуз.

168-чи иш. Берилген сёзлени къурамларын айырыгъыз (морфология айырыу этигиз).

Ю л г ю.

Къууан—таза тамырды, этимди;

-ч—этимден ат къурагъан аффиксди;

-лы—атдан сыфат къурагъан аффиксди;

-быз—1-чи бетде кёблук, санда хапарчы аффиксди.

Къууанчлыбыз, джылауукъду, эдегилеригиз.

169-чу иш. Тышыгъыздан окъугъуз; къаруугъыздан келген джерде запятойланы нек салынганларын айтыгъыз. Сыфатланы айырыгъыз, аланы тублерин тарта, назмучукъну джазыгъыз, азбар да этигиз.

НЫЗЫ.

Мийик тауну субай ёсген эрке кызы,
Къыш да, джай да джашил тургъан айбат нызы,
Айырылыб атасындан, анасындан,
Къаны таммай балта кесген джарасындан,
Келди бизге кёк сууланы юсю бла,
Таракъ тауну, тар чучхурну ичи бла,
Терен кюртлю, гыйы бузлу сызгъа бла,
Той этерге джашла эм да кызла бла.

(С. А.)

170-чи иш. Айтымны членлерин айырыгъыз; аны схемасын салыгъыз. Айтымда келген сёзле тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын айырыгъыз.

Эндиги сабийле къууанчлы джашауда джашайдыла.

§ 47. Къош сыфатла.

Сыфатла аффиксле бла къуралгъандан сора да, эки сёзню бир бирине къошхан бла да къуралыргъа боладыла.

Эки сёзден къуралгъан сыфатха *къош сыфат* дейдиле.

Къуралыуларына эм да тюз джазылыуларына кёре къош сыфатла эки тюрлю боладыла.

1. Магъана джанындан бир бирлерине джууукълукълары болмагъан эки сёзден къураладыла (биринчи сёз экинчи сёзге ачыкълаучу халда келеди):

акътуякъ ат, ёребаш ийнек, кёккёз джашчыкъ, къанджалбаш юй.

Бу тукъум къош сыфатланы баш ышанлары: аллында сёзню басымы къораб, экинчи сёзню басымы сакъланады (басым экинчи сёзде къалады). Бу тукъум къош сёзле кеслери да бирге джазыладыла.

2. Затны тюрсюнюн, бетин танытхан эки сыфатдан кьураладыла:

кёксюл-сары тууар, джарыкь-кёк ууанык, къараууз-мор схарла, къара-шилли джаш.

Бу тукьум кьуралгъан кьош сыфатланы баш ышанлары: басым эки сёзде да сакъланады, кеслери да дефис бла джазыладыла.

171-чи иш. Кьош сыфатланы кьошуб айтымла джарашдырыгъыз; кьош сыфатланы тюблерин тартыгъыз, басымларын салыгъыз.

Ю лгю. 1. *Бизни элибизде къанджалбаш юле кёбдюле.*

1) Къанджалбаш. 2) Чалбаш. 3) Чалсакълал. 4) Кьошбаш. 5) Тёртмюйюз. 6) Алакёз. 7) Къараякь. 8) Бурмачач. 9) Кёк-бёрк. 10) Къарабурун.

172-чи иш. Кьош сыфатланы кьошуб айтымла джарашдырыгъыз; кьош сыфатланы басымларын салыгъыз, тюблерин да тартыгъыз.

Ю лгю. *Устазыбызны къараууз-мор костюмю барды.*

1) Къараууз-мор. 2) Кёксюл-сары. 3) Сары-кёксюл. 4) Темир-бетли. 5) Къара-шилли. 6) Кёк-ала. 7) Акъсыл-кёк. 8) Джарыкь-кызыл.

§ 48. Къурау сыфатла.

Бир къауум сыфатла эки сёзден кьуралгъан сёз тутушдан кьуралыргъа боладыла. Бу тукьум кьуралгъан сыфатла гъа къурау сыфатла дейдиле. Къурау сыфатла былай кьуралыргъа боладыла:

-лы (-лу, -ли, -лю) аффикс бла кьуралгъан сыфатны аллында анга ачыкълануу болуб келген сыфат, ат, санау келиб кьураладыла:

Акъ туякълы ат, кёк кёзлю адам, къанджал башлы юй, аслан кёллю джаш, джети башлы эмеген, эки чархлы арба.

Бу тукьум кьуралгъан къурау сыфатны баш ышаны: басымны кючу аллында сёзге тюшеди (была кеслери да башха джазыладыла).

173-чю иш. Берилген эки сёзден къурау сыфат къураб, анга да ол ачыкълангъан атны кьошуб джазыгъыз; къурау сыфатны тюбюн тартыгъыз.

Ю лгю. 1) *Чал сакълаллы къарт.*

1) Чал, сакълал; 2) кёк, бёрк; 3) бухар, бёрк; 4) бурма, чач; 5) къара, кёз; 6) субай, сан; 7) къанга, пол; 8) агъач, саб; 9) тёрт, чарх; 10) юч, аякь; 11) беш, бармакь.

174-чю иш. Берилген эки сёзден къурау сыфат къураб, анга да ол ачыкълагъан ат къошуб джазыгъыз; къурау сыфатны тюбюн тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Къалын къабукълу алма.*

1) Къабукъ, къалын; 2) чач, чал; 3) боюн, узун; 4) тон, чубур; 5) бурун, батыкъ; 6) кёзле, къара; 7) чепкен, къолан; 8) къулакъ, сакъ; 9) билим, уллу; 10) джюрек, джумушакъ.

175-чи иш. Къурау сыфатны сёзлери, башха джазылмай, бирге джазылырча, атла бла байлаб джазыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Узун белли ат—узунбел ат.*

1) Узун белли; 2) дран башлы; 3) мор чепкенли; 4) бухар бёрклю; 5) къара къашлы; 6) ала кёзлю; 7) акъ башлыкълы; 8) сюек саблы; 9) керме къашлы.

176-чы иш. Юлгюдеча, схема этиб, сыфатланы анга салыгъыз.

Ю л г ю.

Сыфатла	Тенглеширнуучу марда	Айырма марда	Кемлик марда
<i>къызыл</i>	<i>къызылыракъ</i>	<i>чынг къызыл, эм къызыл (къыб-къызыл).</i>	<i>къызылсыман</i>
<i>джигер</i>	<i>джигерирек</i>	<i>чынг джигер, эм джигер</i>	
<i>тели</i>	<i>телирек</i>	<i>чынг тели, эм тели (теппе-тели)</i>	<i>телисыман</i>

Къызыл, джигер, тели, къара, таукел, чырайлы, къылыкъ-сыз, уллу, акъыллы.

177-чи иш. Схемача, къуралууларына кёре сыфатланы къауумлагъа айыра джазыгъыз.

Аффиксеиз сыфат	Аффиксли сыфат	Къош сыфат	Къурау сыфатла
<i>джити</i>	<i>махтанчакъ</i>	<i>алмюйюз кюл-бетли</i>	<i>татлы тилли кёлю джарыкъ</i>

Джити, махтанчакъ, алмюйюз, кюл-бетли, татлы тилли, кёлю джарыкъ, джылтырауукъ, тюз акъыллы, джашил, огъурлу, джумушакъ, былтыргъы, ёхтем, акъсыл-сары, уллу кёллю, джумушакъ джюрекли, джылауукъ, школдагъы, кышхы, тёзюмлю, субай, мийик, чыдамсыз, дюрген, сыркыу.

178-чи иш. Примерлени окъугъуз; къуралыуларына кёре ала къаллай сыфатла болгъанларын эмда къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

1) Мурат тюгел къобхунчу, юсюндеги джаш кычырыкъ-кычырыкъ этди. 2) Орта бойлудан онглу, къатангы сюеги, узунуракъ джаякълары, джукъа эринли бети, бир тукъум бир харамлыгъы болмагъан дугъум кёзлери ол окъутхан сохталаны джюреклеринде ёмюрлюклеринде къалады. 3) „Депутатдан сора да РСФСР-ни махтаулу устазыды“,—деб бири да алай къошмай къоймады. 4) Джангы дерсни джаздыра башлагъандан, Муратны биргесине олтургъан кызычыкъ, къолун кёлтюрюб сёз алды. 5) Устаз хар бирине тыйыншы агъачны бериб, ким не зат этеригин айтды. 6) Башха адамла да кими андан, кими мындан кёрюндюле. Бир тиширыуну, экеулен къоллары бла аузун джабыб, тохтаб тургъан брезент башлы машинагъа суйреб баргъанларын кёрдюле.

(Б. Х.)

179-чу иш. Тышыгъыздан окъугъуз; къолугъыздан келген джерде, тыйгыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз. Сыфатла бла атланы кёргюзюгюз эмда айырыгъыз. Азбар этигиз, сора, китабны джабыб, джазыгъыз.

СЮЕМЕ АДЕТИБИЗНИ.

Джаман сюеме таулу адетни —
Таулуну кирсиз иннетин,
Таза сакълайды ёхтем миллетим
Адетде уллу хурметин.

Джаман сюеме юйню тёрюнде
Уллугъа орун бергенни,
Адамлыкъ сыйны бизни ёмюрге
Неден да онглу кёргенни.

(Д. Х.)

180-чи иш. Бу темаланы бирине уллу болмагъан бир сочиненечик джазыгъыз: „Къач кёзюуде чегегде“, „Бизни спортплощадкабызда“, „Ашарыкъ сатычу магазинде“. Анда сыфатланы табыб тюблерин тартыгъыз.

САНАУ.

§ 49. Санаудан хапар бериу.

Затланы санларын, аланы санауда тизгин орунларын, юлешиниулерин эм да къауумларын танытхан сёзлеге *санаула* дейдиле.

Санаула *ненча? ненчанчы? ненчашар? ненчаулан?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Бизни тилибизде санауланы тёрт къуумгъа юлеширге боллукъду:

1. Санчы санаула *ненча?* деген соруугъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: *бир, эки, онбир, джыйырма джети.*

2. Тизгинчи санаула *ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этедиле; сёз ючюн: *биринчи, экинчи, онбиринчи, джыйырма джетинчи.*

3) Юлюшчю санаула *ненчашар?* деген соруугъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: *биришер, экишер, онбиришер, джыйырма джетишер:*

4. Къауумлаучу санаула *ненчаулан?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: *биреулен, экеулен, бешеулен, джетеулен.*

Кёбюсуне санаула (сыфатлача) атлагъа байланыб, ала бла бирге джюрютюледиле. Ол заманда ала не болушлада, не санлада, не иеликни бетлеринде тюрленмейдиле: *юч адам, юч адамны, юч адамгъа, юч адамбыз, юч адамыбызны, юч адамыбызгъа* д. а. к.

181-чи иш. Эл берген джомакълада изленингени табыгъыз; санауланы тюрлерин тарта джазыгъыз.

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА.

1) Эки чыбчыкъ—тёрт кёз, мукгур оракъ, ачы туз. 2) Бир къаяда минг тешик, бири бирин тутадыла, анда бишген затланы бек къууаныб джутадыла. 3) Сенг-сенг-сенг бара, эки теке тенг бара, сакъалчыгъы сыза бара, бурунчугъу буза бара. 4) Эм аллында оракъ, онбешинде толу акъ, отузунда ёлюр, отуз бирде келир. 5) Бис-биз-биз эдик, бирер ариу къыз эдик, бир агъачха тизилдик, бирем-бирем юзюлдюк. 6) Бир мекамда беш къарнаш бир бирлерин биледиле, хар бирини бир ююю, бирем-бирем киредиле.

Джомакъланы маганалары къатышыб берилгендиле: 1) къаладжюк (плуг); 2) эки чыбчыкъны тёрт кёзю барды, оракъ да мукгурду, туз да ачыды; 3) бармакъла бла къоллукъ; 4) малчы гырджынчыкъла; 5) ай; 6) сынджыр.

§ 50. Къуралыуларына кёре санаулары къауумлары.

Къуралыуларына кёре санаула юч къауумгъа юлешинедиле:

- 1) бош санаула: *бир, юч, тогъуз, отуз;*
- 2) къош санаула: *онбир, онеки, онтогъуз;*
- 3) къурау санаула: *отуз эки, джюз алтмыш джети.*

Бош санау деб бир тамырдан къуралгъан санаугъа айтадыла: *эки, он, къыркъ, джюз; экинчи, онунчу, къыркъынчы, джюзюнчю; экеулен, оноулан; экишер, онушар, къыркъышар, джюзюшер.*

Къош санау деб эки тамырдан къуралгъан санаугъа айтадыла: *онбир, онеки, онтогъуз, экиджюз, бешджюз; онекишер, оналтышар.*

Къурау санау деб бир бирлерине къошулмагъан эки не да андан артыкъ санаудан къуралгъан санаугъа айтадыла: *отуз беш, джюз элли сегиз.*

182-чи иш. Санаулары тёрт къауум этиб джазыгъыз: 1) санчы санау; 2) тизгинчи санау; 3) юлюшчю санау; 4) къауумлаучу санау.

- Ю л г ю: 1) *Джетмиш беш, ...*
2) *Алтынчы, ...*
3) *Экеулен, ...*
4) *Алтышар, ...*

Экеулен, алтынчы, джетмиш беш, алтышар, бир, онтёртюнчю, онсегиз, джыйырма биринчи, бешджюз оналты, сегизеулен, отуз бешишер, минг тогъуз джюз онджетинчи, ючёу, тёрт джюз къыркъ тёрт, оноулан, онбиришер.

183-чю иш. Санаулары юч къауум этиб джазыгъыз: 1) бош санаула; 2) къош санаула; 3) къурау санаула.

- Ю л г ю: 1) *Юч ...*
2) *Онтёрт ...*
3) *Джыйырма бир ...*

Юч, онтёрт, джыйырма бир, тёртджюз, тёртджюз бешинчи, алтаулан, онсегиз, онбиринчи, джетиджюз, сегсен эки, отуз биришер, къыркъ алты, джюз элли юч, джыйырма джетинчи, экеулен, онсегизишер, минг, тогъуз.

§ 51. Санчы санаула.

Санчы не да затланы санын танытхан кеслери да *ненча?* деген соруугъа джууаб этген санаулагъа *санчы санаула* дейдиле.

Санчы санау тилде эки халда джюрюйдю: не кеси санчы кёргюзеди (*алты, онджети, отуз беш*), не да затны ненча болгъанын кёргюзеди (*алты тетрадь, онджети карандаш, отуз беш китаб*).

Санчы санау затны санын кёргюзюб келсе, не болушда, не санда тюрленмейди: *эки китаб, эки китабны, эки китабха, эки китабда, эки китабдан*. Затны саны тамам белгили болмай келсе, аны д ж у у у к ъ л а ш х а н халда берир ючюн, эки санчы санау бирге келирге болады: *Мен школну бошагъанлы, тёрт-беш джыл болады*. Бу айтымда *тёрт-беш* деген санау заманны д ж у у у к ъ л а ш х а н магъанада береди, тамам кесин кёргюзмейди.

Санчы санау, затны санын кёргюзюб келмей, кеси башына джюрютюлсе, болушлада тюрленеди. Санчы санау болушлада а т л а ч а тюрленеди: *алтыгъа тёртню кьошсанг, он болады; тогъуздан джетини алсанг, эки къалады*.

Санчы санау к ъ у р а у санау болса, болушлада аны эм арт саны тюрленеди: *отуз беш, отуз бешни, отуз бешге, отуз бешде, атуз бешден*.

Эки тамырдан кѳуралгъан санаула (11-ден 20-гъа дери, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900) бирге джазыладыла: *онбир, онеки, онтогъуз; экиджюз, ючджюз, тогъузджюз* д. а. к.

184-чю иш. Айтымланы джазыгъыз; санчы санаулары тюрлерин тартыгъыз.

1) Джети кере ёлчеле, бир кере кес (нарт сёз). 2) Атны тёрт аягъы болса да, ол да абынады (нарт сёз). 3) Сау онбеш кюнню биз экскурсияда айландыкъ. 4) Бригада планын эки кере толтурду. 5) Сют ферма хар ийнекден эки минг сегизджюз литр сют алды. 6) Онеки алтыгъа, тёртге, ючге эмда экиге тамам юлешинеди. 7) Онбир тамам кѳуру кесине юлешинеди. 8) Онджетиге онюнню кьошуб, экиге юлешсенг, онбеш чыгъарыкъды. 9) Биченчи джыйында онеки чалкъычы болуб, джюз джыйырма джети гектарны чалдыла, ючджюз, онбеш гебен къаладыла.

185-чи иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура джазыгъыз.

БИЗНИ КОСМОНАВТЛАРЫБЫЗ.

I.

1961-чи джыл 12-чи апрелде Ю. А. Гагарин „Восток“ деген кемеде космосха чыкъгъанды. Джерни тегерегине бир кере айланыб, 41 000 километрни учуб, космонавт ызына сау-саламат къайытханды.

Ол джыл огъуна Г. С. Титов 6-чы августда „Восток-2“ деген кеме бла Джерни тегерегине 17 кере айланыб, 700 000 километрни да барыб, 25 сагъат бла 18 минутдан Джерге къайытханды.

II.

1962-чи джыл 11-чи августда А. Г. Николаев „Восток-3“ деген кеме бла космосда 95 сагъатны учханды, джерни тегерегине 64 кере айланганды эмда 2.500 000 километрни баргъанды.

1962-чи джыл 12-чи августда П. Р. Попович „Восток-4“ деген кеме бла Джерни тегерегине 71 сагъатны айланганды, ол заманны ичине Джерни тегерегине 48 кере бурулгъанды эмда 2 000 000 километрни учханды.

1963-чю джыл 14-чю июнда В. Ф. Быковский „Восток-5“ деген кеме бла космосха чыкгъанды. Ол 119 сагъатны ичинде Джерни тегерегине 81 кере айланыб, 3 300 000 километрни учханды.

Аны ызындан эки кюнден, 16 июнда дуняда биринчи тиширыу-космонавт В. В. Терешкова „Восток-6“ деген кеме бла космосха чыгыб, анда 71 сагъатны учуб къайытханды.

186-чы иш. Санланы сёзле бла джазыгъыз.

Меркурий Кюнню тегерегине 88 кюннге айланады, Венера 225 кюннге айланады, Джер 365 кюннге айланады, Юпитер 12 джылгъа айланады, Сатурн 20 джыл бла 167 кюннге айланады, Уран 84 джылгъа айланады, Нептун 165 джылгъа айланады.

187-чи иш. Примерлени джуаблары бла бирге тышыгъыздан окъугъуз.

Юлгю. 1) *Тёртге сегизни кшошсанг, болады онеки.*
2) *Тогъуздан бешни алсанг, къалады тёрт.*

1) $4 + 8 = ?$	2) $9 - 5 = ?$	3) $12 + 13 = ?$
4) $30 - 19 = ?$	5) $30 - 9 = ?$	6) $17 + 15 = ?$
7) $68 - 30 = ?$	8) $66 + 40 = ?$	9) $13 - 12 = ?$

188-чи иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура джазыгъыз. Цифраланы тюрленгенлери бла тюрленмегенлерин сынагъыз; аны алай нек болгъанын айырыгъыз.

1) Эртден 11 сагъат болгъан эди. 2) Ичинде 37 пионери бла автобус келди. 3) Джыйылыу ингирде 8 сагъат чакълы бирде бошалды. 4) Джангы чыкгъан китабны 42 сураты бар эди. 5) Школну кегет бачхасында 20 кертме терек, 33 балий терек, 62 алма терек барды. 6) Отрядда 100 атлы бар эди. 7) 88 сураты бла стол юсюнде бир ариу альбом бар эди. 8) Школну клубуна 270 адам сыйынады. 9) Школубузда 790 сохта окъуйду.

§ 52. Тизгинчи санаула.

Затланы санагъан заманда аланы ненчанчы болгъанларын танытхан эмда *ненчанчы?* деген соруугъа джууаб этген санаулагъа *тизгинчи санаула* дейдиле; сёз ючюн: *экинчи бригада, онунчу класс, минг тогъузджюз онджетинчи джыл.*

Санчы санауча тизгинчи санау да ат бла бирге келсе, не болушда, не санда, не башха затда тюрленмейди: *Уллу Октябрь социалист революция минг тогъузджюз онджетинчи джылда болгъанды.* Алай болмай, кеси башына келсе, тюрленеди: *Окзууда ишде да бешинчи класс алтынчыны озгъанды.*

Тизгинчи санау къурау санау болса, аны эм кыйырында санау тюрленеди (ат бла байланыб келмесе): *Списокда Хасан джыйырма бешинчиден сора келеди.*

Тизгинчи санаула да болушлада атлача тюрленедиле: *экинчини, экинчиге, экинчиде, экинчиден.*

Тизгинчи санауну къурау ючюн, санчы санауну кыйырына ачыкъ тауушладан сора *-нчы, -нчи,* тунакыладан сора *-ынчы, -инчи, -унчу, -юнчю* аффиксле къошуладыла: *экинчи, алтынчы; тогъузунчу, кыркъынчы.*

Тизгинчи санаула, сёзле бла джазылмай, цифрала бла джазылгъан кёзюуде кысхартылгъан адетлери барды: *чы, -чи, -чу, -чю: 16-чы (оналты-нчы), 13-чю (онючюнчю); 19-чу (онтогъуз-унчу)* д. а. к. (Бу китабда да берилген ишлени номерлери бу джорукъ бла джазылгъандыла.

189-чу иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура, айтымланы джазыгъыз. Тизгинчи санауланы тюблерин тартыгъыз.

1) Багъыр улу Къасбот (Къочхарланы Къ.) 1834 джылда туугъанды, 1940 джылда ёлгенди. 2) Къаракетланы Исса 1900 джылда туугъанды, 1941 джылда къазауатда ёлгенди. 3) Байкъулланы Дауут 1902 джылда туугъанды, 1941 джылда къазауатда ёлгенди. 4) Ёртенланы Азрет 1907 джылда туугъанды, 1955 джылда ёлгенди.

190-чы иш. Юлгюде кёргюзюлгенча джарашдырыб, алай джазыгъыз.

Юлгю. *Театрлада спектаклле ингирде 6 сагъат 30 минутда (6 сагъат бла 30 минутда) башланадыла.—Театрлада спектаклле ингирде джетинчи сагъатда башланадыла.*

1) Концерт радио бла 11 сагъат 45 минутда берилди.
2) Сабийле школгъа эртденбла 8 сагъат 30 минутда келдиле.
3) Поезд ингирде 7 сагъат 20 минутда кетеди.

§ 53. Юлюшчю санаула.

Юлюшчю санау затны бир талай тенг къауумгъа юлешингенин кѣргюзеди: *Хар сохтагъа бешишер тетрадь, онушар перо, ючюшер карандаш бердиле.* Юлюшчю санау *ненчашар* деген соруугъа джууаб этеди.

Юлюшчю санауну кзуарар ючюн, санчы санауну къыйырына ачыкъ тауушладан сора *-шар, -шер* тунакы тауушладан сора *-ышар, -ушар, -ишер, -юшер*, аффиксле къошуладыла: алты—*алтышар*, джети—*джетишер*, къыркъ—*къыркъышар*, тогъуз—*тогъузушар*, беш—*бешишер*, тѣрт—*тѣртюшер*.

Юлюшчю санау кзуарау санау болса, юлюшчю санауну кзурагъан аффикс эм артда цифраны къыйырына къошулады: *отуз экишер, экиджюз сегсен тѣртюшер.*

Юлюшчю санаула сау джюзле неда сау мингле болсала, юлюшчю санауну кзуараучу аффикс, санауну аягъына тюшмей, джюзлени неда минглени ненча болгъанларын кѣргюзген санаугъа къошулады: *экишер джюз, ючюшер джюз, экишер минг, ючюшер минг (экиджюзюшер, ючджюзюшер, эки мингишер, юч мингишер* деб айтылмайды неда сандан бир айтылады).

191-чи иш. Айтымланы джазыгъыз; юлюшчю санаулары тублерин тартыгъыз; аланы кзурагъан аффикслени кѣргюзюгюз.

1) Джюз тетрадни джыйырма беш сохтагъа юлешенг, тѣртюшер тетрадь джетерикди. 2) Классда сабийле экишер-экишер олтурадыла. 3) Айырма окъугъан сохталагъа сауугъагъа ючюшер китаб, онушар тетрадь бергендиле. 4) 1-чи Майны кюнюнде айтыргъа Роза бла Сафият экишер-ючюшер назмуну азбар этген эдиле. 5) Бизни школубузда ючюшер биринчи класс, экишер экинчи класс барды. 6) Джаз школну тѣгеригине салыргъа сохтала джетишер бусакъ, алтышар тал, ючюшер кзарагъач келтирдиле.

192-чи иш. Санланы юлюшчю санаулагъа айландырыб джазыгъыз, аланы бирер ат бла байлагъыз; юлюшчю санаулары кзурагъан аффикслени тублерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Отуз экишер алма...*

11, 12, 18, 20, 22, 29, 30, 87, 72, 99.

§ 54. Къауумлаучу санаула.

Ненчаулан? деген соруугъа джууаб этген санаулагъа *къауумлаучу санаула* дейдиле. Сѣз ючюн: *биреу, экеу, ючеу, тѣртеу, бешеу; биреулен, экеулен, ючеулен, тѣртеулен, бешеулен.*

Къауумлаучу санаула кѣб тюдюле: тогъуздан-ондан ары бармайдыла. Къауумлаучу санаула ат бла джюрютюлмейдиле, кеслери башларына джюрютюледиле, адамдан баш х а затны да кѣргюзмейдиле: *экеулен орамны ёрге келедиле. Алтаулан сыртда чалкы чаладыла.*

Къауумлаучу санауну къурар ючюн, санчы санауну къыйырына *-ау, -еу, -ёу* аффиксле къошуладыла: *бир—биреу, эки—экеу* (экини *и* тауушу тюшгенди), *юч—ючёу, тёрт—тёртёу, беш—бешеу* (бу форма мындан ары бармайды). Бу аффикслеге да *-лан, -лен* къошулургъа болады: *экеулен, алтаулан* (алтыны *ы* тауушу тюшгенди), *сегизеулен, оноулан.*

Биринчи къауум аффиксле бла къуралгъан къауумлаучу санаула тёртден-бешден ары хазна айтылмайдыла; была кеслери да асламысына тенг санлары болгъан эки къауумну кѣргюзедиле эмда эки кере айтылыб джюрюрге ёчдюле: *экеу-экеу олтурадыла, тёртёу-тёртёу келедиле.*

Къауумлаучу санаула болушлада атлача тюрленедиле: *бешеуленни, бешеуленнге, бешеуленден.*

193-чю иш. Юлгюдеча, санчы санауладан къауумлаучу санаула къураб дажыгъыз.

Ю л г ю. *Бир—биреу—биреулен...*

1) бир, 2) эки, 3) юч, 4) тёрт, 5) беш, 6) алты, 7) джети.

194-чю иш. Бирден джетиге дери къауумлаучу санаула къурагъыз аланы къошуб айтымла джарашдырыб джазыгъыз; къауумлаучу санаулары тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. 1) *Школ бачхада тёртёулен терек орнатадыла.* 2) *Сабийле экеу-экеу тизилдиле.*

§ 55. Санаулары тюз джазыу.

1. Эки тамырдан къуралгъан санаула (11-ден 20-гъа дери; 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900) бирге джазыладыла: *онбир, онеки, онтозъуз; экиджюз, бешджюз, тогъузджюз.*

2. 11 бла 15 санаулары айтхан заманда **н** тауушну орнуна **м** таууш эшитиледи (*омбеш, омбир*), алай болса да **н** бла джазаргъа керекди: *онбир, онбеш.*

3. Эки цифра, затны санын кесгин билдирмей, д жу у у к ъ л а ш х а н с а н н ы т а н ы т ы б к е л с е л е , д ж а з м а д а а л а н ы а р а л а р ы н а с ы з ч ы к ъ (д е ф и с) с а л ы н а д ы : *беш-алты адам, юч-тёрт къой, экишер-ючюшер алма.* Бир цифра кеси эки кере келсе да алайды: *эки-эки, юч-кч, экеу-экеу, экишер-экишер, ючюшер-ючюшер.*

4. Санчы санау, цифра бла джазылыб, болушлада келсе, болуш аффиксле сызчыкъ бла джазыладыла: *6-дан 2-ни алсанг, 4 къалады; 5-ге 4-ню къошсанг, тогъуз чыгъады.*

5. Юлюшчю эмда къауумлаучу санаула цифрала бла джазыладыла, аланы къурагъан аффиксле сызчыкъ бла джазыладыла: *2-шер кило джау, 6-шар кило шекер; 2-еулен, 6-аулан.*

195-чы иш. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 220, 330, 440, 500,
660, 770, 880, 990, 1000.

196-чы иш. Санаулары къоша, айтымла къурагъыз; санаулары тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю. *Бир-эки айдан дерсле башланлыкъдыла.*

1) Бир-эки. 2) Юч-тёрт. 3) Беш-алты. 4) Тогъуз-он.
5) Экеу-экеу. 6) Экеу-ючеу. 7) Ючеу-ючеу. 8) Тёртюшер-тёртюшер. 9) Тёртюшер-бешишер. 10) Юч-юч.

197-чи иш. Санаулары цифрала бла джазыгъыз; болуш аффикслени алагъа байлагъыз.

Ю л г ю. *12-ден 8-ни алсанг, 4 къалады.*

1) $12 - 8 = ?$ 4) $202 - 6 = ?$ 7) $80 - 70 = ?$
2) $10 + 10 = ?$ 5) $321 + 11 = ?$ 8) $90 : 3 = ?$
3) $3 \times 12 = ?$ 6) $16 : 4 = ?$ 9) $10 \times 4 = ?$

198-чи иш. Санчы санауладан юлюшчю эмда къауумлаучу санаула къураб, аланы цифрала бла джазыгъыз.

Ю л г ю. *2-шер, 10-ушар; 2-лен, 10-лан.*

1) 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12, 16, 19, 20, 23, 48, 52, 66, 122,
235, 707, 444, 391, 999.

2) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

§ 56. Санаулада иелик.

Атлача, санаулары иелик формалары болургъа болады. Иелик юч бетде да, эки санда да келеди; аны бу таблицадан кёрюрге боллукъду:

Сан	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Бирлик	<i>беш-им</i> <i>бешлер-им</i>	<i>беш-инг</i> <i>бешлер-инг</i>	<i>беш-и</i> <i>бешлер-и</i>
Кёблюк	<i>беш-ибиз</i> <i>бешлер-ибиз</i>	<i>беш-игиз</i> <i>бешлер-игиз</i>	<i>бешлер-и</i> <i>бешлер-и</i>

Иеликчи санаула болушлада да джалгъаныргъа боладыла; аны бу таблицадан кёрюрге боллукъду.

Бол.	Санчы санау	Тизгинчи санау	Юлюшчю санау	Къауумлаучу санау
Б.	<i>алты-м</i>	<i>алты-нчы-м</i>	<i>алты-шар-ым</i>	<i>алт-аулан-ым</i>
И.	<i>алты-м-ы</i>	<i>алты-нчы-м-ы</i>	<i>алты-шар-ым-ы</i>	<i>алт-аулан-ым-ы</i>
Б.	<i>алты-м-а</i>	<i>алты-нчы-м-а</i>	<i>алты-шар-ым-а</i>	<i>алт-аулан-ым-а</i>
Т.	<i>алты-м-ы</i>	<i>алты-нчы-м-ы</i>	<i>алты-шар-ым-ы</i>	<i>алт-аулан-ым-ы</i>
О.	<i>алты-м-да</i>	<i>алты-нчы-м-да</i>	<i>алты-шар-ым-да</i>	<i>алт-аул-ан-ым-да</i>
Б.	<i>алты-м-дан</i>	<i>алты-нчы-м-дан</i>	<i>алты-шар-ым-дан</i>	<i>алт-аулан-ым-дан</i>

1) Бу таблицада иеликчи санаула 1-чи бетде бирлик санда келгендиле. Аны кибик, санаулары 2-чи, 3-чю бетледе, бирлик эмда кёблюк санда салыргъа да боллукъду.

2) Иеликчи санау, 2-чи бетде кёблюк санда эки магъананы тутаргъа боллукъду.

Биринчиси. Санау не затны тута эсе, ол зат кимники болгъанын кёрюзеди; сёз ючюн: *онубуз*, *онугъуз* (сёз ючюн, тетрадла болсунла). Бу кёзюуде санаугъа 1-чи, 2-чи бетле бирлик санда да къошулургъа боладыла: *онум*, *онунг*.

Экинчиси. Санау, затны санын кёрюзмей, адамлары кеслерини санлары кёрюзюрге боллукъду. Бу кёзюуде 1-чи, 2-чи бетле бирлик санда джюрюмейдиле, кёблюк санда джюрюйдюле, кеслери да талай адамны ичинден бир бёлекни айырыб кёрюзедиле; сёз ючюн: *Экибиз къабыргъа газетни джарашдырайыкъ, бирибиз суратла салсын, ючюбюз да классны тюзетсинле (тюзетийк)*.

§ 57. Санаулада соруу эмда хапарчы аффиксле.

Атлагъача, санаулагъа да соруучу эмда хапарчы аффиксле къошулургъа боладыла; сёз ючюн: *беш-ми? алты-ды, дже-ти-ми-ди?*

Санауда талай аффикс болса, ала бир бири ызларындан бу халда тизиледиле: алгъы бурун сёз къураучу аффикс, аны ызындан соруунукъу эм ахырында хапарчыныкъы келеди; *беш-ин-чи-лер-ибиз-ден-ми-се? алты-нчы-лар-ыбыз-дан-мы-са?*

199-чу иш. Берилген санаулары не кесекледен къуралгъанларын айырыгъыз (морфология айырыу этигиз).

Ю л г ю.

тёрт—бош санчы санауду;

-еу—къауумлаучу санауну бир тюрлюсюн къурагъан аффиксди;

-еулен—къауумлаучу санауну экинчи тюрлюсюнден къуралгъан аффиксди;

-ибиз—1-чи бетде кёблукъ санда иелик аффиксди;

-ге—бериучю болушну аффиксиди;

Тёртеуленибизге, алтышарыгъызны, экинчилерибизденмисиз?

200-чю иш. Санаулары сёзле бла джазыгъыз, тюблерин тартыгъыз.

КИТ.

Кит джерни юсюнде эм уллу джаныуарлары бириди. Аны узунлугъу 25—30 метр болады. Бир китни ауузуна 30—40 адамы болгъан къайыкъ кириб кетерге боллукъду.

Китле океанлада джашайдыла. Аланы 3—4-сю бирге айланадыла. Ана кит бир бала табады, бир бирде эки да табады. Джангы туугъан сагъатында кит баланы узунлугъу 7—8 метр болады, алай а ала бек акъырын ёседиле; тамам уллу джыйырма джылдан боладыла.

Кит бир сагъатха 40 километрни къыйналмай джюзеди.

201-чи иш. Санаулары сёзле бла ауушдура джазыгъыз; санаулары тюблерин тартыгъыз.

400 ДЖЫЛ. 46 ДЖЫЛ.

Бизни къралыбызда басмагъа китаб урулуб башлагъанлы 403 джыл болду, андан 50 джылы Уллу Октябрьдан бериди.

Патчахлыкъны заманында Россияда 1564 джылдан 1917 джылгъа дери 550 000 тюрлю-тюрлю китабла чыкыгъандыла.

Совет Союзда уа къуру арт 10 джылда 663 000 тюрлю-тюрлю китабла чыкыгъандыла.

1913 джылда бизни къралыбызда чыкыгъан китабланы бютеу саны 99 000 000 экземпляр болгъанды. СССР-де уа 1963 джылда 1 262 000 000 экземпляр чыкыгъанды, алай бла 13 кере артык чыкыгъанды.

Орта тергеу бла 1913 джылда бир китабны тиражы 3 300 экземпляр болгъанды. Бу сагъатда уа 16 000 экземпляр болады.

202-чи иш. Эл берген джомакъланы джазыгъыз, цифраланы сёзле бла ауушдуругъуз; джетмеген запятойланы салыгъыз. Джомакъланы неге айтылгъанларын айырыгъыз.

1) 12 къанатлы учхандыла была 4 къауумгъа юлешингендиле хар къауумда 3-шер къанатлы барды хар къанатлыны 4-шер къанаты барды хар къанатда 7-шер тюк барды хар тюкде 24-шер къуучукъ барды.

2) 12 къуш 52 чаука 365 чакъинджик бир гаккы табхандыла. 3) 7 къат кийими барысы да тюймезис. 4) Бир бёркню тюбюнде 3 кърнаш. 5) Суугъа кирсе, бир болады, суудан чыкъса, минг болады.

Джомакъланы магъаналары (къатышыб берилгенди): 1) джыл; 2) баш къобуста; 3) айла, джылны чакълары, ыйыкъла, ыйыктыны кюнлери, кюнню сагъатлары; 4) ат къуйрукъ; 5) тебси.

203-чю иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура джазыгъыз; джетимеген тыйгъыч белгилени салыгъыз; санаулары тюблерин тартыгъыз, къайсы къауумларындан болгъанларын айырыгъыз.

1. Устаз сорду Сабийле СССР-де эм уллу суулары узунлукълары неллей бирер барды Айшат былай джууаб этди Обь сууну узунлугъу 4070 километрди Амур 4480 километрди Енисей 3 350 километрди Волга 3700 километрди Сыр-Дарья 2660 километрди Урал 2530 километрди.

2) Устаз энтда сорду Сабийле СССР-де эм уллу кёлледен тёртюсюн айтыгъыз эмда аланы хар бирини юсю ненча квадрат километр болгъанын да айтыгъыз. Мурат джууаб этди СССР-де эм уллу кёлле быладыла: Каспий тенгиз Арал тенгиз Байкал Ладож кёл. Каспий тенгизни юсю 424 300 квадрат километрди Арал тенгизни юсю 68 700 квадрат километрди Байкалны юсю 31 500 квадрат километрди эмда Ладож кёлню юсю 18 400 квадрат километрди.

Джангыртыу ишле.

204-чю иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура джазыгыыз. Энгизде эм кьартладан 3—4 адамны хапарын билиб, аланы юсюнден кысха хапарчыкъ джарашдырыб джазыгыыз.

КЕБ ДЖАШАГЪАН АДАМЛА.

I

Мындан алда газетледе Турциядан кысха хапар басмаланган эди. Анда билдирилгенге кёре, анкарачы тиширыу Хаджар Иссек Нине 169 джыл джашаб ёлгенди. Анга дери да, 164 джыл джашаб ёлген Фатима Ханымны аты медицинада белгилиди.

Дунияда бу эки тиширыудан кёб джашагъанла да болгъандыла. Ингилизли Форма Кане, кърал документле бегитгенге кёре, 207 джыл джашагъанды (1588 джылдан 1795 джылгъа дери). Иранлы Сайед Абуталем Мусави 191 джыл, венгерли Пётр Кцартен 185 джыл джашагъандыла.

II

Кёб джашагъанла артыкъ да бизни къралда кёбдюле. Сёз ючюн, 1959 джылда этилген переписни кёзююнде 100 джылдан артыкъ джашагъан 21 000 адам табылгъанды; аладан 578 адам 120 джылдан атлагъан адамла болгъандыла.

Переписни кёзююнде азербайджанлы Махмуд Айвазовгъа 151 джыл толгъанды. Алай а Азербайджанда андан да тамада адам табылгъанды: перепис баргъан заманда Айтыр-алиев Исмайылгъа 160 джыл болгъанды.

Совет Союзда эм кёб джашагъан адамла асламысына Тау-Артында (Закавказьеде), Север Кавказда, Сибирде, Прибалтикада тюбейдиле.

205-чи иш. Цифраланы сёзле бла ауушдура джазыгыыз; санаулары тюблерин тартыгыыз. Айырылган сёзле не кесекледен къралгъанларын айырыгыыз.

СЕЙИР ЗАТЛА—КЕРТИ ЗАТЛА.

1) Бусагъатда авиация спортдан саулай дунияда 558 рекорд салынганды. Аладан 225-си Совет Союзну къуладыла.

2) 1964 джылда Валерий Калыпчиев деген болгар джашчыкыгъа 11 джыл болгъанды. 1963 джылда Валерий 5 000 метр

мийикликде кече парашют бла самолётдан чынгагъанды джерден 600 метр мийикликде парашютну ачханды; алай бла, ол, парашютну ачмагъанлай, 82 секундну учуб келгенди.

3) 70 джылгъа адам ичиб да, хант бла да 60 000 литр суу ичеди, 11 000 кг. углевод ашайды, 2 500 кг. белок, алай бир да тюрлю-тюрлю джау ашайды.

206-чы иш Соруулагъа джууаб эте, классыгъызны юсюнден хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз; айырылгъан сёзлени къралыуларын айырыгъыз.

БИЗНИ КЛАССЫБЫЗ.

Бизни школубуз къачан ишленгенди? Аны ненча этажы барды? Анда ненча класс барды? Бизни классыбыз къайсы этаждады? Бизни классыбызны узунлугъу, кенглиги эмда мийиклиги къалайды? Аны ненча терезеси барды? Классда ненча сохта барды? Аладан ненчасы д ж а ш ч ы к ъ л а д ы л а эмда ненчасы къызчыкъладыла? Бизни классыбызда ненча устаз барды? Кюнюне ненча дерс болады? Школда биринчи дерс къачан башланады? Арт дерс къачан бошалады?

207-чи иш. Санчы, тизгинчи, юлущю эмда къауумлачу санаулары хайырландырыб, „Бизни школубуз“ деген темагъа хапарчыкъ джарашдырыб джазыгъыз.

208-чи иш. Санаулары сёзлеге айландыра, хапарчыкъны джазыгъыз („АН-22“ деген джерде цифраланы сёзлеге айландырмагъыз).

„АН-22“

Уллу совет самолёт „АН-22“ июнну 15-де СССР-ни чегинден биринчи кере ётюб, Парижде аэроавтика бла космосну выставкасына къошулду.

Мифден алынган гёджебни, Антейни, атын джюрютген „АН-22“ юсюне 80 тонна чакълы бир джюкню алалады. Дуняда аныча уллу самолёт джюкёду.

Бу самолётну тюрюнде люгу бла анга 20 трактор киреди. Алай джюкню да алыб, „АН-22“ хауагъа тынч кёлтюрюледди. Самолётха 720 адам сыйыныргъа боллукёду.

Бу джангы транспорт самолёт конструктор Антоновну алгыннгы моделлерине ушайды. Бу эм аз джоюм излеген самолётду. Анга бетон тёшелген аэродромла керек болмайдыла, бир километрден аз узунуракъ тюз джерге тюршерге болады.

45 тонна джюкню да алыб, бу самолёт, джерге тюршегенлей, 11 000 километрге барады. Бютеу кючу 60 000 ат кюч болгъан 4 турбина бир сагъатха 740 километрни учаргъа мадар береди.

(„Ленинни байрагъы“)

АЛМАШ.

§ 58. Алмашланы магъаналары эмда аланы грамматика ышанлары.

Алмашла—кёргюзюучю неда соруучу сёзледиле; сёз ючюн: *ол, бу, быллай, аллай, кеси; ким? не? къайсы? къаллай? ненча?* д. а. к. 1) Назир ол юйде джашайды. 2) **Ол** (Назир) кюн сайын физкультура этеди. 3) **Быллай** физкультура бла Назир кесин къатдырады. 4) **Ким** келгенди? 5) Тюнене **къаллай** кюн болгъан эди? 6) Москвадан Ленинградха **ненча** километр барды?

Магъаналарына кёре алмашланы быллай къауумлары барды:

1. Бетлеучю алмашла (*мен, сен, ол*).
2. Бегитиучю алмашла (*кесим, кесибиз*).
3. Соруучю алмашла (*ким? къаллай?*).
4. Байлаучю алмашла (*ким, къаллай*).
5. Кёргюзюучю алмашла (*бу, ол, ала*).
6. Белгилеучю алмашла (*бютеу, хар ким*).
7. Белгисиз алмашла (*ким эсе да, неме*).
8. Огъайлаучю алмашла (*бир киши, бир зат*).

209-чу иш. Алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

- 1) Устаз классха кирди. Ол сохтала бла саламлашды.
- 2) Бешинчи классда оналты парта барды, алтынчы классда да анча парта барды.
- 3) Сизни классыгъызда ненча сохта барды?
- 4) Сен къайсы школда окъуйса?
- 5) Ала ишлерин бизден алгъа бошадыла.
- 6) Бизни школубуз джангыды, аллай школ хоншу элибизде да барды.
- 7) Джай мен атам къатыш къошха чыгъарыкъма, аны бла бирге къойланы кютерикме.

§ 59. Бетлеучю алмашла.

Бетлеучю алмашла быладыла: *мен, биз; сен, сиз; ол, ала.*

Мен деген алмаш бла сёлешген адам кесин кёргюзеди; *сен* деген алмаш бла ким бла сёлешгенин кёргюзеди; *ол* деген алмаш бла кимни юсюнден сёлеше эсе, аны кёргюзеди.

Бетлеучю алмашла юч бетде да, эки санда да боладыла.

	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи бет	<i>мен</i>	<i>биз</i>
2-чи бет	<i>сен</i>	<i>сиз</i>
3-чю бет	<i>ол</i>	<i>ала</i>

3-чю бетни алмашлары адамланы кѣргюзген бла къалмай, джануарланы эмда джаны болмагъан затланы кѣргюзюрге да боладыла; сѣз ючюн:

1) *Джел келди. Ол бир терекни аудурду.* 2) *Атла акъырын болдула. Арбачы сыбыртхыны джетдиргенлей, ала джортуб тебрдиле.*

Биринчи айтымда *ол* деген бетлеучю алмаш *джел* деген сѣзню кѣргюзеди, аны орнун тутады; экинчи айтымда *ала* деген бетлеучю алмаш *атла* деген сѣзню кѣргюзеди, аны орнун тутады.

Джангыз адам болса да, адамгъа адеб этиб сѣлешген заманда *сен* деген алмашны орнуна *сиз* деген алмашны айтыргъа да боладыла; сѣз ючюн: *Абидат, сиз меннге диктантдан не салгъансыз?*

§ 60. Бетлеучю алмашланы болушлада джалгъаныулары.

Бетлеучю алмашла болушлада былай джалгъанадыла:

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Баш.	<i>мен биз</i>	<i>сен сиз</i>	<i>ол ала</i>
Иел.	<i>мени бизни</i>	<i>сени сизни</i>	<i>аны аланы</i>
Бер.	<i>меннге бизге</i>	<i>сеннге сизге</i>	<i>анга алагъа</i>
Там.	<i>мени бизни</i>	<i>сени сизни</i>	<i>аны аланы</i>
Ор.	<i>менде бизде</i>	<i>сенде сизде</i>	<i>анда алада</i>
Башл.	<i>менден бизден</i>	<i>сенден сизден</i>	<i>андан аладан</i>

Бериучю болушда *мен, сен* деген алмашланы *манга, санга* деб да айтадыла. Алай болса да быланы тамырлары *мен, сен* болгъаны себебли, таблицада *меннге, сеннге* деб берилгенди.

Бирлик санда 3-чю бетде *ол* деген бетлеучю алмашны тамыры сѣдегей болушлада *а* кесекге бурулуб, болуш аффиксле анга къошуладыла.

Иелик эмда тамамлаучу болушлада *мен, сен* деген алмашланы болуш аффикслери *и* болады (*-ни* аффиксни орнуна).

210-чу иш. Назмучукъну окъугъуз; 2-чи бетни алмашларын къалай джазылгъанларын айырыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

КАВКАЗ.

Атам, анам сенсе, Кавказ!
Сени кемсиз сюеме,
Джюрегими теренинден
Сеннге салам иеме.

Сенде чыгъар хар тюрлю
Дарман суула, гарала,
Сенде багъыладыла
Хар ауруула, джарала.

Уллуд сени келбетинг,
Кёбдю тауунг, чегетинг,
Мермер, кюмюш, алтынынг,
Дамлыд ашынг, кётетинг.

Сени суюб келелле
Узакъ-узун джерледен,
Келиб сенде солуйла
Шахарладан, элледен.

(Б. А.)

211-чи иш. Мен, сен деген алмашланы бирлик санда бернучю болушха салыб, ала бла беш-алты айтым къурагъыз.

Юлгю. Аскерде кзуллукъ этген къарнашымдан меннге письмо келгенди.

§ 61. Бегитиучю алмашла.

Кесим, кесинг, кеси; кесибиз, кесигиз, кеслери деген сёзлеге *бегитиучю алмашла* дейдиле.

Бегитиучю алмашны магъанасын кючлю этер ючюн, аны аллына бетлеучю алмашны салыргъа да болады: *мен кесим, сен кесинг, ол кеси; биз кесибиз, сиз кесигиз, ала кеслери.*

Бегитиучю алмашланы болушлада джалгъаныулары.

Бол.	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	<i>кесим, кесибиз</i>	<i>кесинг, кесигиз</i>	<i>кесин, кеслерин</i>
И.	<i>кесими, кесибиз-ни</i>	<i>кесинги, кесигиз-ни</i>	<i>кесини, кеслери-ни</i>
Б.	<i>кесиме, кесибиз-ге</i>	<i>кесинге, кесигиз-ге</i>	<i>кесине, кеслери-не</i>
Т.	<i>кесими, кесибиз-ни</i>	<i>кесинги, кесигиз-ни</i>	<i>кесин, кеслерин</i>
О.	<i>кесимде, кесибиз-де</i>	<i>кесингде, кесигизде</i>	<i>кесинде, кеслеринде</i>
Б.	<i>кесимден, кеси-бизден,</i>	<i>кесингден, кесигизден</i>	<i>кесинден, кеслеринден</i>

212-чи иш. Бегитиучю алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз; бегитиучю алмашла къайсы болушлада болгъапларын айыргъыз.

1) Колоннаны аллында келген, кесин джыйыб джюрюген джаш лейтенант, джолну бир джанына чыгъыб, ротагъа башдан аякъ кёз джетдириб, хырха ауаз бла: „Солугъуз“,—деб ктычырыб, джол джанында къаты ханслагъа кеси биринчи чёкдю. 2) Ол тыш кърал тиллени институтун бошагъанын ротада бары да биле эдиле, ол себебден кесине да „тыш къралчы“ деб накъырда эте эдиле. 3) Лемке (немец офицер) кесини акъылына келген ойларындан кеси къркыгъан болур эди. 4) Ол заманда кесинги кзулакъларынга ийнаныргъа боллукъму эдинг! 5) Бу фанатикни кесим кволум бла атыб ёлтюрдюм. (Т. Б.)

§ 62. Кёргюзюучю алмашла.

Кёргюзюучю алмашла затланы, аланы ышанларын, агъачларын, санларын кёргюзедиле.

Кёргюзюучю алмашлагъа быллай сёзле саналадыла: *бу, ол, аллай, быллай, аллай бир, быллай бир, анча, мынча, анчанчы, мынчанчы, анчаулан, мынчаулан, анчашар, мынчашар.*

Атланы магъанасында келселе, кёргюзюучю алмашла болушлада атлача джалгъанадыла. Бу, ол деген алмашла болушлагъа салынсала, аланы тамырлары тюрлениб, башха сёзле боладыла. Ол затны бу таблицадан кёрюрге боллукъду.

	Бу		Ол	
	бирлик сан	кёблук сан	бирлик сан	кёблук сан
Б..	<i>бу</i>	<i>была</i>	<i>ол</i>	<i>ала</i>
И.	<i>муну</i>	<i>быланы</i>	<i>аны</i>	<i>аланы</i>
Б.	<i>мынга</i>	<i>былагъа</i>	<i>анга</i>	<i>алагъа</i>
Т.	<i>муну</i>	<i>быланы</i>	<i>аны</i>	<i>аланы</i>
О.	<i>мында</i>	<i>былада</i>	<i>анда</i>	<i>алада</i>
Б.	<i>мындан</i>	<i>быладан</i>	<i>андан</i>	<i>аладан</i>

213-чю иш. Кёргюзюучю алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

1) Джашым, бу юйге барындан да сени кыйынынг кёб киргенди, „тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиер“ дегенлей, ала сенден неллей бир тамада эселе, аллай бир юйден хайыр

кѣргендиле. 2) Андан сора ол да кѣрнашларына кѣошуб, аталарын джууб, кебинлеб, асырагандыла. 3) Алгѣанмысыз муну тѣесин?—деб, тѣре юч кѣрнашдан соруу алгѣанды. 4) Биз аны тѣесин урламагѣанбыз, ызын кѣрюб айтханыбызгѣа айтады,—дегендиле. 5) Сени тѣенги была алмагѣандыла, бар да башха джерде изле,—деб тѣенги иесин ашыргѣанды. 6) Мени сизден башха да ишим барды, аллай бош ишлеге, юйде бир аман кѣыз барды, ол да кѣрарыкѣды,—де да, кет да кѣал, сен кетгенден сора мен аланы ишлерин тындырырма—дегенди кѣыз.

(Кѣварачай халкѣ таурухла).

214-чю иш. Бу, ол деген кѣргюзюучю алмашланы тюрлю-тюрлю болушлагѣа салыб, аланы да кѣошуб, айтымла джарашдырыгѣыз; бу алмашланы тюблерин тартыгѣыз.

Юлгю. 1) *Китабла устаздадыла, аланы андан алырса.* 2) *Мынга дерсин айтдыр.*

215-чи иш. Кѣргюзюучю алмашланы тюблерин тарта, айтымланы джазгѣыз аланы кѣалай кѣуралгѣанларын айырыгѣыз.

1) Ол чегетни артында бизни совхозну кѣышылыкѣлары барды. 2) Бу сабанла хоншу колхозну сабанларыдыла. 3) Биринчи классда отуз сабий барды, аллай бир экинчи классда да барды. 4) Бешинчи классда хар сохтагѣа алтышар тетрадь бердиле, алагѣа анчашар перо да бердиле. 5) Быллай шиндикни мен да эталлыкѣма. 6) Бу классха оналты парта сыйынады. 7) Аллай бир заманны кюрешсек, ол ишни мунуча биз да этербиз. 8) Джылны бу заманында аллай кюнле аз боладыла. 9) Биринчи звенода джетеулен барды, анчаулан экинчиде да барды.

216-чы иш. Берилген кѣргюзюучю алмашланы кѣошуб, айтымла джарашдырыб джазыгѣыз; кѣргюзюучю алмашланы тюблерин тартыгѣыз.

1) Мынчаулан. 2) Анчаулан. 3) Анча. 4) Мынча. 5) Аллай бир. 6) Быллай бир. 7) Мынчашар.

§ 63. Кѣргюзюучю алмашлада иелик.

Кѣргюзюучю алмашла иелик аффиксле бла келирге да боладыла эмда ала бла бирге болушлада да джалгѣанадыла; ол затны бу таблицадан кѣрюрге боллукѣду.

	1-чи бет	2-чи бет	3-чю бет
Б.	<i>бум, бубуз</i>	<i>бунг, бугъуз</i>	<i>бусу, былары</i>
И.	<i>буму, бубузну</i>	<i>бунгу, бугъузну</i>	<i>бусуну, быларыны</i>
Б.	<i>бума, бубузгъа</i>	<i>бунга, бугъузгъа</i>	<i>бусуна, быларына</i>
Т.	<i>буму, бубузну</i>	<i>бунгу, бугъузну</i>	<i>бусун, быларын</i>
О.	<i>бумда, бубузда</i>	<i>бунгда, бугъузда</i>	<i>бусунда, быларында</i>
Б.	<i>бумдан, бубуздан</i>	<i>бунгдан, бугъуздан</i>	<i>бусундан, быларындан</i>

217-чи иш. Бу таблицаны формасы бла *ол* деген кѣргюзюучю алмашны иеликни юч бетинде да болушлагъа салыгъыз; иеликни эмда болушланы аффикслерин аууз бла айыргъыз, сѣз ючюн: *ол-убуз-дан*.

218-чи иш. Кѣргюзюучю алмашланы къошуб, айтымла къураб джазыгъыз; кѣргюзюучю алмашланы тюблерин тартыгъыз.

Ол, бу, быллай, алай, анча, мынча, анчаулан, мынчаулан.

§ 64. Белгилеучю алмашла.

Белгилеучю алмашла быладыла: *хар, бютеу, хар ким, хар не, хар бары, хар бири, хар бир, сау, саулай, саулай бары; башха, хар къайсы, бары (барысы), бютеу бары.*

Белгилеучю алмашла болушлада эмда иеликде келирге да боладыла (алмашла *хар, сау* кеслери башларына джюрютюлмеген сеbebден, болушлада затда тюрленмейдиле): *хар не, хар нени, хар неге, хар неден; хар нем, хар неми, хар неме, хар немде, хар немден* д. а. к.

219-чу иш. Белгилеучю алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

1) Хар ким юлерине ууакъ-ууакъ чачылдыла. 2) Хар ким кесини ишин билиб, тыйыншылысыча этерге излеге ни ачыкъды. 3) Мурат школгъа хар кимден да эртде барыргъа ашыгъыб, ушхуурну арт къабынын да эшикде чайнай, джолгъа чыкъды. 4) Къоянчы звеноланы членлери бары да арлагъыракъда аныча къарайдыла. 5) Аланы барын да ёлчелеб хазырлагъандан сора, алгъы бурун абадан сюрме бла джукъартды, аны ызы бла башха сюрмени алыб, сыйдамлады. 6) Бютеу эл аны айыбына джолукъдурургъа керекди. 7) Алайдагъыла бары эл советге джыйылыб бардыла, алай а председателни табмадыла. 8) Сау къаллыкъ, бу дохдур, хар кимге да бирча джан аурутуб, бир иги къарайды. (Б. Х.)

§ 65. Соруучу алмашла.

Ким? не? кьаллай? неллай? кьайсы? ненча? ненчанчы? ненчашар? ненчаулан? деген соруу сёзлеге *соруучу алмашла* дейдиле.

Соруучу алмашла болушлада атлача тюрленедиле; сёз ючюн: *кимни, кимге, кимде, кимден; ненчагъа, ненчада, ненчадан?* д. а. к.

Соруучу алмашла кёблук санда джюрюрге да боладыла: *кимле? неле? кьаллайла?* д. а. к.

Соруучу алмашла иелик формада джюрюрге да боладыла: *кимим? киминг? кими? кимибиз? кимигиз? кимлери?* д. а. к.

220-чы иш. Соруучу алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

- 1) Аллаи акъыллы сёзчюклени кимден юреннгенсе? (*Къ. Д.*)
- 2) Сени атанг кимди? Не ишлейди? (*Къ. Д.*)
- 3) Неллейсе бусагъатда? (*Къ. Д.*)
- 4) „Къайсыса?“—деб сорду. (*Къ. Д.*)
- 5) „Азретден не билесе?“—деб сорду. (*Х. О.*)
- 6) „Айыб этме, сен кьайданса, кимсе?“—деди. (*Х. О.*)
- 7) Атам юч кьошун алтынны алырса деб, осият этген эди. Къайсыгъыз алгъансыз?—деб сорду. (Къарачай халкъ таурухла.)
- 8) Сиз кимни кьызларысыз? Энди сиз неге джарарыкъсыз? (Къарачай нарт таурухла.)
- 9) Чабышыуда сен ненчанчы болдунг?
- 10) Сизге ненчашар тетрадь джетди?

221-чи иш. Берилген соруучу алмашланы аффикслерин айырыгъыз.

Ю л г ю.

- 1) кимибизден:

ким—соруучу алмашды, таза тамырды;

-ибиз—1-чи бетде кёблук санда иелик аффиксиди;

-ден—башлаучу болушну аффиксиди.

- 1) Кимибизден, 2) кимлеригизге, 3) къайсыларыбызгъа,
- 4) ненчашарыгъыз?

§ 66. Байлаучу алмашла.

Соруучу алмашла соруу магъанада келмей, айтымланы бир бирлерине байлаб келселе, неда айтымда соруусуз член болсала, алагъа байлаучу алмашла дейдиле, сёз ючюн:

- 1) *Дерсин ким иги хазырласа, иги багъаны ол алыр.*
- 2) *Ким нени айытханы эсимде джокъду.*
- 3) *Ол ненча сёлешсе да, бир джараусуз сёзню айтмайды.*

222-чи иш. Байлаучу алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз; кекрекли джерине запятой сала барыгъыз.

- 1) Ала кёб заманны бир бирлери бла кенгешгендиле: кими джылкъынн алайыкъ дегенди кими тууарланы кими кьойланы кими хабджюкню алайыкъ деб, кёб чайкълал-

гъандыла. 2) Алайда юч кърнаш да бир бирлери бла даулашыб, бири бирине сен алгъанса деб, кѣб кюрешгендиле алай а ким алгъанын табалмагъандыла. Ала сагъыш этиб, тѣреге барайыкъ ким алгъанын тѣре билликди деб баргъандыла. (Къ арачай халкъ тау рухла).

3) Ненча кърарсанг да, машиналаны кызыу джюрюгенлерин кѣрлюксе. 4) Нени атсанг, аны орусса, (нарт сѣз). 5) Хасанны къайсы классда окъугъаны эсимде джокъду. 6) Тамбла къаллай кюн боллугъун билирге кыйынды.

223-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Къайсыла соруучу, къайсыла байлаучу алмашла болгъанларын айырыгъыз; соруучу алмашла болгъан айтымланы аякъларына соруу белги салыгъыз.

1) Ким джырлайды, ким тебсейди. 2) Ким хорлайды. 3) Ким ариу тебсей эсе, ёчню ол алмыкъды. 4) Не хапар айтадыла къонакъла. 5) Къонакъланы не хапарлары болгъанын билмейбиз. 6) Ауругъан неллейди. 7) Ауругъан неллей эсе да, билмейбаз. 8) Ким кѣб айтыр, ким аз айтыр, билгингча эт. 9) Къайсы школда окъуйсуз. 10) Къайсы школда окъугъаныгъызны билмейме. 11) Ненча джауса да заран джокъду. 12) Спорт эришиуде бизни школ ненчанчы болгъанды экен. 13) Диктантдан ненчаулан бешле алгъандыла.

224-чю иш. Хар берилген алмаш бла экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз: биринде соруучу алмаш болсун, биринде да байлаучу алмаш болсун; алмашланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Бешинчи классда **ненча** сохта барды?—**Ненча** сохта келсе да, окъутургъа керекди.*

1) Ненчанчы. 2) Къайсы. 3) Къаллай. 4) Ким. 5) Не.

§ 67. Белгисиз алмашла.

Белгисиз алмашла талай сѣзден къраладыла: *ким эсе да, не эсе да, къаллай эсе да, неллей эсе да, къайсы эсе да, ким эсе да бир, не эсе да бир, ким да болсун, не да болсун, къаллай эсе да бир, неллей эсе да бир, къаллай бир эсе да, неллей бир эсе да, ненча эсе да, ненча эсе да бир, ненчанчы эсе да, ненчашар эсе да, ненчаулан эсе да, биреу, биреулен, бир къауум, бир бѣлек, неме, бир талай, бир-бирле, джукъ, бир джукъ, бир киши, бир адам, бир зат* д. а. к.

Белгисиз алмашла болушлада тюрленирге боладыла; бу кѣзюуде болушлада не ал сѣз тюрленеди, не арт сѣз тюрленеди, неда ал сѣз да, арт сѣз да тюрленедиле:

1) *кимни эсе да, кимге эсе да, кимде эсе да, кимден эсе да;*

2) бир талайны, бир талайгъа, бир талайда, бир талайдан;

3) кимни эсе да бирни, кимге эсе да бирге, кимде эсе да бирде, кимден эсе да бирден.

Белгисиз алмашла иелик формада келирге да боладыла: кимибиз эсе да бирибиз, кимлерибиз эселе да бирлерибиз д. а. к.

225-чи иш. Белгисиз алмашланы тюблерин тарта, айтымланы джазыгъыз.

1) Ким эсе да эшиклени къадауун салгъанды да кетгенди.
2) Ким да болсун, байгъа ышанган адамгъа налат болсун:
3) Анга джууаб этерге анасыны заманы джокъ эди, кимни эсе да къой терилерин алыб, ирагъач бла илей тура эди.
4) Ачыуун кимден болса да алыргъа керек эди. 5) Къыямытны неге эсе да ашыкъгъаны белгили эди. 6) Кимледен эсе да апендиге келген къозула, аналарыннан замансыз айырылгъанларына тансыкъ болуб, чалмандан башларын къаратыб макъырадыла. 7) Бир бёлек къатын, къабхакъ башына басыныб, джаурукълары бла бетлерин джаба, шыйыхха джити-джити къарайдыла. (А. Х.)

226-чы иш. Белгисиз алмашланы къошуб, айтымла джарашдыргъыз. белгисиз алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз.

Ю л г ю. *Ишлерге бир джукъ беригиз.*

1) Биреулен. 2) Бир бирле. 3) Къайсы эсе да. 4) Ненчашар эсе да. 5) Бир къауум. 6) Джукъ. 7) Ким эсе да 8) Биреу. 9) Ким эсе да бир. 10) Не зат эсе да.

§ 68. Огъайлаучу алмашла.

Огъайлаучу алмашла ары-берини болмагъанын, джокъ лугъун танытадыла, кеслерини да магъаналары айтымда ачыкъ болады; айтымланы магъаналарына кёре ала белгисиз алмашлача келирге да боллукъдула. Огъайлаучу алмашла: *киши, бир киши, бир киши да, бир адам, бир адам да, бир зат, бир зат да, джукъ, бир джукъ, бир джукъ да.*

Огъайлаучу алмашла болушлада эмда иелик формада келирге боладыла: *Бир кишини хапары джокъду, бир кишиге айтмагъандыла, бир кишиде иши джокъду, бир кишиден хапар билмейбиз; бир кишибиз билмейди, бир кишибизни кёрмедик* д. а. к.

Бу примерледен белгили болгъанча, огъайлаучу алмашла огъайлаучу айтымлада неда айтымда огъайлаучу сёзге байланыб келедиле.

227-чи иш. Огъайлаучу алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз; ала айтымда къаллай сёзлеге байланганларын айырыгъыз.

1) „Мени киши билмеген юч къошун алтыным барды, мен ёлгенден сора алтынны джашыртын ал да, кереклинге джарат“,—деб алтынны асырагъан джерин юретгенди. 2) Алайда ханны адамлары, ол къызны айтханларын киши ангыламай, джаллаб кетгендиле. (*Къарачай халкъ таурухла*). 3) Мариамны атасы, Джаммолат, ферма ишлегенле блады, къарнашы шахтада ишлейди, былайда, анасы болмаса, кишиси джокъду. (*Б. Х.*) 4) Ол айтхан джерде бир зат да джокъду. 5) Не кёб айландыкъ эсе да, джукъ табмадыкъ. 6) Алийни окъуууна эмда халисине адам сёз табмаз. 7) Бу сабий бир затдан да къоркъмайды.

228-чи иш. Хар берилген алмашны къошуб, экишер айтым къурагъыз, биринде белгисиз алмаш болсун, экинчиде огъайлаучу алмаш болсун; алмашланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. *Бригадагъа джукъ иерик эсегиз, ала барырма—Менден ол джугъун джашырмайды.*

1) Бир киши. 2) Бир адам. 3) Бар зат. 4) Бир джукъ.

§ 69. Алмашланы къауумларыны таблицасы.

1. Бетлеучю алмашла: 1-чи бет—*мен, биз*; 2-чи бет—*сен, сиз*; 3-чю бет—*ол, ала*.

2. Бегитиучю алмашла: *кесим, кесибибиз; кесинг, кесигиз; кеси, кеслери*.

3. Кёргюзюучю алмашла: *бу, ол, аллай, быллай, аллай бир, быллай бир, анча, мынча, анчанчы, мынчанчы анчаулан, мынчаулан, анчашар, мынчашар*.

4. Белгилеучю алмашла: *хар, хар бир, хар ким, хар не, хар къайсы, бары (барысы), хар бары, хар бири, сау, саулай, саулай бары, башха, бютеу, бютеу бары, ким да, къайсы да, не да*.

5. Соруучю алмашла: *ким? не? къаллай? неллай? къайсы? ненча? ненчанчы? ненчашар? ненчаулан?*

6. Байлаучю алмашла: соруучю алмашла соруу магъанада келмей, айтымланы бир бирлерине байлаб келселе, неда айтымда соруусуз член болсала, байлаучю алмашла деб алагъа айтылады; сёз ючюн: 1) *Дерсин ким иги этсе, иги багъаны ол алыр*. 2) *Ол хапарны ким айтханы эсимде джокъду*.

7. Белгисиз алмашла: *ким эсе да, не эсе да, къайсы эсе да, къаллай эсе да, неллай эса да, ким эсе да бир, не эсе да бир, ким да болсун, не да болсун, къаллай эсе да бир, неллай эсе да бир, къаллай бир эсе да, неллай бир эсе да, ненча эсе да, ненча эсе да бир, ненчанчы эсе да, ненчашар эсе да, ненчаулан эсе да, биреу, биреулен, бир къауум, бир бёлек, неме, бир талай, бир бирле, джукъ, бир джукъ, бир зат, киши, бир киши, бир адам.*

8. Огъайлаучу алмашла: *киши, киши да, бир киши, бир киши да, бир адам, бир адам да, бир зат, бир зат да, джукъ, бир джукъ, бир джукъ да, бири да, ким да, не да.*

229-чу иш. Таблицада берилгенча, айтымлада тюбеген алмашланы кеслерин къауумлагъа (разрядлагъа) айырыб джазыгъыз.

1) Юйюнде бир джугъу джокъ эди аны, ол себебден бютеу юйюрю ач эди. (Б. Д.) 2) Къар тюбюнде бир чёб баш къалмасын, сыйлы атны бизден киши алмасын (Б. Д.) 3) Ленин сау дунияны насыб юлюшюдю, джерде къууанч, дженгиу—бары аны ишиди. (С. А.) 4) Джайы салкъын, къышы шош, мында турмайды киши бош. (С. А.) 5) Кишим джокъду къатымда, кимим къалсын артымда? (Къ. И.) 6) Джазылдым сеннге ашха, ашаргъа эт табмагъын мени этимден башха! (Къ. И.) 7) Ким да аямасын ишин, кючюн—ана тилин джарытыр ючюн. (Къ. И.) 8) Бу заман бизни борчлу этгенди, хар ише алчы болабыз. (С. А.) 9) Урунууду бизде джашау иеси, сюерге джюрек эркинди кеси. (С. А.) 10) Сосуркъа бютеу халкъны не къыйынлыкъдан да сакълаб тургъанды. 11) „Алай этиб, къаллай ташланы чыгъарады?“—деб соргъанды эмеген. „Ма быллай ташланы“,—деб Сосуркъа эмегеннге уллу ташланы кёргюзгенди. 12) Бир бёлек джылдан къарт бир юйчюкню къаты бла озуб тебрегенди, андан бир адам чыкъгъанды. 13) Сени къылычынг мени бу башыма къарыу эталлыкъ тюлдю, бошунагъа мени да инджитме, кесинги да къыйнама. (*Къарачай халкъ таурухла*).

230-чу иш. Хапарчыкъны джазыгъыз; алмашланы тюблерин тартыгъыз, аланы болушларың, санларың, иеликлерин айырыгъыз.

БАЛ КЪОШДА.

Школну къатына бир машина келиб тохтады. Аны ичинден орта бойлу, къара шилли бир адам чыкъды. Ол бизни колхозну агроному эди. Ол, бизни къатыбызгъа келиб, барыбыз бла да джарыкъ саламлашды: биз а аны бек ашыгъыб сакъ-

лай эдик, не ючюн детенг, ол бизге колхозну бал четенлерин кёргюзюрюк эди.

Биз аны бла бирге колхозну кьошуна бардыкъ. Анда киши кёрмедик: джаб-джангыз бал чибинле четенлени тегереклеринде уча эдиле. Ала бир четенлеге кире эдиле, бир андан учуб чыгъа эдиле. Агроном чибинлени джашауларындан бек сейир хапарла айтды: ала къалай джашайдыла, адамгъа не бередила, къаллай хайырлары барды, алагъа къалай къараргъа керекди, орта тергеу бла бир четенненча килограмм бал берирге боллукъду—быллай затланы юсюнден айтды. Хар ким хапаргъа суюб, тынгыладыла. Экскурсиябыздан сора биз, аны бла джылы саламлашыб, ызыбызгъа айландыкъ.

Джангыртыу ишле.

231-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз; ауздан, алмашланы формаларын анда къайсы къауумладан болгъанларын айыргъыз.

САША ЧЕКАЛИН.

Саша Чекалинге оналты джыл болгъан эди. Ол комсомолчу эди, школгъа джюрюй эди, анасына болуша эди.

Къазауат башланды. Фашистле джууукълаша келдиле. Ала Сашаны элин алдыла. Саша партизанлагъа кетди, ол джигит партизанланы бири болду. Саша тахса къараб джюрюдю (разведкагъа бара эди). Ол джаулары не тахсаларын да партизанлагъа билдириб тургъанды; ол алагъа хата да сала эди.

Бир джолда Саша кече элде къалгъанды. Ким эсе да бир сатлыкъ адам аны немецлеге билдиргенди. Ала Сашаны тутхандыла, юйге атыб, тышындан къарауул салгъандыла. Алай болса да Саша партизанлагъа къачханды. Анда ол ауругъанды. Отрядны комиссары аны элге ашыргъанды; ол кеслерини юйлерине келгенди.

Анасы аны джашыргъанды, алай а фашистле аны сезгендиле. Немецле юйно тегерегин алгъандыла. Саша къоркъмагъанды. Ол эшик аллына чыгыб фашистлеге гранатаны атханды. Алай болгъаны ючюн граната атылмагъанды. Гитлерчиле Сашаны тутхандыла. Аны шахаргъа элтгендиле. Анда кёб заманны тутуб, туюб, соруу этиб тургъандыла, алай а бу джигит джукъ да айтмагъанды.

1941-чи джылда 6-чы ноябрда немецле Сашаны площадха чыгъарадыла, алайда асмакъ къурадыла. Сашаны бойнуна джыджымны саладыла. Ол заманда Саша быллай сёзле айтыб къычырады:

— Бизни барыбызны да асмазсыз! Биз хорларыкъбыз!

Былай айтыб, „Интернационалны“ джырлагъанды.

Совет Союзуна Джигити комсомолчу Александр Чекалин быллай джигитликде ёлгенди.

232-чи иш. Алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз; алмашланы къауумларын эмда формаларын айырыгъыз.

1) Джалын алгъаны сайын анга къумач, тахта чай келтиргенлей турады. 2) Сенден бир тилерим: мени къалдырама деб, кёб тилеме... 3) Меннге бир зат болмаз. 4) Азиз, атдан джыгъылама деб къоркъуб, джюгенни кесине тартды. 5) Азиз джукъ айтмады. 6) Къойчу врачны къалтырагъанын кёрюб, юсюндеги чебгенин тешиб, анга узатды. „Огъай, кесинг кий, сууукъ ётсе, ауруб къалырса. Мени ючюн къыйналма“,—деб врач чебгенни алыргъа унамады. 7) Бир зат да болмаз, алан, ур аты. 8) муну уа, джаным сау болуб, тюшюремемил!. 9) Чемодан анга ичи сары алтын кюбюрден эсе багъалы кёрюнеди. 10) Атлыла фермагъа джетгенлей, аланы алларына эки адам чыкъды. (К. С.)

233-чю иш. Тышыгъыздан окъугъуз. Атланы, алмашланы табыгъыз эмда айырыгъыз. Къолугъыздан келгенича, тыйгъыч белгилени нек салтып-нганларын айтыгъыз. Назмуну азбар этигиз.

ПАРТИЯГЪА.

Сен, партия, ачдынг бизге джолланы,
Бердинг бизге эркинликни сен тамам.
Сен хорламгъа юретесе халкъланы,
Биз Кавказдан иебиз сеннге салам!

Сен халкълагъа насыб ючюн кюрешиб,
Бегигенсе, оюлмазлыкъ къурч къала,
Къарнашлыкъны, шохлукъну тенг юлешиб,
Партиябыз, болдунг бизге сен ана.

(Г. Х.)

234-чю иш. Айтымлада берилген алмашланы морфология джаны бла айырыгъыз (аууздан).

Ю л г ю. *Къайсыгъыздады?*—соруучу алмашды, кёблукъ санда 2-чи бетдеди, орунлаучу болушдады, хапарчы аффикси барды.

1) Бир кишиден кёлюм къалмайды. 2) Китаб къайсыгъыздады? 3) Джукълары джокъду. 4) Сизни джугъугъуз бармыды? 5) Быллай бир къыйналма. 6) Бютеу бары клубдадыла. 7) Бригадада ненчашардыла? 8) Журнал кесимдеди. 9) Джырлагъанла бизбиз.

235-чи иш. Тексгни окъугъуз; анда алмашланы табыгъыз, къаллай алмашла эм не формалада болгъанларын айырыгъыз.

— Не хапар, джукъ билемисе? Къайдады Назифат?—деб сорду (Ахмат Ибрахимге)).

— Хапарым айтыргъа джараулу тюлдю...

— Ол адам ёлгенмиди?

— Билмейме...

— Сау къалса, сени танырыкъмыды?

— Огъай.

— Назифатны къалай тас этиб къойдунг да аллай бир джигитлик эте келиб?

— Аны кесим да билмейме...

Джашчыкъдан керекли хапарны алгъандан сора, Бийнёгер айтды:

— Энди сен, джигит тенгим, бир адамгъа ауузунгдан сёз чыгъарма... (К. Д.)

ЭТИМ.

§ 70. Этимни магъанасы.

Затны ишин, аны не халда тургъанын кёргюзген сёзлеге *этим* дейдиле.

Этим атла, санаула, алмашла бла байланыбды, аланы ишлерин кёргюзеди. Этимни турушлары, заманлары, бетлери, санлары айырмалары болады.

Тилни башха кесекларине кёре этимни кесини энчи ышанлары барды. Ат затланы, сыфат атланы ышанларын, санау санланы, сёзлеу шартланы кёргюзте эсе, алмаш аланы алмашдырыб, аланы орунларына джюрюй эсе, этим ишни, иш халны кёргюзтеди. Сёз ючюн. 1. *Эртден сайын кюн тау башындан къарайды, джерге джарыкъ нюрюн тегеди.* 2. *Хасанчыкъ эрте къобады, зарядка этеди, бетин-къолун джууады, сора тири-тири атлаб, школгъа кетеди.* 3. *Хасанчыкъ айырмагъа окъуйду.* 4. *Ол заманында дерслерин этеди, заманында тынчаяды, заманында джукълайды.* 5. *Хасанчыкъны орундугъуну башында Ленинни сураты тагъылыбды.*

Биринчи айтымда къарайды, тегеди деген этимле, экинчиде къобады, этеди, джууады, кетеди деген этимле, ючюнчюде окъуйду деген этим ишни кёргюзедиле, *не этеди?* деген соруугъа джууаб этедиле. Тёртюнчю айтымда тынчаяды, джукълайды, бешинчиде тагъылыбды деген этимле ишни кёргюзмейдиле, ала затланы не халда, не болумда тургъанларын кёргюзедиле: *Хасанчыкъ тынчаяды; сурат тагъылыбды.*

УНУТУЛМАЗ ШОХЛУКЪ.

Машина школну арбазына киргенлей, оркестр маршны согъуб, аны аллына чыгъады. Сабийле машинаны тегерегине басынадыла. Алий, Ваня Зауур эмда Коля тюшгенлей, пионерле гокка хансланы алагъа бередила, ышара-ышара машинадан тюшедила. Ала машинадан тюшгенлей, чабыб къучакъ-лашадыла.

— Багъалы сабийле!—деди школну директору; аны ол тауушу къууанчлы болуб, кеслерини тенглерине тюбей тургъан сабийлени дауурларын шош этди.—Багъалы пионерле, окъуучула эмда устазла! Бизни окъуучубуз Алийни этген джигитлиги ючюн, аны тенглерини Ваня, Зауур, Коля кеслерини терилеринден тенглерине юлюш этиб, аны джанын сау къалдыргъанлары ючюн, сизни атыгъыз бла тёртюсюн да алгъышларгъа эркинлик беригиз!—деб барыб тёртюсюн да, уллу адамланы тутханча, къолларын тутуб алгъышлады.—Багъалы окъуучула, бизни областыбызда эмда къралыбызда сизни кибиб тюрю-тюрю миллетледен къб сабий джашайды. Аланы барысы да сыйлы атабыз Ленинни байрагъыны тюбюнде, багъалы Коммунист партиябызны кёргозген джолундан таймай, бир юйдегича биригиб, кече кюн да бир бирлерине болушханлай окъуйдула. Биз мындан ары да ышанабыз, бир биригизни атмай джашарсыз деб; сиз быладан юлго алыб, къарнаш шохлукъну къаллай бир бегитсеги, сизни окъуугъуз, ишигиз, джашауугъуз да аллай бир джетишимли боллукъду,—деб сёзюн бошады. (Ч. Къ. -М.)

§ 71. Этимни къауумлары.

Этимле тюрленгенлерине, тюрленмегенлерине кере эки къауум боладыла: 1) джегилиучю этимле, 2) джегилмеучю этимле.

Джегилиучю этимле бетде, санда, заманда эмда турушлада тюрленедила. Сёз ючюн:

Бирлик сан.

1-чи бет: *мен ала-ма,*

2-чи бет: *сен ала-са,*

3-чю бет: *ол ала-ды,*

Кёблукъ сан.

биз ала-быз,

сиз ала-сыз,

ала ала-дыла.

Заманлада:

бусагъат заман: *ал-а-ма, ал-а тур-а-са, ал-ыучу-ду;*

озгъан заман: *ал-ды-м, ал-гъан-са, ал-гъан эди;*

боллукъ заман: *ал-ыр-быз, ал-лыкъ-быз.*

буйрукъчу туруш: *ал, ал-сын, ал-ыгъыз, ал-сынла;*
туура туруш: *ал-а-ма, ал-ды-нг, ал-гъан эди-гиз;*
шарт туруш: *ал-са-къ, ала эсе-гиз.*

Этимлени бетледе, санлада, заманлада эмда турушлада тюрлениулерине *джегилу* дейдиле.

Экинчи къауум этимле бетледе, санлада, заманлада эмда турушлада тюрленмейдиле. Былагъа этимсыфатла, этимсёзлеуле, этимни белгисиз формасы киредиле. Быладан джангыз этимсыфатланы заманлары барды.

Примерле: *ала, келе, ойнай, алыб, алгъанлай*—этимсёзлеуле; *алычу, алгъан, ала тургъан, алыр, аллыкъ*—этимсыфатла; *алыргъа, келирге, ойнаргъа, элтирге*—этимни белгисиз формасы.

237-чи иш. Точкаланы орпуна этимледе керекли бетлени, санланы салыб джазыгъыз.

Бирлик сан:

мен ала..., бере...
сен ала..., бере...
ол ала..., бере...

Кёблук сан:

биз ала..., бере...
сиз ала..., бере...
ала ала..., бере...

238-чи иш. Бу хапарчыкъны окъугъуз, этимге кирген сёзлени табыбаланы эки столбик этиб джазыгъыз — тюрлениучю этимлени бир столбикге, тюрленмеучюлени — башха столбикге.

Ол барлыкъ тийре элни огъарлагъында эди. Бу тийре уллу тюл эди. Кеси да къабхакъны башы бла олтургъан эди. Арба джол тийрени огъары джаны бла алай бара эди. Джол тийрени ичи бла чыкъгъан джерни асыры тарлыгъындан, бичен арба юйлени чалдышларына илине, кючден ётючун эди. Харун алайдан озуб, эски къабырланы къатына джетерге, къошда айтылгъан хапар эсине тюшюб сагъайды: мычымай къулагъына къабырдан чыкъгъан бир таууш келди. Харунну тёппе тюклери ёрге турдула. Къабырланы тёгереди, бир оюлгъан джери бар эсе да, хуна этилиб, бегиб эди. Харун къысха огъуна эс джыйыб, кесини тюрленнгенине да „Быллай бир нек къоркъдум“ деб айыб эте, бир да бек къулакъ салыб тынгылады. Не тынгыласа да, экинчи таууш эшитиледи. Алайда не хунаны, не терекчиклени къатларында джукъ эсле-ялмады. (Къ. К.)

§ 72. Этим сёзню кьурамы.

Кьурамларына кёре этим сёзле бла башха сёзлени араларында башхалыкъ барды. Атлада, сыфатлада, санаулада, алмашлада, сёзлеуледе сёзню тамыры, кьурамы бегиген, магъанасы ачыкъ толу сёз болады. Сёз ючюн: *парта, терек, кызыл, джети, ол, къачда*—была кьошулур кереклилери болмагъан толу тамыр сёзледиле.

Этим тамыр алай тамамлыкь эталмайды, себеби—ол кьуру ишни ангылатыб кьояды, анга уа талай зат керекли болуб, ангылашынмай къалады. Сёз ючюн, *джаз* деген этим тамыр, ишни кёргюзюб, аны къалай этилгенин, ишни кесингми этдинг (*джаздым*), башхалагъамы этдирдинг (*джаздырдым*), иш этилдими (*джаздым*), этилмедими (*джазмадым*), аны заманын, аны туура халда. буйрукь неда шарт халда этилгенин, ишни ким этгенин—была бары да *джаз* деген тамырны юсю бла ангылашынмайдыла: бу магъаналаны кёргюзтюр ючюн, этим тамыргъа талай аффикс кьошаргъа керек болады.

Алай бла этим тамыр тилни башха кесеклерине кёре тынгылы болуб бошамагъан, дагъыда анга талай магъананы танытхан аффиксле керекли сёз болады. Ол себебден этим сёзле кёб джалгъаулу сёзле боладыла.

Этимледе сёзню магъаналы кесеклери (тамыры, аффикслери бир бири ызындан белгили джорукьда тизиледиле. Сёз ючюн, *„джаздыралмагъанбызмы?“* деген этимни къалай кьуралгъанына кьарайыкъ;

- джаз*—этимни тамыры,
- дыр*—айырма аффикси,
- ал*—къарыулаучу форманы кьурагъан аффикс,
- ма*—огъайлаучу форманы аффикси
- гъан*—узайгъан заманны аффикси,
- быз*—кёблюк санда биринчи бетни аффикси,
- мы*—соруучу форманы аффикси.

Быллай джалгъаулу сёзде аффикслени орунларын алмашдырыргъа болмайды, (*джаз-ал-дыр-ма-гъан*—дерге болмайды); хар аффиксни—энчи магъанасы, белгили орну барды.

Алай бла джалгъаулу этим сёзню магъаналы кесеклери бу джорукьда тизиледиле: *этим тамыр—айырма аффиксле—къарыулаучу форма—огъайлаучу форма—заманны неда турушну аффикси—бетни санни аффикслери—соруучу форманы аффикси* (бу аффиксни юсюнден тюбюнде айтыллыкьды).

239-чу иш. Берилген этимлени къурамларын (тамырларын, аффикслери) бир биринден сызчыкъ бла айырыб джазыгъыз

Тынчаймагъандыла, джаздыралгъанмысыз, джеталлыкъбызмы, келтирмесин, тебдиралмасакъ, битдиргенсиз, джаратмагъандыла.

§ 73. Кёчюучю эмда кёчмеучю этимле.

Этимле эки къауум боладыла: кёчюучю этимле, кёчмеучю этимле. Этимни иши башха затха кёчсе, аны аллында кимни? нени? деген тамамлаучу болушну сорууларын салыргъа болады: *Осман тракторну (нени?) джюрютеди. Айшат (нени?) юню джыйды. Бригадир Айшатны (кимни?) излейди.*

Бу айтымлада джюрютеди, джыяды, излейди деген этимле кёчюучю этимледиле. Кёчюучю этимледен сора „*нени?*“ дегенни орнуна „*не?*“ „*несин?*“ деген соруула да салынадыла: *Осман трактор (не?) джюрютеди. Айшат юй (не?) джыяды. Бригадир атын (несин?) излейди.*

Кёчмеучю этимлени ишлери башха затха кёчмейди, бу этимлени алларында „*кимни?*“ „*нени?*“ „*несин?*“ деген соруула салынмайдыла: *Мен солуйма. Чыракъ джанады. Анам ауруйду.* Бу айтымлада солуйма, джанады, ауруйду деген этимлени алларында тамамлаучу болушну соруулары келишмейдиле (*кимни, нени джанады?*—демейдиле).

Этим тамырны кёчюучю эмда кёчмеучю ышаны этимни не тюрлюсюнде да (айырмала къошулмасала) алайлай къалады: *ал, ала, алгъан, алыргъа, аллыкъ эди*—кёчюучюледиле; *къал, къала, къалыб, къалгъан, къалыргъа, къаллыкъ эди*—кёчмеучюледиле.

240-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Кёчюучю этимлени тюз сыз бла, кёчмеучю этимлени тюблерин къынгыр сыз бла тартыгъыз.

1. Уучу бёрюню ёлтюрдю. 2. Арбачы ёгюзлени джекди. 3. Отунчула кече чегетде къалдыла. 4. Ала отун джардыла, отну уллу джакъдыла. 5. Сууукъдан хансла бузладыла. 6. Сабийле школгъа кетдиле. 7. Учитель хапар айтды. 8. Акка таджанда баш къагъады. 9. Шофёр автомобилни уста джюрютеди. 10. Тракторчула тракторларын сабан сюрюрге хазырлайдыла. 11. Анам ийнекни сауду. 12. Малла салкъын сыртда отлайдыла. 13. Темирчи арбаны джамайды. 14. Ожай къой кютеди.

§ 74. Этимни айырмалары.

Этим, къуру ишни кѣргюзюб къоймай, ишге къатышханланды, ишни кючю башха затха ѳтгенин ѳтмегенин да кѣргюзеди. Сѣз ючюн: *Хызыр эртде къобады, кийинеди*. Бу айтымда этимлени ишлери тюрлю-тюрлю халда барадыла: къобады деген этим ишни иеси (*Хызыр*) кеси ѳтгенин, иш башха затха ѳтмегенин кѣргюзеди; **кийинеди**—ишни кючю иш иесине ѳтгенин, ол кеси кесин кийиндиргенин кѣргюзеди; алады—ишни кючю башха затха (сумкагъа) ѳтгенин кѣргюзеди; **тюбешеди**—ишге талай адам бирден къатышханын, аланы ишлери бири бирине ѳтгенин кѣргюзеди; **къобады, алады** деген этимлени ишлери аланы ич магъаналарындан ангылашынады, **кий-ин-е-ди, тюбе-ш-е-ди** деген этимледе уа магъана аффикслени (**-ин, -ш**) кючю бла ангылашынады.

Иш иеге неда башха затлагъа кѣре ишни къаллай болумда баргъанын кѣргюзтюучю этимни халына айырма дейдиле.

Этимни айырмалары бешдиле: 1) **тюз айырма**, 2) **араш айырма**, 3) **къайтычу айырма**, 5) **зорлачу айырма**, 5) **къатланычу айырма**.

Тюз айырманы кесини энчи джалгъауу джокъду, къалгъан айырмаланы хар бирини кесини энчи джалгъауу барды.

§ 75. Тюз айырма.

Бу айырма этимни ишин болгъан болушлусуча кѣргюзеди—аны заманлада этилгенин, къалгъанын. Бу айырманы кесини аффикси джокъду, бр айырмада кѣчюучю эмда кѣчмеучю этимле боладыла. Сѣз ючюн: *Осман китаб окъуйду. Окъуйду*—кѣчюучю этимди: **не (нени) окъуйду? Лампа джарыкъ джанады, Джанады**—кѣчмеучю этимди.

241-чи иш. Берилген текстде тюз айырмадагъы этимлени табыгъыз, аланы кѣчюучю неда кѣчмеучю болгъанларын айыргъыз.

— Анам, мени эртденбла эртде уят, мен тамбла тенглерим къатыш сынамла этнучю бачхабызгъа барлыкъма, унутуб къойма, ха-а!—деб джатды Хусей.

... Хусейни джукъусу эртде келгенди, алай болгъанлыкъгъа ол тангны атарына ашыгъа болур, кѣзлерине джукъу кирмей тѣншюйдю. Бюгюн школну тереклеринде чыбчыкъланы мараргъа барама деб, таш атхычын Умаргъа сыйыртыб, директорну аллында джылагъаны Хусейни эсине тюшеди, ол терен ахсынады. Бир бирде кѣзлери къалкыугъа барыб тебрегенлей, чагасы бла памидор кѣкенни тюбюнде топурагъын джумушатама деб, аны кесиб къойгъанча болады, элгениб уянады. Бир бирде уа бачхада тенглери бла ойнай-кюле

ишлейди, ботаника дерследен хапар айтады, школну директору аны кекелин онг кьоолу бла сылай: „Аферим Хусейге“,— дейди. „Менден насыблы ким болур бу дунияда“!—дегенча, Хусей тегерегинде тенглерине кьараб ышарады.

(Г. Дж.)

§ 76. Араш айырма.

• Араш айырма этим тамыргъа *-ш, -ыш, -уш, -иш, -юш* джалгъаулары бири кьошулуб кьуралады: *кьара-ш-ды-кь* (бир бирибизге), *чаб-ыш-дыла, тут-уш-дула, секир-иш-иб, кёр-юш-югюз.*

ЭСКЕРТИУ. Джалгъаулу сёзде тамыргъа неда бир бирине кьошулуу халларына кёре тунакы таууш бла башланган аффиксле эки тюрлю боладыла: 1) сёзню аффикс кьошулган джери ачыкъ тунакы тауушха бошалса да, тюрленмей, бирчалай кьошулуучу аффиксле; сёз ючюн: *кьара-гъан, ары-гъан, солу-гъан, ишле-ген, джюрю-ген; ал-гъан, джаз-гъан, бер-ген, кел-ген*; ал 5 сёзню тамырлары *а, ы, у, е, ю* ачыкълагъа бошалады; кьалган 4 сёзню тамырлары *л, з, р* тунакылагъа бошалады; эки кьауумуна да *-гъан, -ген* аффиксле кьошуладыла; алача: *аша-ды, ач-ды, ал-ды, ат-ды*;

2) сёзню аффикс кьошулган джери ачыкъгъа бошалса, алайлай, „тазалай“ кьошулуучу, алай болмай тунакылагъа кьошулган заманда уа алларында ачыкъ таууш излеучю аффиксле сёз ючюн, ачыкъладан сора: *ары-б, биле-р, атаң сана-у*; ол аффиксле тунакыладан сора: *ал-ыб, бил-ир, ат-ынг, сат-ыу*. Тунакыладан сора бу экинчи кьауум аффикслени алларында кёбюсюне сингармонизмге кёре *ы, у, и, ю* ачыкъланы бири келеди. Араш айырманы (тубюнде келлик кьайтыучу, зорлаучу айырмаланы да) аффикслери бу экинчи кьауумдандыла.

Араш айырма ишни эки неда талай иш ие бирден этгенлерин кёргюзеди. Ол себебден араш айырманы иши джангыз иш ие бла баджарылмайды. Сёз ючюн, *тутушдукъ* десек, бу иште эки неда андан аслам адам кьатышыргъа керекди.

Араш айырма эришген магъананы да кёргюзеди: *джюзюш-дук, чынгашдыла, атышдыкъ.*

Араш айырма этимлени барындан да кьуралыб бармайды. Сёз ючюн: *джаша, термил, туу, ауру* дегенча этимледен араш айырма кьуралмайды.

Бир кьауум этимледе *-ш -ыш*, джалгъауну айырма магъанасы джокъду. Сёз ючюн: *сёлешдим, кьарышды, илешди, юйюшдю.*

242-чи иш. Берилген этимледен араш айырманы кьурагъыз, аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Таб, кьара, джюрю, ат, тут, серме, атыл, джаз, кёр, джюз.

243-чю иш. Берилген этимлени келишгенлеринден араш айырма кѳу-рап джазыгъыз, аффикслени сызчыкъ бла айырыгъыз.

Кѳаз, юлеш, тиз, тюзет, джан, юйют, тол, джаша, уч, джууун, шыбырда, айт, улу, джырла, тюрт, джалын, мынгай.

§ 77. Кѳайтыучу айырма.

Кѳайытыучу айырма этим тамыргѳа **-н, -ын, -ун, -ин, -юн, -л, -ыл, -ул, -ил, -юл** аффикслени бири кѳошулуб кѳура-лады. Сѳз ючюн: *сакѳла-н-ды, сал-ын-ды, джуу-ун-ду, бугѳ-ун-ду, бил-ин-ди, кѳр-юн-дю; кѳарма-л-ды, ач-ыл-ды, кѳош-ул-ду, теш-ил-ди, сюз-юл-дю.*

Кѳайтыучу айырма иш иени иши кесине кѳайытханын, башхагѳа ѳтмегенин кѳргюзеди, кѳысхасы, аны кесини иши бла кесин баджаргѳанын танытады. Сѳз ючюн: *Солтан дженгил кийинди.* Бу айтымда **кийинди** деген этим Солтан кеси кесин кийиндирди деген магѳананы кѳргюзеди.

Араш айырмача, бу да этимлени кѳуру бир кѳауумларын-дан кѳуралады, аны бла бирге бу айырманы аффикслери бол-гѳан сѳзле башха магѳанада да тѳубейдиле: *ал-ын-ды*—шаш-ды, *джум-ул-ду*—чабыб кетди.

Кѳайытыучу айырмада этимле кѳчмеучюле боладыла.

244-чю иш. Берилген этимледен кѳайытыучу айырманы кѳурагъыз, аланы кѳурамларын (тамырларын, аффикслерин) сызчыкъ бла айыра джазы-гъыз.

Такъ, кѳала, джар, кер, таб, тыкъ, аша, кѳарма, джырт, сюз, кѳатла, тебре, кѳоркъ, суй, чѳрге.

245-чи-иш. Хапарчыкѳны окѳугъуз, анда кѳайытыучу айырмадагѳы зтом сѳзлени табыгъыз, аланы кѳалай кѳуралгѳанларын айырыгъыз.

НАСЫБЛЫ ЭРТДЕН.

Джайгѳы кюнлени энтда бир насыблы тангы атды. Кѳобан сууну дангыл джагѳасында синджыр битген тюрлю-тюрлю кѳгет тереклеге бѳлениб, рахат джукѳлагѳан эл уянды. Адам-ны джашауунда берекет, насыб, кѳууанч келтирген урунууну дагѳыда бир кюню башланды.

Юслеринде ишчилери бла машинала гюрюлдеб, ат арбала-ны тыкѳырдаб ѳрге-энишге озгѳанларына, кенг орамлада ти-зилген юлѳеден чыгѳыб, джашнаб ѳсген тюзлеге тѳгюлген ишчилеге таулары артындан чыгѳыб, кесини джарыкъ нюрюн тѳкген кюн кѳууанч эте кѳарайды.

§ 78. Зорлаучу айырма.

Зорлаучу айырма къайтыучу айырмача къуралады: этим тамыргъа *-л, -ыл, -ул, -ил, -юл, -н, -ын, -ун, -ин, -юн* джалгъауланы бири къошулады; сёз ючюн: *джама-л-ды, ач-ыл-ды, джон-ул-ду, эт-ил-ди, къала-н-ды, чал-ын-ды.*

Зорлаучу айырма затха башханы иши ётгенин, затны кесиники болмай, тышындан келген ючюн джетгенин кёрюзеди. Сёз ючюн: *Алий джууунду* десек, ол *кеси кесин джууду* деген магъана чыгъады; *биреулен къошулду* десек, ол *кеси къошулду* деген магъана ангылашынады. Бу этимле къайтыучу айырмададыла. Алай болмай *„агъач джонулду“* неда *„бичен чалынды“* десек, бу ишле кеси аллына этилмегенлери, башханы кючю бла баджарылгъанлары, былагъа тышындан кюч *„къатылгъаны“* ачыкъ болады. Агъач кеси аллына джонулмайды, бичен да кеси аллына чалынмайды, аланы адам, машина этедиле. Бу этимле зорлаучу айырмададыла.

Бу айырмада этимле да кёчмеучюзе боладыла.

246-чы иш. Берилген этимлени зорлаучу айырмагъа салыгъыз, этимлени къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Ач, сал, сайла, джюлю, биле, таб, баджар, аша, бер, ишле, эт, джаз, къала, айт, табыл, юлеш, бёл, тиз, тюзетил.

247-чи иш. Бу хапарчыкны окъугъуз, анда къайтыучу эмда зорлаучу айырмаладагъы этимлени табыб, башха-башха джазыгъыз.

ДЖАНГЫ ЮЙ.

Бизни орамда 5 этажлы алакат джангы юй ишленгенди. Аны къабыргъалары ариу сюртюлгендиле, башы деменгили джабылгъанды, тегерегине асфальт тешелгенди, джолчукъла этилгендиле, алагъа къум себилгенди, гокка хансла салыннгандыла. Кирпич, агъач къаланнганла къоратылгъандыла, арбазы ариу сибирилгенди, тазаланнганды. Хар квартирни ваннасы, газы, сууу джарашыбды. Электро чыбыкъла къалайтын салыннганлары билинмейди.

248-чи иш. Берилген этимледен, кереклисича, экишер айтым къураб джазыгъыз — бир кере ол этим къайтыучу айырмада, экинчи айтымда ол этим зорлаучу айырмада болурча.

Салыннган эди, ачылады, оюлгъанды, ашалды, керилди, къаланнганды.

Юлгю. 1) *Анасы маджал болгъанлы, Ахматны кёлю джазылгъанды.*

2) *Бу таурух бек эртде джазылгъанды.*

§ 79. Къатланыучу айырма.

Къатланыучу айырманы къуралыуу талай тюрлю болады. Бу зат этим тамырны аффикс къошулгъан джеринде арт тауушуна кёре болады.

Къатланыучу айырманы аффикслери быладыла:

1) **-дыр, -дур, -дир, -дюр;** была кёбюсюне тунакы тауушладан сора келедиле: *джаз-дыр, оз-дур, бит-дир, ёт-дюр;*

2) **-тур, -тир, -тюр;** была л бла бошалгъан бир талай бир бёлюмлю этим тамырлада тюбейдиле: *тол-тур, кел-тир, ёл-тюр;* быллай этимле бек аздыла;

3) **-т, -ыт, -ут, -ит, -ют** была ачыкъладан неда л, р, з, к, къ тунакыладан сора тюбейдиле: *аша-т, биле-т; атыл-т, семир-т, юрк-ют, саркъ-ыт, къоркъ-ут, агъ-ыз-т,*

4) **-гъыз, -гъуз, -гиз, -гюз, ыз, -уз, -из, юз;** была кёбюсюне р, м, к, къ тунакыладан сора тюбейдиле: *тур-гъуз, кир-гиз, кёр-гюз, там-ыз, агъ-ыз, эм-из;* быллай этимле да бек аз тюбейдиле;

5) **-ар, -ер, -ыр, -ур, -ир, -юр;** бу джалгъаула асламысына ч, ш тунакыладан сора келедиле: *чыгъ-ар, кет-ер, къач-ыр, уч-ур, ич-ир, биш-ир, тюш-юр.*

Къатланыучу айырма иш иелени биринден бирине кёчген ишни кёргюзеди. Бу айырма кёчюучю эм кёчмеучю этимледен къуралады. Кёчюучю этимледен къуралса, ишни башха этгенин ачыкълайды. Сёз ючюн: *Ол илипин къаздырады (башхагъа). Мен биченликни чал-дыр-т-дым (мен биреуге, ол да башхагъа айтыб этилген иш).*

Кечмеучю этимледен къатланыучу айырманы къурагъан заманда этимни магъанасы башхаракъ болады: *чыракъны джан-дыр—сен кесинг; чыракъны джан-дыр-т—башхагъа; ачхычны тюш-юр-дюм—мен кесим.*

Къатланыучу айырмадагъы этимле кёчюучюле боладыла.

Этим сёзде талай айырма джалгъау тюберге боллуукъду. Айырма магъанасы артдагъы джалгъауну кючлюрек болады, сёз ючюн: *агъ-ыз-т, чаб-ыш-дыр, чабыш-дыр-т, таб-дыр-ыл-ын-ды, ангыла-ш-ын-ды, арала-ш-дыр-ыл-ын-дыла.*

249-чу иш. Берилген этимлени къатланыучу айырмагъа салыгъыз, аланы къурамыларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Тарт, оз, ач, бил, бич, бёл, кел, тиле, серме, саркъ, боша, термил, атыл, кемир, къымылда, юрк; тюш, чыкъ, къайыт, кеч, кёр, эм, кир.

250-чи иш. Башындагъы иште берилген этимле юч къауумдула (хар къауум башхадан точка запятой бла айырылыбды). Хар къауумну, къатланыучу айырмагъа салгъандан сора, керекли бетлеге салыгъыз — биринчи

къауум этимлени бирлик санда биринчи бетге, экинчи къауум этимлени кёб-люк санда экинчи бетге, ючюнчю къауум этимлени ючюнчю бетде бирлик саннга.

Ю л г ю. 1) *тарт—тарт-дыр-ды-м*; 2) *тиле—тиле-т-ди-гиз*; 3) *тюш—тюш-юр-дю*.

251-чи иш. Бу хапарчыкъда этимлени табыб, хар айырманы этимле-рин къауум-къауум этиб джазыгъыз.

ТАМАДА.

Кюн къыздырады, эртдениги чыкъ кебгенди, чалкъы ханс-ны эриниб кеседи. Тамаданы акъ кёлеги да сыртына джабыш-ханды—омурау сызлыгъында тер ызы саргъалады. Энди экин-диге, ашхамгъа дери, кёз байланыргъа дери, бел къатдыр—тамада юллесин тартаргъа хыршы башында бир олтурса кёре-се, алай болмаса уа...

Ингир болуб, къошха джыйылсала, ойнай-кюле ушхууур ашайдыла. Тамада тынчлыкъ табмайды; ол къошдан чыгъыб, балаган аллында сюеледи. Аязсыз ингир. Чууакъ кёкде тол-магъан ай таулары башы бла силкиниб, ёрге таяныб барады. Тёбенирекде къаугъалы суучукъ къаджыкъмай шоркъулдайды. Къасхалта бла каска таууш къулакъны сасытады. Чегет ийис, ханс ийис ингирликде да хауаны джандет ароматдан толтур-гъанды. „Къурманынг болайым, джандет джуртум,—дейди Азрет,—тазалыгъынга тазалыкъ джетмеген, ариулугъунга ариулукъ джетмеген. Саулугъу сау болгъан киши кючюнден келгенча сени джасаргъа кюрешмесе, анга берген насыбынг халал болурму!“

Сора тамада къошха кирди. Джашла, нарлагъа таяныб, радиогъа тынгылайдыла, лампагъа джууукъла китаб окъуйдула, бюкленнген газет арлакъда шыбырдайды. (Л. С.)

§ 80. Этимни формалары.

Керекли магъанагъа кёре этимле тюрю-тюрю формалада джурюйдюле. Этимлени алай формалары ючдюле: **къарыу-лаучу** форма, **огъайлаучу** форма, **соруучу** форма.

1. **Къ арыулаучу** форма. Бу форма этимге **-ал** деген аффикс къошулуб къуралады: *джаз-ал-ды*, *ал-ал-ыр*, *ёт-ал-ыр-быз*, *ач-ал-са*, *джет-ал-са-къ*, *тебре-ял-а эсегиз*.

ЭСГЕРТИУ. 1. Сёлешген заманда джумушакъ бёлюмден сора **-ал**-ны орнуна **-ял**, **-ел** эшитиледи: *бералды—берелди*, *келалды—келалды—келелди*, *кёралды—кёрелди*. Бу сёзледе **-ал** джазылгъаны тюзге саналады.

2. Й-ден неда ачыкъ тауушладан сора **-ял** джазылайд; (*й+а=я* болгъаны себебли): *тый-ал-ды—тыялды—тыялды*, *джай-ал-са—джаялса*, *тйю-ал-ды—тйюялды* **-ал-ны** аллында ачыкъ таууш келсе, аланы араларында *й* келеди (эки ачыкъ хоншу тюшгенлери себебли), **-ал-ны** орнуна **-ял** джазылады: *сана-(й)ал-ды—сана-ялды*, *ашаялдыкъ*, *билеялды*, *излеялдыкъ*.

Къарыулаучу форма этим кёргюзген ишге иш иеси къарыуун салгъанын танытады.

252-чи иш. Берилген этимлени къарыулаучу формагъа салыгъыз, этимлени къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Бар, бер, сана, аша, ишле, ызла, биле, джанла, тый, къуй, джай, ой, юйю, солу, къобар, тут, сына, къайнат, солут, атлан, сыйла, дженг, чамлан, таян, уруш, тамышдыр, джабышдыр, сюрмеле.

Юлгю. *Джай—джа-ял-ды*, *таб-ал-ды*.

II. **Огъайлаучу форма.** Бу форма эки тюрлю къуралады: а) этимге **-ма**, **-ме** аффиксле къошулуб: *ал—ал-ма*, *бер—бер-ме*, *Джетдир—джетдир-ме*, *тутуш—тутуш-ма*, *ал-ма-ды*, *тутуш-ма-дыла*; б) **-лыкъ**, **-ныкъ**, **-рыкъ** аффиксли этимсыфатладан сора *тйюл* неда *тйююл*-деген огъайлаучу сёзле келиб: *барлыкъ тйюл-ме*, *джуууннукъ тйююл-бюз*, *джетерик тйюл-сюз*.

Огъайлаучу форма этим кёргюзген ишни этилмегенин, этилмей тургъанын, этилмезлигин ачыкълайды, ишни огъайлайды.

Огъайлаучу форма къарыулаучу бла кёб тубейди: *ал-ал-ма-ды-къ*, *джаз-ал-ма-гъан-быз*, *тубе-ял-ма-ды*.

253-чю иш. Берилген этимлени огъайлаучу формагъа кереклисича салыгъыз: 1) алгъы бурун огъайлаучу формагъа, 2) ол этимлени къарыулаучу эмда огъайлаучу формалагъа бирден.

Къай, эсле, юз, солу, къору, джый, тый, ой, къош, юрен, дженг, кёр, джон, сыйла, тинт, кечин, без, беши, боша, турсун, тырмаш, юрен.

Юлгю. 1) *ангыла—ангыла-ма*; 2) *ангыла-ял-ма-ды*.

254-чю иш. Берилген этимлени керекли формалагъа салыб джазыгъыз.

1) **къарыулаучу формагъа:** джаз, къоркъут, тый, аша, сау, уч, солу, чыкъ, джек, эри, эрит, ёт, ётдюр, джетдир;

2) **огъайлаучу формагъа:** тара, къара, джюлю, кюре, изле, тишле, ангыла, биле, таны, кий, суй, той, къой, къай, ий;

3) экинчи кѳауум этимлени кѳарыулаучу эм огѳайлаучу формалагѳа бирден салыгѳыз; юлгю: *джаздыр—джаздыр-ал-ма-ды*.

III. Соруучу форма. Бу форма этимлеге *-мы, -му, -ми, -мю* аффикслени бири кѳошулуп кѳуралады: *аядым-мы? сордунг-му? келдинг-ми? кѳрдюгюз-мю?*

ЭСГЕРТИУ. Соруучу форманы аффикслери бир бет ахырланы алларында бир да аланы ызларындан келиученди. Кѳбюсюне 1-чи бетде эки санда да соруучу форманы аффикси бет ахырладан сора, 2-чи, 3-чю бетледе уа аланы ызларындан келеди. Сѳз ючюн: *алдыммы? алаамы? алдыкѳмы? алабызмы? алганмамы? алалмаганбызмы? аламыса? алганмыдыла?*

Иги айырмай джангдан сорган заманда соруучу аффикс ахырына кѳчеди: *аладымы дейсе алабызмы дейсиз? алалмагандыламы?*

Соруучу форма *м* тауушха бошалган сѳзге кѳошулса, эки *м* джазылады: *алдымы? бердимми? китабыммы? этегимми?*

Этимледе соруучу форма этим кѳргюзген ишге соруу салады.

255-чи иш. Берилген этимлени соруучу формагѳа эки тюрю салып джазыгѳыз, алада магѳана башхалыкѳгѳа эс бѳлгюз.

Алдым, чабышмагансыз, келесе, джетдиралганбыз, кѳайтырыкѳдыла, кѳрдюнг, джазарыкѳма, келген эди, айта тураса, баджармагансыз, туталмагандыла, тебдиралганбыз.

Баргансыз, билдиргенсе, кетеди, кѳчедиле, таныйса, джептишираласыз.

Ю л г ю. *Аласыз—аламысыз? аласызмы?*

§ 81. Этимсыфат.

Этимни, этим бла сыфатны ышанларын бирден тутуучу тюрюсюне *этимсыфат* дейдиле.

Этимсыфатны этим ышанлары:

1) затны ышанын аны ишини юсю бла кѳргюзгени: *алган, алыучу, алыр, аллыкѳ (адам);*

2) заманлары; этимсыфатны юч заманы барды: бусагѳат заман (*барыучу, бара турган*), озган заман (*барган*), боллукѳ заман (*барыр адам, барлыкѳ*);

3) айырмалары, формалары, этимсыфатны, этимни башха

тюрюлериндеча, айырмалары, формалары барды (*ал-дыр-гъан, ал-ыш-хан, ал-ма-гъан, ал-ма-з-лыкъ, сор-ул-ма-гъан*);

4) башха сёзлени болуш формаларын излегенлери; сёз ючюн: *съезде баргъан, школдан келген, шахарда джаша-гъан*; этимсыфатла **баргъан, келген, джашагъан** ала бла келген атланы белгили болушларын излейдиле.

Этимсыфатны сыфат ышанлары:

1) сыфатча, затланы къаллай, неллай болгъанларын кёргюздедиле: *ёсген ханс, чабыучу ат, озгъан джыл*;

2) сыфатлача, этимсыфатла да атны магъанасында джюрюйдюле: *келгенни списокга джаздыла; тебсерикле хазыр болдула*.

256-чы иш. Айтымланы окъугъуз, этимсыфатланы табыгъыз, аланы къайсы этимледен къуралгъанларын айырыгъыз.

1. Чабхан адамланы аякъ тауушлары эмда сёлешгенлери эшитилинди. 2. Шынкъартны оту бла джарыкъланнган терекле силкинедиле. 3. Джел бла джангурну ургъанындан энишге ийилген кырдык джерге джатхан эди. 4. Къалтырагъан къоллары бла ол джаулыкъну тартыб алды. 5. Джырлаучу пионерле стройну аллында келедиле. 6. Тебсеучю джашла, школгъа алгъаракъ келиб хазырланадыла. 7. Къымылдагъан тиш тюшер, айтылгъан иш битер. (*Нарт сёз.*) 8. Чалкъы чаллыкъ джашла сыртха чыгъаргъа хазырланнгандыла. 9. Чалынныкъ бичен кёбдю. 10. Юйге берилген дерслени заманында хазыр эте туругъа керекди. 11. Этиллик ишге узакъ болджал салыргъа керек тюлдю.

Этимсыфатны заманлары.

Этимсыфатны юч заманы барды: 1) **озгъан** заман; 2) **бу-сагъат** заман; 3) **боллукъ** заман.

§ 82. Этимсыфатны озгъан заманы.

Этимсыфатны озгъан заманы этимге *-гъан, -хан, -нган, -ген, нген* аффикслени бири къошулуб къуралады. Ал ючюсю къаты бёлюмлеге, арт экиси джумушакъ бёлюмлеге къошуладыла.

б, с, т, ч, ш тауушланы бири бла бошалгъан къаты бёлюмден сора *-хан* джазылады: *чаб-хан, бас-хан, ат-хан, ач-хан, тутуш-хан*; *н, нг* тауушладан сора базыкъ сёздеде *-нган*, джумушакълада *-нген* джазылады: *сын-нган, онг-нган, мин-нген, синг-нген*.

Къалгъан ачыкъ эмда тунакы тауушладан сора базыкъ сёздеде **-гъан**, джумушакълада **-ген** джазылады. Юлгюле: **ата-гъан**, **ташы-гъан**, **солу-гъан**, **джаз-гъан**, **той-гъан**, **бол-гъан**, **там-гъан**, **къур-гъан**, **ау-гъан**, **эле-ген**, **эри-ген**, **джюлю-ген**, **тёз-ген**, **тюй-ген**, **бил-ген**, **эм-ген**, **кёр-ген**

Сёлешген заманда **-къан**, **-кен** эшитилгенликге (акъкъан. **кеткен**), **-гъан**, **-ген** джазыладыла: **тарыкъ-гъан**, **къакъ-гъан**, **къоркъ-гъан**, **эрик-ген**, **кес-ген**, **кёч-ген**, **эт-ген**, **теш-ген**.

Этимсыфатны озгъан заманыны айырмалары, огъайлаучу, къарулаучу формалары башха этим сёзледеча боладыла: **ал-дыр-гъан**, **джаз-ыл-ын-нган**, **джаз-ма-гъан**, **джаз-дыр-ал-ма-гъан**.

257-чи иш. Берилген этимледен этимсыфатны озгъан заманын къураб джазыгъыз.

Ангыла, тюшюн, ышан, кюреш, чач, тигеле, суююн, къач, ач, бил, тынгыла, эриш, юрен, мин, ас, себ, чаб, къош, тут, къура, окъут, кийин, къоб, джаб, оз.

258-чи иш. Берилген этимледен алгъы бурун къатлануучу айырманы, аны ызы бла озгъан заманны этимсыфатларын къураб джазыгъыз.

Кют, къаз, сана, терге, къоб, джаз, кюл, ишле, джырла, ышар, окъу, изле.

Ю л г ю. **Ич—ич-ир**, **ичир-ген**; **джюз—джюз-дюр**, **джюз-дюр-ген**.

259-чу иш. Берилген этимледен этимсыфатны озгъан заманын къарулаучу эмда огъайлаучу формалада къураб джазыгъыз.

Ойна, джюлю, биле, къыйна, талпы, къалкъы, тынгыла, ангыла, джокъла, сакъла, терге, къара, сана, кюре, ишле, тебсе, серме, эсле, къору, сына.

Ю л г ю. **Джама—джама-ял-ма-гъан**, **биле—биле-ял-ма-гъан**.

260-чы иш. Айтымлада этимсыфатны озгъан заманын табыб айырыгъыз.

Хасан эки атылгъан уучу шкогун да алыб, тюнене ингирде къабханланы къургъан джерине шыкъыртсыз къарай барады. Ол кёб бармай, мырды сууну ары джанында къалын кёкенлеге джетгенлей, къабханнга тюшген ана тонгузну къычырыгъын эшитди. Хасан сескеклениб төгерегине джити-джити къарады да, лююлдей тургъан мырды забаланы биринден бирине секире барыб, бир абаданыракъ забаны юсюнде тохтады. Ол алайда шкогун огъары аягъына миндириб тынгылагъанында, къабханнга тюшген тонгузну дыгалас этиб, ыч-

хыныргъа кюрешген тауушун ачыкъ эшитди, ууакъ чыбыкъны кымылдатханын да эследи.

...Къабханнга тюшген, алайсыз да тёрт джанын сермей тургъан джаныуаргъа дагъыда окъ тийгенинде, ол джангырыб, алгъындан да бек хахайлады. Хасан ненча тонгузну ёлтюрген эди эсе да, аланы биринден да быллай ачы кычырыкъ эшитмеген эди. (Г. Дж.)

261-чи иш. -гъан, -хан, -гъан, -ген, -нген аффиксле бла этим сыфатны озгъан заманына 5-шер пример кзураб джазыгъы.

§ 83. Этимсыфатны бусагъат заманы.

Этимсыфатны бусагъат заманы эки тюрлю кзуралады.

1. Этимге *-учу, -учю, -ыучу, -уучу, -иучю, -юучю* джалгъауланы бири кшошуб; *-учу -учю* ачыкъ тауушладан сора, къалгъан джалгъаула тунакыладан сора келедиле; сёз ючюн: *къарау-чу, эри-учю, ал-ыучу, тол-уучу, эт-иучю, сюз-юучю*.

ЭСГЕРТИУ. 1) Была кшош аффикследиле. *-у, ыу, -уу, -иу, -юу* этимледен атла кзурайдыла: *сана-у, бар-ыу, тол-уу, тинт-иу-, сюр-юу*. Бу этим атлагъа санагъатны (затны не этгенин, не этнучюсюн) кёрюзген *-чы, -чу, -чи, -чю* кшошудыла: *санау-чу, тинтиу-чю*. Къысхасы, этимсыфатны бу заманы этим атлагъа *-чы* кшошуб кзуралады; 2) Бу аффиксле *у-ну* алында *ы у-ча, и ю-ча* эшитиледиле, алай а *ы, и* джазыладыла. Халатсыз джазар ючюн, ишекли *ы у, и ю* харфланы аллындагъы ачыкълагъа кзараргъа керекди. Ала *а, ы* эселе, *у-ну* аллында *ы* джазылады (*ал-ыу, съл-ыу*), *о, у* эселе, *у-ну* аллында *у*, алай болмай *е, и* эселе, *и* джазыладыла: *тол-уу, тутуу, кет-иу, тинт-иу*. *У-ну* аллында *ё, ю* келселе, *ю* джазылады: *ёт-юу, тюрт-юу; -ыучу, -иучю* аффиксле да бу джорукъгъа сыйынадыла: *ал-ыучу, эт-иучю*.

2. Этимсыфатны бусагъат заманыны 2-чи тюрлюсю *а, е, й* бла кзуралгъан этимсёзлеуге тургъан деген болушлукъчу этим кшошуб кзуралады: *джаза тургъан, келе тургъан, санай тургъан*.

Этимсыфатны бусагъат заманыны айырмалары, къарыулаучу, огъайлаучу формалары болады: *чаб-ыш-дыр-ал-ма-учу*; бу этимсыфатны кзуралгъаны былайды:

- чаб*—этимни тамыры, ал формасы;
- ыш*—араш айырманы аффикси;
- дыр*—къатланыучу айырманы аффикси;
- ал*—къарыулаучу форманы аффикси;
- ма*—огъайлаучу форманы аффикси;
- учу*—этимсыфатны бусагъат заманын кзураучу аффикс.

262-чи иш. Берилген этимледен этимсыфатланы бусагъат заманын къураб джазыгъыз.

1) **-ыучу** джалгъау бла: джашна, джырла, урун, ишле, тебсе, сокъуран, къычыр, чаб, табла, терге, тюшюндюр, джюз, эсле, юрк, кѣч;

2) **-а, -е, -й тургъан** формада (*бар-а тургъан*)—башында берилген этимледен.

Ю л г ю. *Джашна—джашнай тургъан.*

623-чю иш. Хапарчыкъны джазыгъыз. У-ну аллында точкаланы ордуна керекли ачыкъ харфланы салыгъыз.

КИШТИКЧИК.

Къолан киштикчик кюн турушха чыгъ...учан эди, кюннге тынгылаб сойланыб джат...учан эди. Аны эслеселе, арбазда бол...учу добар кючюк бла мазаллы чубар къычыр...учу аны таба кел...учен эдиле. Ашыкъмай джюр...учю, кишини сан этм...учю ёхтем гугурук джууукъгъа келиб, ичинден да бирлени айтыб, бир аягъындан бирине аууша, киштикчикге огъартын сымарлаб къара...учу эди. Бир кесекни да сюелиб, бир онг кѣзюн, бир сол кѣзюн буруб дагъыда бир къараучан эди, ашыкъмай тауукъ сюрююуне бурулуб, акъырын кет...учен эди. Тели добарчыкъ ийисгей келиб, къоланчыкъны къуйругъундан тарт...учу эди, ачыуландыр...чу эди, сууукъ къара бурунчугъуна джити тырнакъчыкъ илинсе уа, сынс...учан эди, арбазны къычырыкъдан алдыр...учан эди. Эрикселе, биягъы шохайла арбазда джыйылыучу эдиле.

Этимсыфатны боллукъ заманы.

Этимсыфатны боллукъ заманы эки тюрлю болады: 1) **этимсыфатны келир заманы**; 2) **этимсыфатны келлик заманы**.

§ 84. Эсимсыфатны келир заманы.

Этимсыфатны келир заманы этимге **-р, -ар, -ер, -ыр, -ур, -ир, -юр** аффикслени бири къошулуб къуралады: *аша-р* (зат), *ач-ар* (заман), *кѣч-ер* (джер) *ал-ыр* (ачха), *бол-ур* (заман), *кел-ир* (джыл) *джюрю-р* (джол), *кюл-юр* (сѣз).

ЭСГЕРТИУ. 1. **-ар, -ер** кѣбюсюне сингарманизми джорукъларына сыйыпмай, алларындагъы бѣлюмдеги ачыкъ тауушха келишмей, къошуладыла: *тут-ар, уч-ар, тѣз-ер* (у, ъ, ю ачыкъладан сора **-ар, -ер** келедиле);

2. Этимсыфатны келир заманы огъайлаучу формада **-маз, мез** джалгъаула бла къуралады: *окъур—окъу-маз, айтыр—айт-маз, билир—бил-мез, кюлюр—кюл-мез (ма, -ме* огъайлаучу джалгъауду, *з в*-ни алмашдырыб келеди).

Этимсыфатны бу тюрлюсю къатланыб да келеди: *джетер-джетмез, келир-келмез, айтыр-айтмаз, кёрюр-кёрмез* (ал тамыры тюз формада, экинчиси огъайлаучу формада). Этимсыфатны быллай кшош формасы болум магъанада джюрюйдю.

Этимсыфатны айырмалары, огъайлаучу, къарыулаучу формалары кългъан этим сёздедеча боладыла: *джет-дир-ал-ыр* (адам), *ач-ыл-ма-з*.

264-чю иш. Берилген этимледен келир заманны этимсыфатларын къурагъыз, ала бла бирге магъаналары келишген атла табыб джазыгъыз.

Ач, тырмаш, сына, эт, джый, юйрет, окъу, окъут, тут, ий, чал, чалын, сор, дженг, тындыр, джармала, тебдир.

Ю л г ю. *Тый—тыяр адам, ич—ичер суу.*

265-чи иш. Берилген этимледен этимсыфатланы келир заманын кереклисича къурагъыз.

1) Къатланыучу айырмада къарыулаучу формада: *таб, эсле, къоб, кёр, чыкъ, кел, синг, джууундур, сайлат*; ю л г ю: *тёз—тёз-дюр-ал-ыр*; 2) араш айырмада огъайлаучу формада: *джаз, серме, къач, чал, сюр, айт, джар*; ю л г ю: *джюз—джюз-юш-юр—джюз-юш-ме-з, ал—ал-ыш-ма-з*.

266-чы иш. Берилген этимсыфатла келиширча атла табыб, ала бла айтымла къурагъыз.

Джарар, окъур, табдыры, кёлтюралыр, соруулар, джетер, бармаз, айтмаз, кетмез, чабышыр, тебиндирмез.

Ю л г ю. *Тындырыр—тындырыр мадар. Бу ишни тындырыр мадарын этерге кёрекди.*

§ 85. Этимсыфатны келлик заманы.

Этимсыфатны келлик заманы юч тюрлю аффикс бла къурадады:

1) этимге *л, р* тауушладан эмда *-маз, -мез* аффикследен сора *-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк* аффикслени бири кшошулуб: *ал-лыкъ, сор-лукъ, кел-лик, кёр-люк, бармаз-лыкъ, кетмез-лик*;

2) этимге *н* тауушдан сора *-ныкъ, -нукъ, -ник, -нюк* аффикслени бири кшошулуб: *кзууан-ныкъ, джууун-нукъ, кийин-ник, кёрюн-нюк*; быллай этимсыфатла кёбюсюне тилде эки тюрлю джюрюйдюле: *кузуанныкъ—кзууанырыкъ, джуууннукъ—джуууннурукъ, джалынныкъ,—джалынырыкъ, илинник—илинирик*;

3) этимге ачыкъ тауушладан сора *-рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк* эмда башында айтылгъан *л, р, н* тунакыладан башхаладан сора *-арыкъ, -ерик, -ырыкъ, -урукъ, -ирик, -юрюк* аффикслени бири къошулуб: *ойна-рыкъ, къуру-рукъ, тилерик, джюрю-рюк; ач-арыкъ, джарыт-ырыкъ, джууун-урукъ, кют-ерик, бегит-ирик, джюлют-юрюк.*

ЭСГЕРТИУ. Бу къауум аффикс эки аффиксен къуралады: *-р, -ар, -ер, -ыр, -ур, -ир, -юр* джалгъаулагъа *-ыкъ, -укъ, -ик, -юк* къошулады. Была кеслери да-*лыкъ, -лукъ, -лик, -люк* аффикслени *л* тауушлары тышгенден къалгъан кесеклеридиле: *сана-р-(л)ыкъ, ат-ар-(л)ыкъ, окъу-р-(л)укъ, джет-ер-(л)ик.* Къысхасы этимсыфатны келлик заманы этимсыфатны келир заманына *-ыкъ, -укъ, -ик, -юк* къошулуб къуралады: *джаз-арыкъ, эт-ерик.*

Этимсыфатны келлик заманыны огъайлаучу формасы *-маз-лыкъ, -мезлик* джалгъаула бла къуралады: *ал-ма-з-лыкъ бер-ме-з-лик.*

267-чи иш. Берилген этимледен этимсыфатны келлик заманын къураб джазыгъыз.

Ал, тын, джерле, сюр, кет, къору, джаб, тур, кий, джай, эш, джон, салын, сын, чалын, тентире, билин, айт, джюрю, элт, къач, кёч.

Ю лг ю. *Джылыт—джылыт-ырыкъ, джылын—джылын-ныкъ, джылын-ырыкъ.*

268-чи иш. Берилген этимледен этимсыфатны келлик заманын керекли айырмалада, формалада къураб джазыгъыз.

1) Къарыулаучу формада: *ат, джый, сайла, табдыр, джюрю, талпы, къой, тебре, кёлтюр, къуй, окъу, джерле, тут, биле, джет;* ю лг ю: *ишле—ишле-ял-лыкъ;*

2) башындагъы этимледен огъайлаучу формада атла бла бирге.

Ю лг ю. *Ат—ат-маз-лыкъ тенг.*

269-чу иш. Берилген этимлени быллай таблица этиб, анда айырыгъыз.

этимсыфат	тамыры	аффикслери		заманла
		айырмала	формала	
<i>ангыла-шындыр-алмагъан</i>	<i>ангыла</i>	<i>-ш-ын-дыр</i>	<i>-ал-ма</i>	<i>-гъан</i>

Джалгъашдырыучу, джалгъашдыра тургъан, джалгъашдыргъан, джалгъашдырыр, джалгъашдырлыкъ, джалгъашдырылынган, алгъан, алдырыучу, кёрмей тургъан, джюрюталмазлыкъ, окъуялыр, болалмазлыкъ.

§ 86. Этимсыфатны атны магъанасында джюрююу.

Этимсыфат атны ачыкълаб, аны аллында келсе, тюрленмейди. Сёз ючюн: *Эксурсиягъа барлыкъ сохтала арбазда джыйылдыла. Эксурсиягъа барлыкъ сохталаны тамадалары Солтанды. Эксурсиягъа барлыкъ сохталагъа Солтан хапар айтды.* Бу примерледе **барлыкъ** деген этимсыфат кеси тюрленмей, ол ачыкълагъан ат тюрлениб келеди: *сохтала, сохталаны, сохталагъа.* Былайда **барлыкъ** къаллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб болады.

Алай болмай, **сохтала** деген атны айтмай къойсакъ, **барлыкъ** деген этимсыфат аны орнун тутуб келликди: *Эксурсиягъа барлыкъла арбазда джыйылдыла. Эксурсиягъа барлыкъланы тамадалары Солтанды. Эксурсиягъа барлыкъллаа Солтан хапар айтды.*

Бу кёзюуде этимсыфат атны ышанларын тутады, болушлада, санлада тюрленеди, ол атладача иеликни да кёргюзеди: **барлыкъла**—кимле? **барлыкъладан**—кимледен? **барлыкъларыбыз**—кимлерибиз.

Бу болумда этимсыфатла атны магъанасында джюрююуде. Этимсыфатла этим ышанларын джюрютмеселе, ала атлагъа, сыфатлагъа кечедиле, аланы этимледеча заман, айырма магъаналары къалмайды, этимча атны белгили болуш формасын да излемейдиле, огъайлаучу, къарылаучу формалары да болмайды.

Этимсыфат сыфатха кёчсе, сыфатча затны юсюнде хар заманда болуучу ышанын кёргюзеди. Сёз юнюн, **баргъан** суу десек, **баргъан**, **ариу суукъ** дегенча, сууну къаллай болгъанын, аны тюз ышанын кёргюзеди, **къачан**, **къайда** баргъанын кёргюзмейди, „**тюнене баргъан суу**“, „**ёзенни баргъан суу**“ десек ол магъана чыкъмайди; **соруучу** алмаш десек, **нени соруучу алмаш**, **соралгъан** алмаш, **сормагъан** алмаш деге болмайды.

Дагъыда примерле: **къайнар** суу, **къачар** къоян, **чабыучу** ат, **бишген** эт, **ёлюр** ауруу, **тедсеучю** джаш.

Этимсыфатла атлагъа да кёчгендиле; сёз ючюн. энчи атла: **Туугъан**, **Къачхан**, **Буу-Ёлген**; тукъум атла: **ашарыкъ**, **киерик**, **къабарыкъ**, **окъуучу**, **джазыучу**, **мараучу**, **сатыучу**. **къабхан**.

270-чи иш. Примерлени джазыгъыз. Атны магъанасында келген этимсыфатланы тюз сыз бла, сыфатны магъанасында келген этимсыфатланы кыйгыр сыз бла сызыгъыз.

1. Кѳрген кѳргенин этер, кѳчген арбасын джегер. 2. Тау джерледе джер тебренинген кѳб болады. 3. Колхозну чабыучу аты биринчи орунну алгъанды, 4. Эки кѳнделенинг шайтан кирмез бек болсун, аны ичинде джашар кюнюнг кѳб болсун! (*Апсатыдан.*) 5. Уучула кийикле отлаучу чатха джетдиле. 6. Джолоучуланы барыр джоллары кыйын, джетер джерлери узакъ эдн. 7. Октябрь байрамгъа саулай районну урунганлары джыйылдыла. 8. Ары бара эсенг, Хасаннга айтдырлыкъларым барды. 9. Этерик ишинги заманында эт.

271-чи иш. Берилген этимсыфатла бла экишер айтым кыурагъыз: бир кере атны аллында келирча, экинчи кере этимсыфат атны орунда кеси келирча.

Айтыр, барыучу, кѳчген, къалгъан, ишлетирин, тындырлыкъ, ауругъан, джетешмеген.

Юлгю. Айтыр сѳзюгюзню кесгин айтыгъыз. Айтыргыгъызны кесгин айтыгъыз.

§ 87. Этимсѳзлеу.

Этим бла сѳзлеуню ышанларын бирден тутуучу этимни джегилмеучю тюрлюсюне *этимсѳзлеу* дейдиле.

Этимсѳзлеу айтымда башха этимни иши къалай, не халда этилгенин кѳргюзеди. Сѳз ючюн: *Пионерле джырлай келедиле. Ала экскурсиягъа барыб келедиле.* Бу айтымлада *джырлай, барыб* деген этимсѳзлеуле *келедиле* деген этимни айгъакълайдыла, аны иши къалай баргъанын кѳргюзедиле: *къалай келедиле? джырлай, барыб, келедиле* хапарчыды, баш ишни кѳргюзеди, *джырлай барыб* деген этимсѳзлеуле къошакъ ишни, экинчи ишни кѳргюзедиле.

Этимсѳзлеуню иши баш этимни (хапарчыны) иши бла бирге неда андан алгъа этилирге болады. Биринчи айтымда баш иш да, экинчи иш да бир кѳзюуде, бирден этиледиле; *джырлай келедиле*—пионерле эки ишни да бирден этедиле. Экинчи айтымда къошакъ иш баш ишден алгъа этиледи: пионерле алгъын экскурсиягъа *барыб, сора алай келедиле.*

§ 88. Этимсѳзлеуню этим эмда сѳзлеу ышанлары.

I. Этимсѳзлеуню этим ышанлары:

1) къошакъ иш болса да, этимсѳзлеу ишни кѳргюзеди: *къагъыт джаза, къол салыб;*

2) этимледеча, этимсёзлеуню айырмалары, формалары болады: *кыз-дыр-а, эт-ал-ыб; сал-ын-дыр-ма-й*; сёз ючюн, арт примерни айырайыкъ:

сал—этимни тамыры;

-*ын*—къайытыучу айырманы аффикси;

-*дыр*—къатланыучу айырманы аффикси;

-*ма*—огъайлаучу форманы аффикси;

-*й*—этимсёзлеуню къурагъан аффикс.

II. Этимсёзлеулени сёзлеу ышанлары:

Этимсёзлеуле, сёзлеулеча, айтымны хапарчысы болмай, сансыз членлери боладыла, ишни къалай, къаллай халда, къачан, не себебден, не мурат бла, не сылтау бла этилгенин кёрюздедиле. Сёз ючюн: *Машина гюрюлдеб озду. Къалай?—гюрюлдеб. Халит ауруб дерге келмегенди. Нек?—ауруб. Алий келе туруд бёрю кёргенди. Къачан?—келе туруб. Аны Солтан алдаб айтханды. Не мурат бла?—алдаб.*

272-чи иш. Берилген этимледен керекли формалада этимсыфатла, этимсёзлеуле къураб джазыгъыз.

Ал, къору, уч, ишле, кёргюз.

1) Айырмаланы биринде этимсыфатла; юл гю: *ал—ал-дыр гъан, ал-дыр-а тур-гъан, ал-дыр-ыучу, ал-дыр-ыр* (адам) *ал-дыр-лыкъ*;

2) айырмаланы биринде огъайлаучу формада этимсёзлеуле; юл гю: *ал-дыр-ма-й; ал-ыш-ма-й.*

273-чю иш. Назмуда этимсёзлеулени табыгъыз, аланы этим эм сёзлеу ышанларын айырыгъыз.

КЪАЧДА.

Алтын чачха бёлене,
Чегет кийим тешеди,
Чапырагъы тубюне
Дженгил-дженгил тюшеди.
Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюнюб,
Къыбыла таба турнала
Барадыла юрюлюб.
Хансла къайтыб саргъала,
Сыртла къаудан болдула,

Сууукъ джерден къаргъала
Бери келиб къондула.
Къулакъ суула, шоркъала
Лахорларын тыйдыла,
Тау ауушла, аркъала
Джангы къарны джыйдыла.
Кюн, джылыусуз джарыта,
Бек ашыгъыш батады,
Къырау, сыртны агъарта,
Къышдан хапар айтады

(Д. Х.)

§ 89. Этимсөзлеуно биринчи тюрлюсю.

Къуралгъанларына кёре этимсөзлеуле эки тюрлю боладыла:

1) Этимге *-а, -е, -й* аффиксле къошуладыла: тунакы тауушдан сора бёлюмню къатылыгъына, джумушакълыгъына кёре *-а, -е, ачыкъ тауушладан сора й* къошуладыла: *ал-а, кел-е, сана-й, ишле-й*.

Бу къауум этимсөзлеуле баш иш бла бирге этилген къошакъ ишни кёргюзтедиле.

2). Этимге *-б, -ыб, -уб, -иб, -юб* аффиксле къошуладыла; *-б* ачыкъладан сора, къалгъан аффиксле тунакыладан сора къошуладыла: *сана-б, ал-ыб, сор-уб, бил-иб, кёр-юб*.

Бу къауум этимсөзлеуле кёбюсюне баш ишден алгъа этилген къошакъ ишни кёргюзтедиле, алай а бир-бирде эки иш да бирге келирге боладыла: *Пионерле джырлаб келедиле*.

Бу айтымда пионерлени джырлагъанлары да, келгенлери да бирден болады.

ЭСГЕРТИУ. 1) Этимсөзлеуно къурагъан заманда *-а, -ал*, аффиксле *й*-ден сора келселе, *я* джазылады (*й+а=я* болгъаны себебли): *тый—тыя, ты-ял-ыб, сана-ял-май*; 2) этимсөзлеуно *а, -е, -й* бла къуралгъан тюрлюсю да. *-б, -ыб, -иб, -уб, -юб* бла къуралгъан тюрлюсю да огъайлаучу формада бирча болуб, *-май, -мей* аффикслеге бошаладыла.

<i>ал-а</i>	\	/	<i>бер-е</i>
<i>ал-ыб</i>	\	/	<i>бер-иб</i>
	\	/	
	\	/	

3) этимсөзлеуле огъайлаучу формада эки тюрлю джюрюйдюле: *алмай—алмайын, бермей—бермейин*

274-чю иш. Бу назмучукъда этимсөзлеулени табыгъыз, ала къайсы аффиксле бла къуралгъанларын сызчыкъ бла айырыб джазыгъыз.

ШКОЛЧУ.

Эртденбла эртде туруб,
 Къолун-бетин ариу джууб,
 Юсюн, башын джарашдырыб,
 Хар бир затын къурашдырыб,
 Заманында ашын ашаб,
 Алгъан дерсин окъуб бошаб,
 Хар бир кюнде сагъат бла,
 Негерчиги Ахмат бла—
 Ол школгъа барады.

Хар сабийге тамамлашыб,
 Уллулагъа саламлашыб,
 Тенгчиклерин эркетете,
 Мыдах кёрсе уа, кёл эте,
 Бир заманда артха къалмай,
 Устазындан хыны алмай,
 Артыкъ сёзюн эшитдирмейин,
 Бош затланы келтирмейин,
 Партасына олтурады...

(Къ. Д.)

275-чи иш. Берилген этимледен этимсөзлеулени эки тюрлю къурагъыз — бир кере *-а, -е, -й*, аффиксле бла, экинчи кере *-б, -ыб, -уб, -иб, -юб* аффиксле бла.

Бу аффикследе *-нл*, *-лл*-ча эшитиледиле, *-нл* джазылады: *баргъанлы*, *кетгенлей*, *билгенликге*.

-гъынчы аффиксни да тюрлюлери кёбдюле (10); *-гъынчы*, *-гъунчу*, *-гинчи*, *-гюнчю*, *-хынчы*, *-хунчу*, *-нгынчы*, *-нгунчу*, *-нгинчи*, *-нгюнчю*: *алгъынчы*, *оргъунчу*, *этгинчи*, *кёргюнчю*, *атхынчы*, *тутхунчу*, *сыннгынчы*, *онггунчу*, *миннгинчи*, *сёнггюнчю*. Былагъа дагъыда аффиксле кёошуладыла: *алгъынчы*—*алгъынчы-н*, *алгъынчын-нга*.

Къалгъан этимледеча, этимсёзлеуню экинчи тюрлюсюню айырмалары, формалары болады: *джет-иш-дир-ал-ма-гъанлай-ыгъыз-гъа*, *кел-ме-ген-инг-де*, *джара-ш-дыр-ал-ма-гъанлыгъ-ыбыз-гъа*.

Биринчи сёзю къурамына къарайыкъ:

джет—этимни тамыры;

-иш—араш айырманы аффикси;

-дир—къатланыучу айырманы аффикси;

-ал—къарыулаучу форманы аффикси;

-ма—огъайлаучу форманы аффикси;

-гъанлай—этимсёзлеуню экинчи тюрлюсюню аффикси;

-ыгъыз—2-чи бетде кёблюк санда иеликни аффикси;

-гъа—бериучю болушну ахыры (болуш магъанасы джокъду).

Этимсёзлеулени экинчи тюрлюлери айтымда болумла болады.

278-чи иш. Берилген этимледен алгъы бурун этимсыфатны озгъан заманын къурагъыз, ссра этимсыфатладан этимсёзлеулени экинчи тюрлюлерин къураб джазыгъыз.

Бар, *ат*, *сын*, *джалын*, *таны*, *джет*, *кёр*, *къуу*, *туу*, *ишит*, *тебре*, *ий*.

Ю л г ю. *Бар*—*бар-гъан*, *бар-гъанлай*, *бар-гъанлы*, *бар-гъанымда*, *бар-гъынчы*, *бар-гъанлыкъгъа*.

279-чу иш. Биринчи бетде берилген этимсёзлеулени экинчи тюрлюлерин огъайлаучу формада 2-чи, 3-чю бетде, бирлик эмда кёблюк саннга салыб джазыгъыз.

Соргъанлайыма, *ачханлыгъыма*, *джетгенимде*, *дженггенлигиме*.

Ю л г ю. *Тургъанлайыма*—*турмагъанлайыма*, *турмагъанлайынга*, *турмагъанлайына*, *турмагъанлайыбызгъа* (неда: *турмагъанлайыкъгъа*), *турмагъанлайыгъызгъа*, *турмагъанлайларына*.

280-чи иш. Назмуну джазыб, анда этимсёзлеулени биринчи тюрлюсюн бир сыз бла, экинчи тюрлюсюн эки сыз бла, этимсыфатланы тюблерин кынгыр сыз бла тартыгъыз.

ЛЕНИН.

Сабийликден Ленин кетди
Эркинликни джолуна,
Тюзлюк салыргъа мурат этиб
Къыралланы барына.

Ол ойланыб, чекген кибик,
Болур ишни барын да,
Барын билиб чыкъгъан кибик,
Анасыны къарнында.

Эсеб этиб, къайгъы халда
Окъуй эди школлада,
Джазыкъсыныб ишчилени,
Кёрюб болмай залимликни.

Уллу окъуугъа салгъандыла,
Орта окъууну битдиргенлей;
Школдан кыстагъандыла,
Муну ол халын билгенлей.

Ол муратын тамамлады
Бир артына буюкъмай.
Эркинликге кенг джол салды
Не къаджыкъмай, не къоркъмай.

(Къ. И.)

§ 91. Этимсёзлеуню къурау формалары.

Айтымда этимсёзлеуле эки кере айтылыб да келедиле: *тохтай-тохтай, чаба-чаба, атыб-атыб, сыныб-сыныб, чаба-джорта, бара-келе, кете-келе, джата-къоба*. Быланы бир къаууму бир сёз эки кере айтылыб келеди, башхалары ушаш неда къаршчы магъаналы сёзле бирге келиб къуралады. Быллай къурау этимсёзлеуле сызчыкъ бла джазыладыла. Сёз ючюн: *Биз эки кюнню арымай-талмай кюрешдик. Ауругъан джата-къоба турады. Ахмат айланчлагъа дери бизни бла келе-келе келди, сора Джохарлы-Къолгъа бурулуб кетди.*

281-чи иш. Берилген этимледен этимсёзлеуле къурагъыз. Экишер-экишер этиб, ала бла айтымла къурагъыз.

Кел, окъу, ал, тохтама, ауру.

Юлгю: *Ауру—ауруй-сызлай. Амма къарт болгъанды, ауруй-сызлай турады.*

§ 92. Этимни белгисиз формасы.

Этимни белгисиз формасы бетде, санда, заманда эмда турушда тюрленмейди.

Этимни быллай бетде, санда, заманда тюрленмей, къуру ишни кёргюзген джегилмеучю тюрлюсюне *этимни белгисиз формасы* дейдиле.

Этимни белгисиз формасы *не этерге?* деген соруугъа джууаб этеди: *ал-ыргъа, биле-рге.*

Этимни белгисиз формасы *-ргъа, -рге, -аргъа, -ерге, -ыргъа, -ургъа, -ирге, -юрге* аффиксле бла къуралады: *башла-ргъа, джаша-ргъа, эри-рге, тут-аргъа, джет-ерге, ал-ыргъа- сор-ургъа, кел-ирге, сюзюл-юрге.*

-ргъа, -рге къош аффиксди, *-р, -ар+гъа, -ге*, ал кесеги келир заманны аффикси, экинчи кесеги *-гъа, -ге* бериучю болушну ахырыды, алай а бу къош джалгъауну не заман, не болуш магъанасы джокъду. Схемасы:

$\left. \begin{array}{l} -р \\ -ар \\ -ыр \\ -ур \end{array} \right\} гъа$	$\left. \begin{array}{l} -р \\ -ер \\ -ир \\ -юр \end{array} \right\} ге$
--	---

Къысхасы, этимсыфатны келир заманына бериучю болушну ахыры *-гъа, -ге* къошулуб къуралады.

Этимни белгисиз формасыны да, этимни къалгъан тюрлюлерица, айырмалары, къарыулаучу, огъайлаучу, формалары болады; огъайлаучу формасы *-мазгъа, -мезге* бошалады (§ 84-ге къара). Примерле: *джаз-дыр-ыргъа, чал-ын-ыргъа, окъу-ял-ыргъа, джет-иш-дир-ал-мазгъа, эм-из-мезге.*

282-чи иш. Берилген этимледен алгъы бурун этимсыфатланы келир заманын, сора этимни белгисиз формасын къураб, аны ызы бла огъайлаучу формада джазыгъыз.

Ач, ич, къала, къору, изле, таны, сал, тур, элт, секирт, билин.

- Юлгю. 1) этимсыфатны келир заманы: *ач—ач-ар...*
2) этимни белгисиз формасы: *ачар—ач-аргъа...*
3) огъайлаучу формада: *ач-мазгъа...*

283-чю иш. Текстде этимсыфатланы, этимсёзлеулени, этимни белгисиз формасын табыб, юч кѳауум этиб джазыгъыз. Этимсыфатланы заманларын, этимсёзлеулени биринчи, экинчи тюрлюлерин аууздан айыргъыз.

Кѳекден бир тамчы акъмай, болгъанны саргълтыб, кюйдюрюб барады. Маллары кѳбле кѳайнайдыла, башха джерге ётюрб кетселе да, малларын джазгъа чыгъарыргъа кѳолларындан келликди. Кѳара кюн туугъан аз маллары болгъанладыла; джер несинден джазны бурну кѳарагъанлы, болгъанларын бериб, кеслери да джумушуна чабыучу болуб, арендге алгъан джерчиклери кюйюрб, чалкъы айланмазча болуб барады. Кѳургъакъ тутханлы, тар тийрелеге тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкню басдырадыла. Ёлген кѳб болгъанлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элге джетген кѳыйынлыкъ джетмейди. Афенди эки-юч джаназыгъа ётсе, кюмюшден хурджунун толтуруб, кѳабырладан кючден кѳайтады. Байлагъа уа джарлыла кѳырылгъанлыкъгъа, бууну кѳулагъына джел ургъан чакълы бир кѳрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кѳыйынлыкъ басхандан, ораза болгъанлыкъгъа, межгитге хазна адам келмейди. Байрым ингирде ёлгенлери болгъанла артха асырагъан башлакъчыкъларын салыб, нартюх кѳышхырдан кѳабыргъалары джылтырай джибериучю хычынларын да иймей тохтагъандыла. (А.Х')

ЭТИМНИ БЕТДЕ, САНДА ТЮРЛЕНИУЮ.

§ 93. Этимни бетлери, санлары.

Тюрлениучю неда бетленген этимлени юч бетлери, эки санлары болады: 1-чи, 2-чи, 3-чю бетле, ала да бирлик неда кѳблюк санда. Сёз ючюн:

Бетле	Бирлик сан	Кѳблюк сан
<i>1-чи бет</i>	<i>мен ала-ма</i>	<i>биз ала-быз</i>
<i>2-чи бет</i>	<i>сен ала-са</i>	<i>сиз ала-сыз</i>
<i>3-чю бет</i>	<i>ол ала-ды</i>	<i>ала ала-дыла</i>

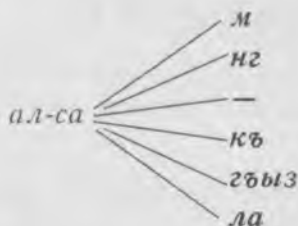
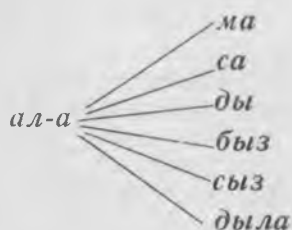
Бетле этимни ишин ким этгенин, аны иш иеси кѳайсы бетде болгъанын, санла аны санын кѳргюзтедиле. Сёз ючюн, **джаза-са** десек, ол ишни этген экинчи бетде бирлик санда (*сен*) болгъаны ангылашынады. Былайда бет ахыр **-са** экинчи бетни бирлик санны да бирден кѳргюзеди; **алса-кѳ** десек, бет ахыр **-кѳ** биринчи бетни, кѳблюк санны кѳргюзеди — **биз алсакъ**.

Этимле тюрленнген заманда аланы бет ахырлары тюрлю-тюрлю боладыла. Бу зат аланы заманларына, турушларына кёре болады. Сёз ючюн:

ал-а-ма, кел-е-ме
ал-а-са, кел-е-се
ал-а-ды, кел-е-ди
ал-а-быз, кел-е-биз
ал-а-сыз, кел-е-сиз
ала-ды-ла, ке-ле-ди-ле

ал-ды-м, кел-се-м
ал-ды-нг, кел-се-нг
ал-ды, кел-се
ал-ды-къ, кел-сек-к
ал-ды-гъыз, кел-се-гиз
ал-ды-ла, кел-се-ле

Башхача айтсакъ, бир этимни тюрлю-тюрлю ахырлары бол-лукъду:

Этимлени бет ахырларыны таблицалары.

Толу бет ахырла		Къысхартылгъан бет ахырла	
Бирлик сан	Кёблук сан	Бирлик сан	Кёблук сан
I -ма, -ме	-быз, -буз, -биз -бюз	-м	-къ, -к
II -са, -се	-сыз, -суз, -сиз -сюз	-нг	-гъыз, -гъуз -гиз, -гюз
III -ды, -ду -ди, -дю	-дыла, -дула, -диле, -дюле	—	(-ла, -ле)

Бу таблицагъа кёре, бет ахырлары быллай ышанлары бел-гиле болады:

1) 1-чи эмда 2-чи бетледе *-ма, -ме, -са, -се, -быз, -биз, -сыз, -сиз, „мен“, „сен“, „биз“, „сиз“* деген бетлеучю ал-машлагъа ушайдыла, былагъа толу бет ахырла дерге бол-лукъду; бет ахырлары экинчи тюрлюлери *-м, -нг, -къ, -к, -гъыз, -гиз* биринчи къауумдан башхаракъдыла, асламысы бирер харфдан къуралгъанды (*м, нг, къ, к*), былагъа къыс-хартылгъан бет ахырла дерге боллукъду: 2) 3-чю бетде би-ринчи къауум бет ахырла *-ды, -ду, -ди, -дю* неда алагъа *-ла, -ле* къошуладыла: *-дыла, -дула, -диле, -дюле*; экинчи

2) къауум бет ахырлада 3-чю бетни бирлик санда бет ахыры джокъду, кёблук санда *-ла, -ле* бетни да, санны да бирге тутадыла;

3) 3-чю бетде кёблук санда къалгъан бет ахырла бетни да, санны да бирден кёргюзедиле, аны уа джалгъауу *-ла, -ле* болады.

284-чю иш. Берилген этимлени керекли бетлеге, санлагъа салыгъыз, алагъа бет ахырланы къайсы къаууму къошулгъанын айыргъыз.

1) Бетлени, санланы барына да *ала, алса*;

2) экинчи бетде эки санда да; *джазгъан, джазыучу, джаза тура, джазар, джазарыкъ, джаза*;

3) 3-чю бетде эки санда да: *этген, этиучю, эте тура, этер, этерик*.

285-чи иш. Тيوبюнде берилген этимлени бетлеге, санлагъа салыб джазыгъыз.

1) *Ала, джаза, келе, сана, ачылыб*—ючюнчю бетде бирлик санда.

2) *Аллыкъ, сорлукъ, келлик, кёрлук*—биринчи бетде эки санда да.

3) *Алса, келсе*—ючюнчю бетде, эки сандада.

286-чы иш. Берилген этимлени керекли айырмалагъа, формалагъа салыб джазыгъыз.

а) Араш айырмагъа: *чаб, къара, серме*;

б) къайытыучу айырмагъа: *сал, айт, джукъла*;

в) башындагъы этимлени керекли айырмалагъа салгъандан сора, алгъы бурун къарыулаучу, андан сора огъайлаучу формагъа салыб джазыгъыз.

Ю л г ю. *Чаб—чаб-ыш, чаб-ыш-ал-ма*.

287-чи иш. Хапарчыкъны окъуб, анда бетленген этимлени табыгъыз. Аланы къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айыргъыз.

УЯЛДЫ.

... Маджит джашха хапар сорду. Ол олтургъан да этмей, столну бир джанына сюелиб, сёз башлады.

— Мен былтыр сегизинчи классны бошагъан эдим (сегизинчи классда орнунда къалгъанын къалай айтсын...),—деди джаш.—Джетинчи классдан бери комсомолчума. Ишлерге бек

сүйсем да, бусагъатха дери кесибизге мекам этиб кюрешгенден озмагъанма. (Атасы эртденден ингирге дери топуракъдан чыкъмай кюрешген заманда, орамланы санаб айланнганын джашырды). Энди бир иш берсегиз, джарашыб ишлер эдим деб келгенме.

— Совхозгъа баргъанмыса? Иш джокъмуду?

— Огъай, ары бармагъанма.

— Нек сора?

— Аланы не айтырыкъларын бармагъанлай да билеме.

— Бармагъанлай не айтырыкъларын къалый билдинг, билгичинг джокъ эсе?

— Да къалай билмезме,—деб кёлю бла сёлешди джаш,— алагъа иш деб барсанг, не къойчу бол, не фермагъа ийнек-леге чыкъ, не да арбаны сюр дерикдиле.

— Къалай эсе да не айтханынгы иги ангылаялмайма. Санга иш бере эселе, андан сора не излейсе?

— Мен сегиз джылны окъугъанма. Окъууум барды да?

— Барды огъуна дейик.

— Ну вот, окъууума кёре иш излейме.

— Да къаллай иш керекди?

— Къайдам... да былай къагъыт чот бла бир джерде ол-туруб кюреширча иш берсегиз...

ЭТИМНИ ТУРУШЛАРЫ.

Этимни 4 турушу болады: туура туруш, буйрукъчу труппуш, шарт туруш, разычы туруш.

Буйрукъчу туруш буйрукъну не да тилекни кёргюзеди: *бар, джаз, алыгъыз, келсинле.*

Туура туруш ишни заманлада, бетледе, санлада болгъанын кёргюзеди: *алама, барырсыз, джазабыз, къайтырыкъдыла.*

Шарт туруш ишни сылтауу болгъанын кёргюзеди: *барсакъ, джаздырсагъыз, келе эсе.*

Разычы туруш сёлешгенни разылыгъын танытады: *барайым, алгъай эди.*

Туруш магъана буйрукъчу эмда туура турушлада этимни кесинден ангылашынады, шарт эмда разычы турушлада аланы аффикслеринден белгили болады.

§ 94. Буйрукъчу туруш.

Буйрукъчу турушда этимни бирлик, кёблюк санлада 1-чи бети болмайды, къуру экинчи, ючюнчю бетлери болады. Буйрукъ бу бетлеге этиледи.

Этимни бу турушда заман магъанасы джокъду, алай а иш буйрукъдан сора этилгени себебли, аны иши боллукъ замандача ангылашынады.

Буйрукъчу турушда этим былай къуралады:

1) Этимни 2-чи бетде бирлик санда бет ахыры болмайды: *бар, ал, джаз, кворкъ, биле, квору, джюлю.*

2) 2-чи бетде кёблукъ санда этимге *-гъыз, -гъуз, -гиз, -гюз* (ачыкъладан сора), *-ыгъыз, -угъуз, -игиз, -югюз* (тунакыладан сора) бет ахырла къошуладыла: *ышы-гъыз, ал-ыгъыз, кворкъ-угъуз, квору-гъуз, биле-гиз, джюрю-гюз.*

3) 3-чю бетде бирлик санда этимге *-сын, -сун, -син, -сюн*, кёблукъ санда уа *-сынла, -сунла, -синле, -сюнле* бет ахырла къошуладыла: *ал-сын, аша-сын, солу-сун, бар-сынла, кёр-сюнле.*

Буйрукъчу джумушатыр ючюн, буйрукъчу турушда этимге *-чы, -чу, -чи, -чю* джалгъаула къошуладыла. Ала 2-чи бетде бет ахырны аллында, 3-чю бетде уа бет ахырдан сора келедиле: *ал-чы, бер-чи, ал-чы-гъыз, бер-чи-гиз, ал-сын-чы, бер-син-чи*; 3-чю бетде кёблукъ санда уа—бет ахырдан сора: *ал-сынла-чы, бер-синле-чи.*

Буйрукъчу турушда этимни 2-чи бетде бирлик санда тамыры аны эм къысха тамыры болады: *ал, бер, ач, сана.* Этимни башха тюрлюлери бу тамырдан къураладыла.

Квалгъан этимледеча, буйрукъчу турушдагъы этимлени айырмалары, формалары болады: *ал, ал-ыш, ал-дыр, ал-ыш-дыр, ал-ыш-дыр-ал-ма-гъыз.*

Бу турушда къарыулаучу форма хазна тубемейди.

3-чю бетде кёблукъ санда *-сынла, -сунла, -синле, -сюнле* джалгъаулада *-нл,- лл-ча* эшитиледиле, *нл* джазыладыла: *барсынла, сорсунла.*

288-чи иш. Берилген этимлени буйрукъчу турушда 2-чи, 3-чю бетледе бирлик эмда кёблукъ санлада джегилиулери этиб джазыгъыз.

Къал, солу, сюз, изле.

289-чу иш. Берилген этимлени буйрукъчу турушда айырмаланы, формаланы бириде бетлеге, санлагъа салыб джазыгъыз.

Юлгю: *Джанла-т-ма.*

Бирлик сан

Кёблукъ сан

2-чи бет *джанлатма*

джанлатмагъыз

3-чю бет *джанлатмасын*

джанлатмасынла

290-чы иш. Тексте 2-чи бетдеги бирлик санда буйрукъчу этимлени 2-чи бетде кёблукъ саннга салыб джазыгъыз.

МИЗАМНЫ ЮСЮНДЕН.

Мизам джашауда бек кереклиди. Солургъа, кѣз ачаргъа заман табар ючюн, этерик затынгы заманында тындырыр ючюн, мизам амалсыз керекди.

Окьюучуну мизамы былайды: Эртденбла 7 сагъатда къоб, орнунгу джый, зарядка эт. Зарядкадан сора бетинги-къолунгу джуу, сора бек къыйын дерслеринге дагъыда бир кере къара. Китабларынг, джазма кереклеринг орунларындамыдыла, джугъунгу унутханмыса—сумканга дагъыда бир къара. Ашынгы аллынга салдыла, ашыкъ-бушукъ этме, сабыр аша, заманынг бар эсе, столну да джый. Школгъа тебре. Школгъа, классынга кирген кѣзюуде нѣгерчиклеринги аллына чабма, ашыкъмай, кѣзююунг бла кириб, китабларынгы, башха окьюу кереклеринги акъыртын партагъа сал. Къонгурау къагътылырны аллы бла ѳрге-энишге чабма, дауур-суююр этме. Къонгурау къагъылды. Ариу келиб орнунга олтур, биринчи дерсге керекли затларынгы хазыра, боллукъ дерсге хазыр бол.

Туура туруш.

Туура туруш ишни керти боллугъун, болмазлыгъын ачыкълайды.

Бу турушда этимлени баш ышанлары аланы заманлары, бетледе, санлада тюрлениулер и неда джегилиулер и болады.

§ 95. Этимни заманлары.

Туура турушда этимни 3 заманы болады: 1) бусагъат заман (*окъуйма*), 2) озгъан заман (*окъудум, окъугъанма*), 3) боллукъ заман (*окъурма*).

Этимни заманы сѣлешинген кѣзюуге кѣре болады. Сѣлешинген заман бла ишни этилгени бирге тюшсе, ол бусагъат заман болады. Сѣз ючюн: *Окъуучу дерсин хазырлайды*. Бу айтымны хапары да, хазырлайды деген этимни иши да бир заманны ичинде болады. *Окъуучу дерсин хазырларыкъды* десек, иш сѣлешингенден сора боллукъ заманда этилликди.

291-чи иш. Айтымлада этимлени табыб, аланы къайсы заманлада болгъанларын айыргъыз.

Кюнледен эсе бюгюн мутхузду. Кѣкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кѣкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле малгъа адамгъа

да гыбы к̄адалг̄анча, к̄адалг̄андыла. Итле, чибинле ба-сыннгандан кеслерин к̄оруялмай, ал аякълары бла джелкелерин к̄ашый, к̄ош артында эшек джауурлукъну тубюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында к̄ая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бири бирин мюйюзчюклери бла тюртуб, дыбырдаб ёрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай, юйдеги к̄ошладан гугурук к̄ычыргъан таууш бёлюне-бёлюне келеди.

Кёк к̄ой териден этилген чырпа бёркча, Минги-Тау к̄ашларын туйуб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы гыла-мыла чырмагъанды. (*Аппаланы X.*)

— Джамагъат! Бююн, тамбла болса да былайгъа Къызыл Аскер келиб, биз элlege, бютеу Къарачайгъа Совет властны киргенин ачыкъларыкъды! Ары дери биз тёрт джаныбызгъа кёз-кзулакъ болуб, бу эркинликни сакъларгъа керекбиз да, айыб этмегиз, артда рахат кёрюшюрбюз,—деб Къанамат атына миниб, отрядын да алыб, правлен таба айланды. (*Къ.Д.*)

§ 96. Заманланы к̄уралыулары.

Этимни заманлары *этимсыфатлагъа, этимсёзлеулен* ал тюрлюлерине бет ахырла к̄ошулуб к̄ураладыла. Хар заманны кесини энчи аффикси болады. Сёз ючюн:

этимсыфатла:

ал-гъан
ал-ыучу
ал-ыр
ал-лыкъ
ала тургъан

этимле:

алгъан-ма
алыучу-ма
алыр-ма
аллыкъ-ма
ала тургъан-ма

этимсёзлеуле:

ал-а
ал-ыб

этимле:

ала-ма
алыб-ма.

Бу затны схемагъа салыб к̄арайыкъ:

этимсыфатла, этимсёзлеуле:

ал- $\left\{ \begin{array}{l} \text{гъан} \\ \text{ыучу} \\ \text{ыр} \\ \text{лыкъ} \\ \text{а} \\ \text{ыб} \end{array} \right.$

этимле:

ал- $\left\{ \begin{array}{l} \text{гъан-} \\ \text{ыучу-} \\ \text{ыр-} \\ \text{лыкъ} \\ \text{а-} \\ \text{ыб-} \end{array} \right\} \text{-ма}$

Алай бла къарасакъ, этимсыфатла, этимсѣзлеулени ал тюрлюлери, алагъа бет ахырла къошулгъанлай, бетленнген тюрлениучю этимле болуб къаладыла, этимсыфатланы, этимсѣзлеулени къурагъан аффиксле уа заманны кѣргюзедиле.

292-чи иш. Берилген этимледен алгъы бурун этимсыфатла, аланы ызы бла этимсѣзлеуле къурагъыз. Алагъа биринчи бетде бирлик санда бет ахырланы къошуб, этимле къураб джазыгъыз.

Атла, терге, ор, тий, тиз.

Юлгю. 1) Этимсыфатла: *атлаучу, атлай тургъан, атлар, атларыкъ, атлагъан;*

2) этимсѣзлеуле: *атла-й, атла-б;*

3) этимле: *атлаучу-ма, атлай тура-ма, атлар-ма, атларыкъ-ма, атлай-ма, атлагъан-ма, атлаб-ма.*

§ 97. Бусагъат заман.

Бусагъат заман эки тюрлю къуралады:

1) этимсѣзлеулю *-а, -е, -й* (бир бирде уа *-б, -ыб*) тюрлюсюне бет ахырла къошулуб; *джаз-а-ма, кел-е-се, биле-й-ди, ачыл-ыб-ды;*

2) этимсыфатны бусагъат *-учу, -учю, -ыучу, -уучу, иучю, -юучю* тюрлюсюне бет ахырла къошулуб: *сана-учу-ма, излеучю-се, ал-ыучу-ду, сор-уучу-буз, кес-иучю-сюз, кюлюучю-дюле.*

ЭСГЕРТИУ. Бусагъат заманны бу къауумунда *-учу, -ыучу* аффикслени орнуна *-учан, -иучен* аффиксле да джюрюйдюле: *сана-учан-ма, излеучен-се, ал-ыучан-ды, сор-уучан-быз, кес-иучен-ди.*

Биринчи къауум этимле ачыкъ бусагъат заманны неда хар заманда да бола туруучу ишни кѣргюзедиле. Сѣз ючюн. 1) *Османны бригадасы чалкъы чалады.* 2) *Тау ёзенледе кыш кюн эртде батады.*

Биринчи айтымда иш (*чалады*) эмда аны юсюнден айтылгъаны бир заманда болады; экинчи айтымда иш (*батады*) сѣлешиннген заманда болмай, ёмюрден бери да алай болуучусу ангылашынады.

Экинчи къауум этимле ишни къайтарылыб, кѣб кере этиле туруучусун кѣргюзедиле: *Джыл сайын джолну былайын ырхы алыучуду (алыучанды)*—джыл сайын бола туруучу ишни юсюнден.

Бусагъат заманны этимлери боллукъ заманны магъанасында да джюрюйдюле: *Ючюнчю бригада тамбла биченнге чыгъады. Чыгъады* боллукъ заманны магъанасында *чыгъарыкъды* деген магъанада келеди.

Бусагъат заманда этимлени джегилиулери.

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	<i>ал-а-ма, ал-ыучу-ма бер-е-ме, бер-иучю-ме ишле-й-ме, ишле-учю- -ме</i>	<i>ал-а-быз, ал-ыучу-буз бер-е-биз, бер-иучю-бюз ишле-й-биз, ишле-учю- бюз</i>
2-чи	<i>ал-а-са, ал-ыучу-са бер-е-се, бер-иучю-се ишле-й-се, ишле-учю-се</i>	<i>ал-а-быз, ал-ыучу-буз бер-е-сиз, бер-иучю-сюз ишле-й-сиз, ишле-учю- -сюз</i>
3-чю	<i>ал-а-ды, ал-ыучу-ду бер-е-ди, бер-иучю-дю ишле-й-ди, ишле-учю- -дю</i>	<i>ал-а-дыла, ал-ыучу- -дула бер-е-диле, бер-иучю- -дюле ишле-й-диле, ишле-учю- -дюле</i>

Къалгъан этим формаладача, бусагъат заманда этимлени айырмалары, формалары болады. Сёз ючюн: *ётдюралмай-мыдыла?* деген этимни кёурамын айырайкъ:

- ёт*—этимни тамыры;
- дюр*—къатлануучу айырманы аффикси;
- ал*—къарыулаучу форманы аффикси;
- ма*—огъайлаучу аффикс;
- й*—бусагъат заманны аффикси;
- мы*—соруучу форманы аффикси;
- дыла*—3-чю бетни кёблук санда аффикси.

293-чю иш. Назмуда туура турушдагъы этимлени табыб, аланы заманларын айыргъыз.

ДЖАЗНЫ КЮНЛЕРИ.

Тау башладан ёзенлеге суула саркъыб,
Джер юсюнден тарайдыла къыш тюрсюнню,
Бир бирине джол бермейин, ашыгъышыб,
Чабадыла алгъышларгъа джазгъы кюнню.

Къара джерден джашил кырдык тууады,
Къаты бла озгъанланы сукъландыра,
Кюнден кюннге юйрей, ол кёб болады,
Ышарады, малланы джутландыра.
Терекледе джырлайдыла къанатлыла,
Билдиредиле чегетни уянганын;
Эришгенча алагъа кызыла, джашла,
Таралтадыла джазгъы ише джырланы...

294-чю иш. Берилген этимлени бусагъат заманны тюрлюлерине салыгъыз; алгъы бурун *-а, -е, -й* аффиксле бла 2-чи бетде бирлик санда, аны ызындан *-учу, -ыучу* неда *-ыучан, -иучен* аффиксле бла 3-чю бетде кёб-люк санда тюрлендириб джазыгъыз.

Ач, тут, ёрле, сюрт, термил.

Юлгю. 1) *Ач—ачаса,* 2) *ачыучудула, ачыучандыла.*

295-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз, бусагъат замандагъы этимлени табыгъыз. Ала къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз.

ДЖАЗ.

Март, апрель, май—джаз айладыла. Джаз болгъанлай, кюн-ле узун, кечеле къысха болуб башлайдыла. Кюн кёкде асламдан аслам къалады, кюнден кюннге иссиден исси болады. Къар эрийди, джерден кырдык чыгъады. Терекле чапракъ ийиб башлайдыла.

Адамланы ишлери кёб болады: бачча къазадыла, тахтала этедиле, алагъа ууакъ урлукъ саладыла—къобуста, быхы, айлыкъ турма, агурча, сохан, сарысмакъ, помидор. Тереклени тюблерин къазадыла, джумушатадыла. Совхозланы, колхозланы сабанларында кече кюн да тракторла гюрюлдейдиле. Сабанлагъа джазгъы урлукъ саладыла.

296-чы иш. Берилген этимледен керекли айырмалада, формалада бусагъат заманны къураб джазыгъыз.

1) Къатланыучу айырмада огъайлаучу формада 3-чю бетде бирлик санда: *эриш, сюрт, къымылда, айт, джууун, тынгыла, эшит, ич, къайна, чыкъ, тарал;* юлгю: *чайна—чай-на-т, чайна-т-ма-й-ды;*

2) къайтыучу неда зорлаучу айырмалада соруучу формада 3-чю бетде кёб-люк санда: *тара, джаб, къаз, къала, джуу, сал, чал, ор, ишле, изле, биле;* юлгю: *къыйна—къыйна-л-а-мы-дыла? сал-ын-а-мы-дыла?*

297-чи иш. Берилген этимлени, башында этилгенча, къурамларын сызчыкъ бла айырыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Джумушатадыла, тутушуучанбыз. джети шдиралмагъанмыдыла, тентиретеди, баралмаучанса, джууунуу чубуз.

298-чи иш. Этимлени керекли айырмалагъа, формалагъа салыб джазыгъыз.

- 1) Араш айырмагъа: *джагъама, тутаса, сермейди*;
- 2) зорлаучу айырмагъа: *атады, излейдиле, кѳресиз*;
- 3) къатлануучу айырмагъа: *ашайбыз, чыгъадыла, агъасыз*;
- 4) огъайлаучу формагъа—айырмалагъа салгъандан сора.

Ю л г ю. 1) *чабама—чаб-ыш-а-ма*; 2) *ачады—ач-ыл-а-ды*;
3) *джазасыз—джаз-дыр-а-сыз*; 4) *чабыш-ма-й-ма, ачы-л-ма-й-ды, джаз-дыр-ма-й-сыз*.

§ 98. Этимлени бусагъат заманда тюз джазылыулары.

1) *Й*-ден сора *-а, -е, -ю* аффиксле келселе, *й+а=я, й+э=е, й+у=ю* боладыла эмда *я, е, ю* джазыладыла: *джай—джай-а-ма—джаяма, джый-ал-ма-й-ды—джыялмайды, сый—сый-е-се, сюесе, къуй—къуй-уу-чу-ма, къуючума*;

2. 3-чю бетде бирлик эмда кѳблук санда бет ахырла сѳлешген заманда къысхартылыб эшитиледиле *-ды, -ду, -ди, -дю—т-ча, -дыла, -дула, -диле, -дюле—-лла, -лле-ча*, алай а толу джазыладыла;

Сѳз ючюн: эшитилгени:

джазылгъаны:

барат

барады

келет

келеди

баралла

барадыла

келелле

келедиле

барычулла

барычудула

3. *-ыучу, -ыучан, -уучу, -уучан, -учю, -иучен, -юучю, -юучен* аффикследе *ы у-ча, и ю-ча* эшитиледиле: *ал-ыучу-ма (алуучума), кел-иучю-бюз (келюучюбюз)*; ишекли ачыкъ харфны тюз джазар ючюн, аны аллындагъы бѳлюмню ачыкъ харфна къараргъа керекди; ол бѳлюмню ачыкъ харфы *а, ы* болса, къысха *у-ну* аллында *ы*, алай болмай *о, у* болса, къысха *у-ну* аллында *у* джазылады: *джаз-ыучан-ды, бол-уучу-са*; къысха *у-ну* аллында *е, и* болса *и*, алай болмай *е, ю* болса, *ю* джазылады: *кет-иучю-бюз, бил-иучен-се, кѳчюучен-диле, джюрю-юучен-биз*.

4. *й* эки *ю-ню* арасында келсе, *ючюсю* да джазыладыла: *сыйюучюсе, кыйюучюдюле*.

299-чу иш. Тюбюнде этимлени 3-чю бетде бирлик эмда кѳблук санга салыгъыз. Ишни керекли §§-лагъа къарай этигиз.

1) *-а, -е* джалгъаула бла: *джый, тый, той, къой, сый, кый, тый, тий, ий*;

2) *-учу, -уучу* неда *-учан, -иучен* джалгъаула бла: *квал, сана, кет, сюз, соз, билдир.*

Ю лгю: *джый—джияды, джиядыла; квал—квалыучуду, квалыучандыла.*

300-чю-иш. Бусагъат заманны этимлеринде точкаланы орнуна керекли харфланы сала джазыгъыз. Этимлени алай нек джазылгъанларын айтыгъыз.

1. Джай джы...ды, кыш ашайды. 2. Айю балны бек сю...ди. 3. Машина бери сагъат 9-да кел...учюдю. 4. Джазы иги болса, апрелде мал то...учуду. 5. Самолётну арт рейси ингирде бол...учанды. 6. Анам бу тахталагъа ууакъ урлукъ сал...учанды. 7. Къарангы болгъанды, джаяу джолчукъню эсле...лмайбыз. 8. Бригада мекам ишлеуню алкъын боша...лмайды. 9. Хасан ай сайын бизге къагъыт и...ди. 10. Суу таркъайса, сюрюу былайтын ёт...учюдю. 11. Ингир сайын Солтан тракторну автопаркда къо...ды. 12. Бу заманда кюн кечти...ди.

ОЗГЪАН ЗАМАН.

Озгъан заман къуралгъанына эмда магъанасына кёре юч тюрлю болады:

1) озгъан заман; 2) узайгъан заман, 3) узакъ озгъан заман.

§ 99: Озгъан заман.

Озгъан заман этимге *-ды, -ди, -ду, -дю* аффиксле аладан сора къысхартылгъан бет ахырла къошуллуб къуралады:

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	<i>джаз-ды-м окъу-ду-м бил-ди-м кёр-дю-м</i>	<i>джаз-ды-къ окъу-ду-къ бил-ди-к кёр-дю-к</i>
2-чи	<i>джаз-ды-нг окъу-ду-нг бил-ди-нг кёр-дю-нг</i>	<i>джаз-ды-гъыз окъу-ду-гъыз бил-ди-гиз кёр-дю-гюз</i>
3-чю	<i>джаз-ды- окъу-ду- бил-ди- кёр-дю-</i>	<i>джаз-ды-ла окъу-ду-ла бил-ди-ле кёр-дю-ле</i>

Бу таблицагъа кёре, 3-чю бетде бирлик санда бет ахыр джокъду (**-ды** заманны аффиксиди) кёблюк санда уа бетни санны орнуна да **-ла, -ле** аффиксле кёшуладыла.

ЭСГЕРТИУ. **-ды, -ду, -ди, -дю** аффиксле бир кёзюуде бет ахырла, бир кёзюуде уа заманны аффикслери боладыла. Ала заманыкъла болсала, 3 бетде да, 2 санда да келедиле. Бу халда кёруу озгъан заманны башында айтылгъан тюрлюсюнде тюбейдиле. Алай болмай бу аффиксле кёруу 3-чю бетде губеселе, бет ахырла боладыла; **-ды, -ду, -ди, -дю** аффикслени бет ахыр бла заманны къайсы болгъанын айырыр ючюн, этимни бетлеге салыб тюрлендирирге керекди. **-ды** юч бетде да къала эсе—заманны аффиксиди кёруу 3-чю бетде къала эсе—бет ахырды. Сёз ючюн:

-ды —заманны аффикси.	-ды —бет ахыр:
1-чи бет ал- ды-м	ал-а-ма
2-чи бет ал- ды-нг	ал-а-са
3-чю бет ал- ды	ал-а-ды

-ды, -ду, -ди, -дю этимге сингармонизмге кёре кёшуладыла: **д т**-ча эшитилгенликге, тюрленмей **д** джазылады: **кларч-ды, бас-ды; -дыла, -диле—-лла, -лле**-ча эшитилгенликге, тюрленмей толу джазыладыла: **атадыла (аталла), ишледиле (ишлелле)**.

Озгъан заманны айырмалары, формалары квалгъан этимледеча кюраладыла: **джет-иш-дир-ал-мады-ггыз-мы?**

джет—этимни тамыры,
-иш—араш айырманы аффикси,
-дир—къатлануучу айырманы аффикси,
-ал—къарыулаучу форманы аффикси,
-ма—огъайлаучу форманы аффикси,
-ды—озгъан заманны аффикси,
-ггыз—2-чи бетни кёблюк санда бет ахыры,
-мы—соруучу аффикс.

301-чи иш. Халарчыкъны окъугъуз; озгъан заманны этимлерин табыб, ала къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айырыгъыз.

БИРИНЧИ ЧАБАКЪНЫ КЪАЛАЙ ТУТХАНЫМ.

Меннге алты джыл болду. Бизни элибизни къатында суучукъ бар эди. Сабийле анда чабакъ тута эдиле. Мен да чабакъ тутаргъа бек термиле эдим.

Мени къармакъ чыбыгъым джокъ эди. Тюз ёсген бир чыбыкъны кесдим. Къыл орнуна бир халыны такъдым, кьоргъашынны джукъа джазыб, халыны кыйырындан огъарлакъ чырмадым. Къармакъны джёнгерлерим бердиле.

Къармакъгъа кюртну чанчдыла, сора аны суугъа джибериб сакъладым. Бир кесек замандан халым квалтырады,

чыбыгъым силкинди. Мен дженгил огъуна чыбыкъны ёрге тартдым—къармакъны учуна илиниб, суудан бур гитче чабакъчыкъ чыкъды. Силдеб ийгенимде, чабакъчыкъ барыб къырдышха тюшдю. Чабыб джетиб, чабакъчыкъны къолума алдым. Арам-къарам этмей, аны да къолума къысханлай, юйюбюзге келдим, къууанч тыбырлы болуб, чабакъчыкъны анама кёргюздюм.

Андан сора чабакъ тутууну суюдюм, чабакъ тутаргъа да уста болдум.

302-чи иш. Берилген этимлени алгъы бурун айырмалагъа, андан сора формалагъа салыгъыз.

Чыкъдыкъ, кёчдю, джазды, сордум, ишледиле.

Ю л г ю. *Чыкъдыкъ*—тюз айырма, *чыгъ-ар-дыкъ*—къатланыучу айырма, *чыгъыш-дыкъ*—араш айырма, *чыгъ-ал-дыкъ*—къарыулаучу форма, *чыгъалма-дыкъ*—огъайлаучу форма, *чыгъаралмадыкъ-мы?*—соруучу форма.

303-чю иш. Берилген этимлени къурамларын (гамырларын, аффикслерин бир бирлеринден) сызчыкъ бла айырыб джазыгъыз.

Тebсетдирмедикми, билдирдингми, ышандыралмадыгъызмы, кёрюндюлеми, сыйындырмадыгъызмы, джыйышдырмадыммы, тутушдурмадыгъызмы, эришдирмедилеми, къурашдырмадыкъмы, кийиндирмедингми, сыйламадыламы, тындыралмадыгъызмы.

Ю л г ю. *тюбе-ш-дир-ал-ма-ды-гъыз-мы?*

304-чю иш. Этимледе бусагъат заманны озгъан заман бла алмашдырыб джазыгъыз.

Джазама, бошатасыз, джыйыласыз, тебреялабыз, сындыраса, тюбейдиле, барады, чабышабыз, джаратады, джаздырмайсыз, келемидиле, таркъаяды, джетесиз, буюрады, табылдыла, чалалмайсыз, кечигеме, табдырама.

Ю л г ю. *санайма—санадым, аласа—алдынг, бересиз—бердигиз.*

§ 100. Узайгъан заман.

Узайгъан заман этимсыфатны *-гъан, -хан, -нган, -ген, -нген* аффиксле бла къуралгъан тюрлюсюне бет ахырла къошулуб къуралады,

Бетле	Бирлик сан	Кёблюк сан
1-чи	<i>ал-гъан-ма бер-ген-ме</i>	<i>ал-гъан-быз бер-ген-биз</i>
2-чи	<i>ал-гъан-са бер-ген-се</i>	<i>ал-гъан-сыз бер-ген-сиз</i>
3-чю	<i>ал-гъан-ды бер-ген-ди</i>	<i>ал-гъан-дыла бер-ген-дילה</i>

Узайгъан заманны айырмалары, формалары къалгъан этим-ледечадыла: *чаб-ыш-хан-быз*, *чаб-дыр-ал-гъан-мы-са?* *ал-ал-ма-гъан-мы-сыз?*

305-чи иш. Хапарчыкъда узайгъан заманны этимлерин табыгъыз, ала-да узайгъан заманны аффикслерин кёргюзююгюз.

ЧАПАЕВ.

1918-чи джылда Колчак Сибирде акъ аскер къурагъанды. Ол Совет власть джаллы болгъан эллилени, ишчилени ёлтюр-генди, асханды, не джаны бла да аланы инджитгенди.

Ол заманда Къызыл Аскерни уллу кючю Колчак бла кю-реширге салыннганды. Анда Къызыл Аскерге башчылыкъ этген айтылгъан аскер тамада Фрунзе болгъанды Фрунзени аскеринде джигитлиги халкъгъа айтылгъан халкъ джигити Чапаев да болгъанды. Ненча урушса да, Чапаев акъланы ча-чыратыб хорлаб тургъанды. Акъла Чапаевден отдан къоркъ-гъанча къоркъгъандыла, Ол Колчакдан Уфа деген уллу шахарны да сыйыргъанды.

Бир талай замандан Чапаевни дивизиясына Урал фронтха барыргъа буйрукъ болгъанды. Тёгерегин акъ, аскерле къур-шалаб тургъан Уральск деген шахарны Чапаев башына бош этгенди. Андан сора бир джолда кече акъла Чапаевни штабы-ны тёгерегин алгъандыла. Мычымай акъла бла уруш башлан-ганды.

Асланлача кюреше, Чапаевни джёнгерлерини бир кесегин-ден къалгъаны алайда къырылгъандыла. Чапаев кеси пулемёт бла акъланы къырыб тургъанды. Сау къалгъан джёнгерлерин да алыб, Чапаев Урал суудан джюзюб ётерге умут этгенди. Алай болса да джауланы окълары сууда аны джетгендиле.

Былай бла халкъ джигити Чапаев Урал сууунда джигит ёлюмюнден ёлгенди.

§ 101. Этимлени узайгъан заманда тюз джазылыулары.

Этимлени узайгъан заманда тюз джазар ючюн, бу джорукъланы эде тутаргъа керекди:

1) къаты бѣлюмден сора, **-гъан, -хан, -нган** аффиксле джазылагъыла; **-хан б, т, с, ч, ш** харфладан сора, **-нган, н, нг** харфладан сора, **-гъан** аладан къалгъан ачыкъ эм тунакъ харфладан сора джазыладыла: *къоб-хан-ды, ат-хан-са, бас-хан-ды, ач-хан-мы-са? къоб-хан-дыла; джон-нган-быз, онг-нган-ды; къара-гъан-дыла, солу-гъан-сыз, джау-гъан-ды, сой-гъан-дыла, ал-гъан-быз, оз-гъан-мы-са?*

2) джумушакъ бѣлюмден сора **-ген, -нген**, джалгъаула джазыладыла; **-нген н, нг** харфладан сора, **-ген** къалгъанладан сора джазыладыла: *мин-нген-ме, синг-нген-ди, дженг-нген-сиз, сѣн-нген-ди; биле-ген-сиз, джорю-ген-ме, скор-ген-диле, тий-ген-ди, эт-ген-се, кѣч-ген-биз;*

3) **-гъан, -хан, -нган, -ген, -нген** аффикследе **н**-дан сора **б, м** харфла бла башланган джалгъаула къошулсала, аллындагъы **н** таууш **м**-ча эшитиледи, алай а аффиксле бузулмай **н** джазылады: *ач-хан-ма, кел-ген-мисе? бар-гъан-быз, билдирал-гъан-мысыз?*

4) 3-чю бетде бирлик кѣблук санлада да бет ахырла къысхартылыб эшитиледиле, алай а толулай джазыладыла: *айтханды (айтхант), айтхандыла (айтхалла).*

306-чы иш. Берилген этимлени узайгъан заманда джегилиулерин этигиз; джсгиллуде лэр этимге заманны, бетни къурагъан къаллай аффиксле къошулгъанларын айтыгъыз.

Ал, ат, джон, излеме, юрен.

307-чи иш. Этимлени керекли айырмалагъа, формалагъа салыгъыз, аладан узайгъан заманны къураб джазыгъыз.

1) Араш айырмада, огъайлаучу формада, биринчи бетде кѣблук санда: *джалгъа, таны, тарт, чаб, джаз, тохта, сор, тюрт;* ю л г ю: *алышмагъанбыз;*

2) тюз айырмада, къарыулаучу, огъайлаучу, соруучу формалада биринчи бетде бирлик санда: *тебре, ий, башла, ышы, джой, квой, кий, джама;* ю л г ю: *ызла—ызлай-ма-гъан-ма-мы?*

308-чи иш. Узайгъан замандагъы этимледе точкаланы орнуна керекли харфланы сала джазыгъыз.

1. Ауруб артха къалгъанла къадалыб джѣнгерлерин джет...ендиле. 2. Сабанчыла планларын толтурургъа къарыуларын аямай кюреш...ендиле. 3. Эчкиле тикни ёрге таян...андыла. 4. Терезени бояуу онг...анды. 5. Аурууну къатылыгъы бираз

сёнг...енди. 6. Малчыла Бийчесында совхозну малларын ала-
мат семирт...ендиле. 7. Кирсизликде классыбыз биринчи
орунну алгъанына барыбыз да бек къууан...анбыз. 8. Лётчик-
ле самолетларына мин...ендиле, хазыр бол...андыла. 9. Садовник
къуу бутакъланы кес...енди, терек тюблени ташын арыт...ан-
ды. 10. Джууулгъан эскиле аязда дженгил кёб...ендиле.
11. Къууатлы джаз табигъатны ариу тукъум кёгерт...енди.

309-чу иш. Точкаланы орнуна керекли харфланы сала джазыгъыз,
аланы тюблерин тартыгъыз.

1. Машинаны джюгю бир джанына дженг...енди. 2. Сууукъ
бириаз сын...анды. 3. Дерслени боша...анлай, биз бюгюн суу
ызына барыб джууу...нганбыз. 4. Джай чилледе, къар кёб
эриб, суу бек бокъла...нланды. 5. Киштикчик не эсе да ми-
шауду, салпыла...нланды. 6. Минги Тау да къачан эсе да
вулкан болгъанды, алай а ол эртделеде джукъла...нланды.
7. Джылы джангур джерге си...нгенди. 8. Джангы универ-
ситетни аллында В. И. Ленинге мермер ташдан памятник са-
лы...нланды. 9. Танг атмай къайры атла...нганса? 10. Суу аша-
гъанды да, хунаны тюб ташы бир кесек орнундан теби...-
нгенди. 11. Экскурсантла барысы да машинагъа сыйы...нган-
дыла.

310-чу иш. Берилген этимледен бу джорукъда узайгъан заманны къу-
рагъыз.

1) Биринчи бетде, бирлик санда: *сана, тий, ачыулан, тут, къобар, юлеш, къоб, ас;*

2) Биринчи бетде, кёблукъ санда: *къайнат, ызла, талны, кёмюрсет, джууукълаш, сыйын, къууан, къыс, уруш;*

3) 3-чю бетде, бирлик санда, огъайлаучу формада: *сына, джаб, олтурт, сукълан, джорала, сарггал, тёк, биширт, юрк, керк.*

Юлгю. 1) *къара—къарагъанма,* 2) *атлат—атлатхан-быз,* 3) *джырла—джырламагъанды.*

§ 102. Узакъ озган заман.

Узакъ озгъан заман иш этилгенли кёб заман ётгенин кёр-
гюзеди. Узакъ озгъан заман къурау этимди. Ол этимсыфатны
-гъан, -хан, -нган, -ген, -нген аффиксле бла къуралгъан
озгъан заманына болушлукъчу этим *эди* къошулуб къура-
лады. *Эди* бетледе, санлада тюрленеди, алдагъы сёз а тюр-
ленмейди. Сёз ючюн: *алгъан эдим, алгъан эдинг, алгъан*
эди, алгъан эдик, алгъан эдигиз, алгъан эдиле.

Узакъ озгъан заманны схемасы:

-гъан, -хан, -нган, -ген	$\left. \begin{array}{l} \text{эдим-м—1-чи бет} \\ \text{эди-нг—2-чи бет} \\ \text{эди—3-чю бет} \end{array} \right\}$	бирлик сан
		$\left. \begin{array}{l} \text{эди-к—1-чи бет} \\ \text{эди-гиз—2-чи бет} \\ \text{эди-ле—3-чю бет} \end{array} \right\}$

Селешген заманда эди къысхартылыб эшитиледи (*ем, энг' ет, ек, егиз, елле*), алай толу джазылады: ... *эдим*, ... *эдинг'* ... *эдик*, ... *эдигиз*, ... *эдиле*.

Этимни узакъ озгъан заманда айырмалары, къарыулаучу, огъайлаучу формалары этимсыфатча алдагъы сёзде (этимсыфатда) боладыла, *эди*-ге къашулмайдыла: *ач-ыл-гъан эди*, *бар-ал-ма-гъан эдиле*, *аша-т-хан эдигиз*, *таб-ыл-ал-ма-гъан эдиле*, *ангыла-ш-ын-нган эди*.

Соруучу *-мы*, *-му*, *-ми*, *-мю* аффикс не баш этимни (этимсыфатны), не болушлукъчу этимни (*эди-ни*) ахырына къошулады: *ал-ал-ма-гъан-мы эдим?* *ал-ал-ма-гъан эдим-ми?* *табханмы эдиле?* *табхан эдилеми?*

Бу эки тукъум сорууну магъаналарында башхалыкъ барды: соруу ал сёзге салынса, ишни тюз болуму сорулады: соруу *эди*-ге салынса, иги ангылашынмай, джангыдан сорулгъаны ачыкъланады (*алгъан эдилеми?*).

311-чи иш. Берилген этимлени джегилиуге салыгъыз, бет ахырланы сызчыкъ бла айыра, тюблерин сыза джазыгъыз, бет ахыр джокъ эсе, аны орнуна тире салыгъыз (3-чю бетде).

1. *Келди*. 2. *Келген эди*.

312-чи иш. Берилген этимлени узакъ озгъан заманда джегилиуге салыгъыз; *эди*-ни бет ахырларын сызчыкъ бла айырыгъыз.

Джаз, терле, ач, джон, мин.

Юлгю. *оз—мен озгъан эди-м*, *сен озгъан эди-нг*, *ол озгъан эди*, *биз озгъан эди-к*, *сиз озгъан эди-гиз*, *ала озгъан эди-ле*.

213-чю иш. Берилген этимледен узакъ озгъан заманны керекли айырмалада, фермалада, бетледе, санлада къураб джазыгъыз. Джалгъауланы сызчыкъ бла айырыгъыз.

1) Къайтыучу айырмада, соруучу формада, ючюнчю бетде, бирлик санда: *кий*, *джуу*, *аша*, *ач*, *изле*, *айт*; юлгю: *бил-ил-нген-ми-эди?*

2) къатланыучу айырмада, къарыулаучу эмда огъайлаучу фармалада, биринчи бетде, кёблук санда: *джан, джукъла, бол, джырла, тый, къый, кёр.*

Ю л г ю. теб — *теб-дир-ал-ма-гъан эди-к.*

§ 103. Узакъ озгъан заманны тюз джазылыуу.

1) *эди* хар заманда башха джазылады: *кёрген эдик, къачхан эдиле;*

2) биринчи бетде бирлик санда *эди*-ге соруучу-*ми* аффикс къошулса, эки *м* джазылады: *ачхан эдимми? ётген эдимми?* (тенгleshдир: *алдыммы? сордумму? кетдимми?*);

3) соруучу *-мы, -ми* джалгъау ал сёзде *эди*-ни аллында келсе, аны *ы, и* ачыкъ тауушлары джутулуб къаладыла (аланы ызындан *э* ачыкъ келгени себебли), алай а *-мы, -ми* толу джазыладыла: *алгъанмы эди? элтгенми? эдик?* (эшитилгени: *алгъанмеди, элтгенмедик*);

4) ал сёзде соруучу джалгъау *н*-ны къатында келгени себебли, *нм мм*-ча эшитиледи, *нм* джазыладыла: *къарагъанмы эди?* (эшитилгени: *къарагъаммеди*).

314-чю иш. Берилген этимлени узакъ озгъан заманда къарыулаучу эмда огъайлаучу формалада джегилиулерин этиб джазыгъыз.

Сана, джырла, къач, кёр, ач, джылын, тебрет, селеш.

Ю л г ю. *джет—джеталмагъан эдим, джеталмагъан эдинг, джеталмагъан эди, джеталмагъан эдик, джеталмагъан эдигиз, джеталмагъан эдиле.*

315-чи иш. Берилген этимлени узакъ озгъан заманда соруучу формагъа алгъы бурун ал сёзню, экинчи кере болушлукъчу этимни саяыб, джегилиулерин этигиз.

Ат, сез, ышы, къыста, сорукъ.

Ю л г ю.

мен атханмы эдим?

атхан эдимми?

сен атханмы эдинг?

атхан эдингми?

ол атханмы эди?

атхан эдими?

биз атханмы эдик?

атхан эдикми?

сиз атханмы эдигиз?

атхан эдигизми?

ала атханмы эдиле?

атхан эдилеми?

316-чы иш. Бу хапарчыкъда тюбеген этимлени замапларын бусагъат заман бла ауушдуруб джазыгъыз.

ДЖАЗ БАШЛАННГАНДЫ.

Джаз кесини эркинлигин кьолуна алыб башлагъанды. Джелчик ариу тукъум к'ягъа эди. Кюн да к'ыздыргъандан к'ыздыра эди. Кюндюз эрий эди, кече уа бузлата эди. Эртденбла к'уулак'лагъа, ёзенлеге, тюзлеге мылы тубан джыйыла эди. Кюнню кюн узуну баргъан суучукъну шорк'уулдагъанчыгъы эшитиле эди. Кеч болгъанлай, ол суучукъланы юслери к'ябырчакълана эди. Колхозла, совхозла джаз сабаннга хазырлана эдиле. Сабийле, к'ууанч болуб, джазны сакълай эдиле. Аланы тауушлары болгъанны зангырдата эди. Хар не к'ууанчлы джаз бла саламлашады.

Джаз хар кимге да к'ууанчды, артыкъсыз да сабийлеге. Ю лгю. *Джаз кесини эркинлигин кьолуна ала башлайды.*

§ 104. Озгъан заманны к'урау формалары.

Этимсыфатны, этимсёзлеуно ал формаларыны ызындан эди келсе, озгъан заманны тюрлю-тюрлю к'урау формалары к'ураладыла, неда, башхача айтсакъ, заманланы к'ергюзген этимлени бет ахырлары *эди*-ге к'ечедиле. Быллай заманла эки неда андан аслам сёзден к'ураладыла. Ал сёзле (этимсыфат, этимсёзлеу) баш магъаналы сёзле боладыла, аланы ызларындан болушлукъчу *эди* бетледе, санлада тюрлениб келеди.

Схемагъа к'арайыкъ.

Этимсыфатла бла *эди*: Этимсёзлеуле бла *эди*:

<i>ал-гъан</i>	<i>эдим</i>	<i>ал-а</i>	<i>эдинг</i>
<i>ал-уучу</i>		<i>эш-е</i>	
<i>ал-уучан</i>		<i>сана-й</i>	
<i>ала тур-а</i>		<i>кет-иб</i>	

Быллай к'урау этимледе („к'урау“ деб талай сёзден к'уралгъанлары ючюн айтылады) баш сёз ишни тутады, болушлукъчу *эди* уа аны ишин озгъан заманнга элтеди, иш иени бетин, санын к'ергюзеди. Сёз ючюн, *ала турама* десек, бу к'урау этим бусагъат заманны к'ергюзеди; анга *эди* к'ошулса, этиу озгъан заманнга к'ечеди.

Озгъан заманны к'урау формалары иш этилгенли к'ёб заман ётгенин к'ергюзедиле, алай а дагъыда магъаналарында бир биринден башхалыкълары барды. Сёз ючюн:

1) *джазгъан эдим*—узакъ озгъан заман;

2) *джаза тургъан эдим*—озгъан заманда к'ёб кере этиле тургъан иш;

3) джаза тура эди—озгъан заманда сѣлешген кеси кѣрген иш;

4) джазыучу (*джазыучан*) эдим—озгъан заманда таймаздан этилиучю иш;

5) басыныб эди—озгъан заманда бир халгъа джетишиб тохтагъан иш.

Озгъан заманны къурау формаларыны айырмалары, формалары узакъ озгъан замандача болады: *джаз-ал-ма-гъан эдик, джазмай тургъан эдинг, джаза турмагъан эдинг* (магъанада башхалыкгъа эс бѣлюгюз).

317-чи иш. Берилген этимледен озгъан заманны къурау формаларын тюбюнде изленгенча къурагъыз.

Къымылдат, ойлаш, эри, сыл, къуру.

1) Бирлик санда 1-чи бетде *-гъан эди* формада; юлгю: *солу—солугъан эдинг*;

2) 1-чи бетде кѣблук санда *-а, -е, -й, -ыб, -б эди* формада; юлгю: *чаба эдик, келе эдик, кетиб эдик*;

3) 2-чи бетде кѣблук санда *-ыучу, -ыучан -эди* формада; юлгю: *барыучу эдигиз, барыучан эдигиз*.

318-чи иш. Заманлада берилген этимге *эди*-ни къошуб джазыгъыз. Этимни бет ахырларын *эди*-ге кѣчюрюгюз.

Джаздырама, джаздыра тураса, джаздырыучанды, джазылыбды, джаздырдыкъ, джаздыргъансыз.

Башында ишни тындыргъандан сора, этимлени огъайлаучу формагъа салыгъыз.

Юлгю. 1) *джаздыра эдим, 2) джаздырмай эдим.*

БОЛЛУКЪ ЗАМАН.

Боллукъ заман сѣлешингенден сора этилир неда этиллик ишни кѣргюзеди, кеси да эки тюрлю болады: 1) келир заман, 2) келлик заман.

§ 105. Келир заман.

Келир заман этимсыфатны келир заманына бет ахырла къошулуб, неда башхача айтсакъ, этимге *-р, -ар, -ер, -ыр -ур, -ир, -юр* аффиксле, аланы ызларындан бет ахырла къошулуб къуралады:

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	<i>къара-р-ма</i>	<i>къара-р-быз</i>
2-чи	<i>къара-р-са</i>	<i>къара-р-сыз</i>
3-чю	<i>къара-р</i>	<i>къара-р-ла</i>

Бу таблицагъа кёре, 3-чю бетде, бирлик санда келир заманны бет ахыры болмайды, келир заманда этим да, келир замандагъы этимсыфат да бирча болуб къаладыла; кёблук санда уа этимге заман джалгъаудан (*р*) сора къуру *-ла*, *-ле* къошулуб къалады.

Этимни келир заманы сёлешингенден сора къачан болса да этилир ишни кёргозеди. Ишни этилир заманы белгисизди (къачан болса да бир), аны бла бирге ишни этилири бла къалыры ажымсыз, ышангылы болмайды. Сёз ючюн, „*джазарма*“ десек: 1) *джазарма*—боллукъ заманда къачан болса да бир; 2) *джазарма*—ишни этерге огъай демейме, алай а этермеми, къалырмамы—асыры ышангылы тюлдю, „*джазарыкъма*“ дегенча болмайды.

Келир заманны айырмалары, къарыулачу, огъайлачу, соруучу формалары къалгъан этимледеча боладыла, алай а огъайлачу формада, 84-чю §-да айтылгъанча, *-ма*, *ме* аффиксленден сора бу заманны къураучу аффикслени *р* тауушлары 3-гъа бурулады: *сана-р-быз—сана-ма-з-быз*. *окъу-р-са—окъу-ма-з-са*, *кел-ме-з-сиз*.

Сёз ючюн, *къурашдырталмазбызмы?*

къура—этимни тамыры,

-ш—араш айырманы аффикси,

-дыр-т—къатланыучу айырманы аффикслери,

-ал—къарыулачу форманы аффикси,

-ма—огъайлачу форманы аффикси,

-з—огъайлачу формада келир заманны аффикси (*р*-ни орнуна),

-быз—биринчи бетде, кёблук санда бет ахыр,

-мы—соруучу форманы аффикси.

319-чу иш. Айтымлада келир замандагъы этимлени табыб, заманны аффикслерини тюблерин тарта джазыгъыз.

1. Адам улу космосну хорлар, узакъ джуддузлагъа джолла ачылырла. 2. Джерибизни суулары ... барырла, агъачлары ёсерле, къушлары учарла. (*Къ. К.*). 3. Тау таугъа тюбемез, адам адамгъа тюбер. (*Нарт сёз*). 4. Керек кюн бу тюкню отха джетдирirse; ол сагъатдан къара аджир шыб деб джетер; юсюне миннгенлей, атны джалындан къаты къадалырса.

Ол бир секиргенлейине айлыкъ джолну къоратыр... Сора Къаракъуш дунияны къалтыратыб, боран-гылан этиб джетер. (*Таурухдан*). 5. Мен урлукъланы хазыр этерме да, сиз ала-ны тахталагъа салырсыз. 6. Ыйых кюн тамада классла школ-гъа келирле, арбазны, спортплащадканы ариуларла, бурууну джамарла, хар нени джарашдырыла. 7. Тюзлюк ёлмез, чиримез, аны бир къылыч да кесмез. Залим аты малтаб кетмез, джюрегинден къама ётмез. (Мечиев К.)

320-чы иш. Берилген этимлени келир заманда, огъайлаучу формада бетледе, санлада тюрлендиригиз; аланы тамырлары, аффикслерин сызчыкъ бла бир биринден айыргъыз.

Айт, бур, къорат, чырма.

Ю л г ю. *къайыт—къайыт-ма-з-ма, къайыт-ма-з-са, къа-йыт-ма-з, къайыт-ма-з-быз, къайыт-ма-з-сыз, къайт-ма-з-ла.*

§ 106. Этимлени келир заманда тюз джазылыулары.

1) Сёлешген заманда *-ыр, -ур, -ир, -юр* джалгъаулада **р** бир бирде джугулуб эшитилмей къалады, джазмада **р**-ни джазаргъа керекди: *алырма, сорурса, келирбиз, кёрюрле* (эшитилгенлери: *алыма, соруца, келибиз, кёрюле*);

2) келир заманда, огъайлаучу формада, бирлик эмда кёблюк санда экинчи бетде *зс сс*-ча эшитиледи (*-маз, -мез+са, -се, -сыз, -суз, -сиз, -сюз*), алай а *зс* джазылады: *бармазса, келмезсе, бармазсыз, келмезсиз* (эшитилгени: бармасса, келмессе);

3) биринчи бетде, бирлик эм кёблюк санда, келир заманда этимле къысхартылыб эшитиледиле, алай а толу джазыладыла: *алмазла, бермезме, алмазбыз, бермезбиз* (эшитилгени: *алмам, бермем, алмабыз, бермебиз*).

321-чи иш. Берилген этимлени тюбюнде изленгенича къураб джазыгъыз.

1) биринчи бетде, кёблюк санда, къарыулаучу формада: *мара, солу, бар, джюлю*; ю л г ю: *мара-ял-ыр-быз*;

2) экинчи бетде, бирлик санда, огъайлаучу формада: *ангылат, болуш, биле, кюй*; ю л г ю: *джый-ма-з-са*;

3) ючюнчю бетде, бирлик санда, айырмаланы биринде эмда соруучу формада; *юйю, къоб, аша, тол, ич*; ю л г ю: *салын-ыр-мы?*

322-чи иш. Берилген келир замандагъы этимлени къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз; аффикслени къаллайла болганларын айыргъыз.

Джибиталмазбызмы, кёрюнюрбюз, джаздырталмазса, джууундуралырла, джарашдыралмазмысыз.

Ю л г ю. *ал-ыш-дыр-ал-ма-з-мы-са.*

323-чю иш. Бир кере этимсыфатны келир заманы бир кере да 3-чю бетде, бирлик санда этимни келир заманы болурча, берилген сёзлени хар бири бла экишер айтым къураб джазыгъыз. Этимсыфатланы къынгыр сыз бла, этимни келир заманын эки тюз сыз бла тюблерин тартыгъыз.

Барыр, этер, джаздырыр, кетмез, баджаралмаз, тебдиралмаз.

Ю л г ю. 1) *Иссаны юйюнде къарар адамы джокъду.*
2) *Айшат Иссаны кереклисине къарар, юйюн джыяр.*
3) *Адам ёталмаз кёчюуге ат бла кирме.* 4) *Эшта, былайтын машина ёталмаз.*

§ 107. Келлик заман.

Келлик заман этимге сингармонизмге кёре **-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк, -ныкъ, -нукъ, -ник, -нюк, -рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк, -арыкъ, -ерик, -ырыкъ, -урукъ, -ирик, -юрик** аффиксле, аланы ызындан бет ахырла кёшуллуб къуралады, неда, къысхача айтсакъ, этимсыфатны келлик заманына бет ахырла кёшуллуб къуралады. **-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк** **л, р** неда огъайлаучу формада **З** тауушладан сора кёшуладыла: *ал-лыкъ-ма, сор-лукъ-са, кел-лик-ди, кёр-люк-бюз, ачыл-маз-лыкъ-ды; -ныкъ, -лукъ, -ник, -нюк аффиксле **н**-дан сора келедиле: *джалын-ныкъ-са, кёркзун-нукъ-дула, эрин-ник-се, бёлюн-нюк-сюз; -рыкъ, -рукъ, -рик, -рюк* ачыкъ тауушладан сора, къалгъан аффиксле башында айтылгъан **л, н, р** сонорладан башха тунакыладан сора келедиле: *аша-рыкъ-ды, солу-рукъ-ма, тиле-рик-сиз, джюрю-рюк-дюле, тут-арыкъ-сыз, кёч-ерик-се, джууун-урукъ-буз, юрет-ирик-сиз, кёр-юн-юрюк-дю.**

(Келлик заманны тюз джазылыууну, джюрюгенини юсюнден § 85 къара).

Келлик заманда этимге толу бет ахырла кёшуладыла:

*мен ал-лыкъ-ма
сен-ал-лыкъ-са
ол ал-лыкъ-ды*

*биз ал-лыкъ-быз
сиз ал-лыкъ-сыз
ала ал-лыкъ-дыла*

Келлик заман сёлешингенден сора ишни ажымсыз этил-лигин танытады. Ол себеден келлик заманны келир замандан башхалыгъы магъанасында кесгинлиги болады.

324-чю иш. Берилген этимледен *-лыкъ, -лукъ, -лик, люк* аффиксле бла келлик заманны къурагъыз; аффикслени сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Джар, къыр, тур, бур, бил, кюл, сыл, сор, ор, къур, чал, бар, бер, кёр, кир, къал, сыр, сал, джыр, джул, тол, кюлдюр, кёлтюр, чабдыр, бузул, созул, керил, къыйнал, термил, кемюл, къурал.

325-чи иш. Берилген этимледен келлик заманны 3-чю бетде, бирлик санда эки тюрлю къурагъыз: алгъы бурун *-ныкъ, -нукъ, -ник, нюк* аффиксле бла; сора *-арыкъ, -ерик, -ырыкъ, -урукъ, -ирик, -юрюк* аффиксле бла.

Джан, мин, кийин, джон, къууан, джубан, джалын, силкин, сескеклен, юрен, тебин, къабын, урун, къон, эн.

Ю л г ю. *сукълан—сукълан-ныкъ-ды, сукълан-ырыкъ-ды*

326-чы иш. Берилген этимледен биринчи бетде кёблюк санда келлик заманны къурагъыз, аланы аффикслерин сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Болуш, чаб, таб, онг, дженг, чек, ат, тут, джек, къоркъ, букъ, тёк, эслет, юрет, кес, къыс, соз, къысдырт, кёлтюрт, чёкдюрт, кюреш, тутуш, чабыш, къаз, чач, къач, тарат, кет, джет, ёт, ёчеш, баз, буз, джюз, тюрт, къызарт, агъарт.

Юлгю. *болуш—болуш-ур-буз, кёлтюрт—кёлтюр-т-юр-бюз.*

327-чи иш. Скобкаладагъы этимлени келлик заманнга салыб, скобкалапы салмай джазыгъыз. Этимлени бетлерин башчы бла келишдиригиз.

1. Тамбла бизни классыбыз гербарий этер ючюн, чегетге хансла джыяргъа (*бар*). 2. Биз инструментле этиучю заводха экскурсиягъа (*бар*). 3. Бюгюн 8-чи класс орус тилден экзамен (*бер*). 4. Тёрт-беш кюнден тракторчу бригада сабан сюрюрге (*чыкъ*). 5. Быллай бир хапчюк бу ящикге (*сыйын*) тюдю. 6. Таулада къар эриб бошагъанлай, Къобан (*къоб*). 7. Музыканы тауушу чыкъгъанлай, пионерле саф-саф болуб, трибунаны къаты бла (*оз*). 8. Сабийле джууунуб бошагъанлай, дженгил огъуна (*кийин*). 9. Ат чабдыргъанла бусагъатдан атларына (*мин*). 10. Ёлкагъа сабийле бек (*къууан*). 11. Биз суу ызына былайтын (*эн*).

§ 108. Келлик заманда этимлени айырмалары, формалары.

Келлик замандагъы этимлени айырмалары, къалгъан этимледеча, тамырны ызындан келедиле: *джаз-дыр-лыкъ-са, тутуш-дур-лукъ-буз, джет-иш-дир-лик-биз.*

Къарыулаучу форма, адетиндеча, айырмаланы ызларындан келиученди: *ал-ал-лыкъ-са*, *джет-иш-дир-ал-лыкъ-быз*, *эт-дир-ал-лыкъ-са*.

Огъайлаучу форма келлик заманда эки тюрлю къура-лады: 1) заманны аффикслерини алларында эгимге *-ма*, *-ме* къошулуб: *айт-ма-з-лыкъ-быз*, *кет-ме-з-лик-се*, *бар-ма-з-лыкъ-дыла*; келлик заманны бу тюрлю огъайлаучу формасы тилде бек аз джюрюйдю; 2) келлик замандагъы этимсыфатны ызындан *тюл-(тюйюл-)* деген огъайлаучу сѣзчюк келиб: *барлыкъ тюлме* (неда *тюйюлме*), *ачарыкъ тюлдюле*, *джарашдыраллыкъ тюйюлсюз*.

Келлик заманны бу тюрлю огъайлаучу формасы къурау форма болады (эки сѣзден къуралгъаны себебли), Ал сѣз (этимсыфат) тюрленмейди, огъайлаучу *тюл* деген сѣзчюк бетледе, санлада тюрлениб келеди (*эди-ча*);

аллыкъ	}	<i>тюл-ме</i>	} <i>бирлик сан</i>
		<i>тюл-се</i>	
		<i>тюл-дю</i>	
	}	<i>тюл-бюз</i>	} <i>кебляксан</i>
		<i>тюл-сюз</i>	
		<i>тюл-дюле</i>	

Бу къурау этимни баш магъанасы, айырмалары, къарыу-лаучу формасы ал сѣзюнден боладыла, соруучу формасы уа *тюл-* деген сѣзчюкге къошулады *кел-тир-т-ал-лыкъ тюл-мю-се?* *хайырлан-дыр-ал-лыкъ тюл-бюз-мю?*

Соруучу *-ми*, *-мю* аффикс *тюл-* деген сѣзде биринчи бетде эки санда да бет ахырдан сора келеди: *аллыкъ тюл-ме-ми?* *аллыкъ тюл-бюз-мю?* Экинчи, ючюнчю бетледе уа бет ахырланы аллында келеди: *аллыкъ тюл-мю-се?* *аллыкъ тюл-мю-дю?* *аллыкъ тюл-мю-сюз?* *аллыкъ тюл-мю-дюле?*

Экинчи, ючюнчю бетледе керекли магъанагъа кѣре соруучу аффикс бет ахырладан сора келирге болады: *аллыкъ тюл-се-ми (дейсе)? аллыкъ тюлдю-мю (дейсиз)? аллыкъ тюл-сюз-мю (дейсиз)? аллыкъ тюлдюле-ми (дединг)?* Бу болумда соруу иги ангылашынмай, жангыдан къайтарыб соргъаннга барады.

Келлик заманны къурагъан кѣзюуде *й* бла бошалгъан этим тамырла кѣб тубейдиле. *й*-ден сора *а*, *е* бла башланган аффиксле келселе (сѣз ючюн: *-ал*, *-арыкъ*, *-ерик*), *й+а=я*, *й+е=е* боладыла эмда *я*, *е* джазыладыла; *тый-ал-лыкъ-быз—тыяллыкъбыз*, *тый-арыкъ-быз—тыярыкъбыз*, *кюй-ерик-ди—кюерикди*, *суй-ерик-ми-се—сюерикмисе?*

328-чи иш. Тюбюнде берилген этимлени келлик заманда огъайлаучу форманы эки тюрлюсюне да салыб джазыгъыз аффикслени бир биринден сызчыкъла бла айыргъыз.

Бар, джырла, джет, ал, тындыр, уч, джюз, серме, къоб, семирт, чал, бер, чырма, къоркъут, тутуш, ангылат, тебре, джый, къабырчакълан, тюзет.

Ю л г ю. *ачуланникъды—ачулан-никъ тюлдю, ачулан-ма-з-лыкъ-ды; бар—бар-лыкъ тюл-дю, бар-ма-з-лыкъ-ды; кёрюн—кёр-юн-юрюк тюлдю, кёр-юн-ме-з-лик-ди.*

229-чу иш. Берилген этимлени къарыулаучу эмда огъайлаучу форма-лагъа салыгъыз.

Ойнарыкъбыз, джуунурукъбуз, чабышырыкъсыз, тынгы-ларыкъдыла, излерикди, кюрериксе, ишлериксиз, ёчешириксе, санарыкъдыла, кюсерикме, толтурлукъбуз, кюлдюрлюкме, джыярыкъсыз, тебретирикбиз.

Ю л г ю. *къармарыкъма—къармаяллыкъ тюлме.*

330-чу иш. Берилген этимледен ючюнчю бетде, бирлик санда алгъы бурун келир заманны, ызы бла келлик заманны къурагъыз.

Ангыла, тынгыла, табала, эсле, джыла, тырна, ойна, изле, ойла, кюре, юйре, къору, къара, сана, джара, сына, ишле, окъу, талпы, къалкъы, джырла, ызла, къуру, джукъла, тара, ишлет, тишле, боша, эле, терле, мурулда, дыгъырда.

Ю л г ю. *ангылар, ангыларыкъды.*

331-чи иш. Башында этилген иште этимлени эки къауумун да огъай-лаучу формагъа салыгъыз.

Ю л г ю. *ангыла—ангыламаз, ангыларыкъ тюлдю.*

332-чи иш, Скобкаладагъы этимлени къарыулаучу эмда огъайлаучу форма-лагъа сала, айтымланы алай джазыгъыз.

1. Чабышыуда сиз бизни (*джет*). 1. Ала ол тауну башына (*чыкъ*). 3. Мен бу терен суудан (*ёт*). 4. Ол не кюрешсе да, бизни (*кюлдюр*). 5. Мурат джангы башлагъанды да, чалкъы-сын (*табла*). 6. Ол узайгъанды, ызындан къычырыб (*эшит*). 7. Джол тайгъакъ болгъанды да, ала, атларын (*чабдыр*). 8. Ишибиз бек къатыды, биз (*бар*). 9. Бутумдан (*атла*).

Ю л г ю. *Хасан аурукъсунган этеди, джыйылыугъа (кел)—Хасан аурукъсунган этеди, джыйылыугъа келал-лыкъ тюлдю.*

333-чю иш. Берилген этимледен келлик заманны изленнгенича къурагъыз.

1) биринчи бетде, бирлик санда **-ал** формада: *джый, сой, тый, тай*; ю л г ю: *къай—къаяллыкъма*;

2) ючюнчю бетде, кёблюк санда **-арыкъ** аффикс бла: *къой, ой, той, джай, джой*; ю л г ю: *къой—къоярыкъдыла*,

3) биринчи бетде, кёблюк санда **-ерик** аффикс бла: *ий, суй, туй, кий, тий, кюй*; ю л г ю: *ий—ие-рик-биз*.

334-чю иш. Берилген эгимлени келлик заманда, экинчи бетде, бирлик санда огъайлаучу эмда соруучу формалагъа салыб джазыгъыз, джалгъаула-ны бир-бирлеринден сызчыкъ бла айырыгъыз.

Сына, джерле, чортлат, бузлат, тентирет, тебле, ёрле, агъарт, ёлчеле.

Ю л г ю: *джарат—джара-т-ырыкъ тюл-мю-се?*

335-чи иш. Бу хапарны окъугъуз. Мында тюбеген этимге кирген сёз-лени джазыб, туураларында ала къайсыла болгъанларын кысхача кёрго-юзюз.

ПИОНЕРНИ ДЖИГИТЛИГИ.

— Ой, джамагъат, бери чабыгъыз, болушугъуз,—деб Алий къуугъун эте, къуш учханча секириб, терезеден юйге кирди. Ол тегерегине къарай келиб тютюнлей тургъан орундукъну эследи да, анга эшик артында челекден суу къуйду. Бир кесек замандан юйню ичи чарсдан толду. Алий, билген амалын эте, тютюндеген зат къоймай, барын да джукълатдым деб, кёлюн басды. Юйню ичинде чарс ачылды. Алий бир кесек эс джыйыб къарагъанында, бир гинджичикни кийимчиклери къабыныб, тютюнлей тургъанларын эследи да, эрлай аны да джукълатды. Алай бла Алий юйде кюе тургъан затланы барын да джукълатды. Ол асыры арыгъандан эмда джунчугъандан кесини кюе тургъан кийимлерин джукълатыргъа къарыуу джетмей, мойюште олтуруб тургъанлайына, кими эшикден, кими терезеден юйге талай адам тюшдю. Юйню иеси Джаухарат кычырыкъ этиб, Алийни отдан ёрге кёлтюрюб, эшикге чыгъарды.

... Ол кюн огъуна ёхтем пионерни этген джигитликлери саулай элге хапар болду. Алий окъугъан 7-чи классны сохта-лары хапарын эшитгенлей, тенглерин кёрюрге больницагъа келиб, кими эшикден, кими терезеден къарадыла.

(Ч. Къ-М.).

Ю л г ю.

чабыгъыз—буйрукъчу турушда, экинчи бетде, бирлик санда;

секириб—этимсёзлеунию ал тюрлюсю;

кирди—туура турушда, тюз айырмада, озгъан заманда, 3-чю бетде, бирлик санда;

тютюнлей тургъан—къурау этимсыфат, бусагъат заманда.

Шарт туруш.

Шарт туруш этимни иши сылтаулу болгъанын кёргюзеди. Шарт турушдагъы этимни иши айтымда башха этимни ишине сылтау болады, ол этимни ишини боллугъу, къаллыгъы шарт турушдагъы этимни ишине кёре болады. Сёз ючюн: „*Кюн тийсе, чыкъ къурурукъду*“. Бу къош айтымда эки этим барды—*тийсе*—*къурурукъду*. Биринчи этим экинчиге сылтау болуб келеди: чыкъны къуруругъу, къаллыгъы кюнню тийгенине кёре боллукъду.

Шарт туруш къуралгъанына кёре эки тюрлю болады: 1) шарт турушну бош формасы, 2) шарт турушну къурау формасы.

§ 109. Шарт турушну бош формасы.

Шарт турушну бош формасы этимге *-са, -се* аффиксле, аланы ызларындан бет ахырла къошулуб къуралады:

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	<i>ал-са-м, бер-се-м</i>	<i>алса-къ, бер-се-к</i>
2-чи	<i>ал-са-нг, бер-се-нг</i>	<i>ал-са-гъыз, бер-се-гиз</i>
3-чю	<i>ал-са, бер-се</i>	<i>ал-са-ла, бер-се-ле</i>

Бу таблицагъа кёре, *-са, се* аффиксле 3 бетде да, эки санда да бардыла, ол себебден ала не бетни, не санны танытмайдыла, къуру шарт турушну танытадыла. Аланы ызларындан бет ахырла къошуладыла (къысхартылгъан тюрлюлери). 3-чю бетде, бирлик санда бет ахыр джокъду (*ал ал-са*), кёблук санда уа бетни санны да *-ла -ле* аффиксле кёргюзедиле.

ЭСКЕРТИУ *са, се* шарт турушну аффикси болмай, бет ахыр болуб келирге да боллукъду. Аланы къатышдырмаз ючюн, этимни бетледе тюрлендириб къараргъа керекди. *-са -се* 3 бетде да къала эсе, ол шарт урушну аффиксиди, алай болмай экинчи бетде тубей эсе, ол экинчи бетни бирлик санда бет ахырыды. Сёз ючюн:

шарт турушну джалгъауу:

экинчи бетни ахыры;

1 *бар-са-м, эт-се-м*

бар-а-ма, эт-е-ме

2 *бар-са-нг, эт-се-нг*

бар-а-са, эт-е-се

3 *бар-са, эт-се*

бар-а-ды, эт-е-ди

-са, -се аффикслени аллында 3 келсе, ол *с-ча* эшитиледи, 3 джазылады: *къазса (къасса), тѣзсе (тѣссе)*.

7- Шарт турушну бош формасында этимлени айырмалары, формалары къалгъан этимледеча боладыла: *ал-са-м, ал-дыр-сам, ал-ал-са-м, ал-ма-са-къ, ал-дыр-ал-ма-са-м-мы?* Арт этимни къурамына къарайыкъ:

ал—этимни тамыры,

-дыр—къатланыучу айырманы аффикси,

-ал—къарыулаучу форманы аффикси,

-ма—огъайлаучу форманы аффикси,

-са—шарт турушну аффикси,

-м—биринчи бетни бирлик санда бет ахыры,

-мы—соруучу форманы аффикси.

336-чы иш. Берилген этимледен шарт турушну къураб, аланы джеги. леулерин этиб джазыгъыз. Бет ахырланы сызчыкъ бла айыргъыз.

Ал, сор, изле, сюз.

337-чи иш. Берилген этимледе 3-чю бетде бирлик санда шарт турушну къурагъыз, ол этимлени дагъыда 2-чи бетде кѣблук саннга салыгъыз.

Ары, чаб, чал, таб, боша, джет, джаз, къыз, оз, тѣз. къыс, тебле, чѣрге, элт, кес, ойна, табдыр, къымылда, къуру, къыс-дыр.

Ю л г ю. *Эслет; 1) эслет-се, 2) эслетсе-гиз.*

338-чи иш. Айтымланы окъуб, алада шарт турушдагъы этимлени табы-гъыз, аланы къурамларын айырыгъыз.

1. Джангур джауса, суу уллу боллукъду. 2. Бу терезеден къарасанг, кѣкню бир кесеги, школ хунаны джартысы дагъыда бир терезеси бла школну мюйюшю кѣрюнедиле. (А. Х.). 3. Урсанг, къоркъмайды, къууаныб ѳрге чынгайды. (*Джомакъ*). 4. Суугъа кирсе, минг бола, суудан чыкъса, бир бола. (*Джомакъ*). 5. Къууса, джетмез, джетсе, джибермез. (*Къабхан*).

339-чу иш. Берилген этимлени кереклисича шарт турушха салыб джазыгъыз.

1) Биринчи бетде, бирлик санда, огъайлаучу формада: *къаз, ойна, кий, табла, чѣргел*; ю л г ю: *боша—боша-ма-са-м*;

2) Экинчи бетде, кѣблук санда, къарыулаучу формада: *къый*,

джый, кыста, изле, ышы, ас; юлгю: джаса—джаса-ял-са-гъыз;

3) Ючюнчю бетде, бирлик санда, соруучу формада: *табыл, тебин, ачыл, силкиндир, тебрет*; юлгю: *къабын—къабын-са-мы?*

340-чы иш. Берилген этимлени хар бари бла экишер айтым къураб джазыгъыз. Биринчи айтымда этим шарт турушда, 3-чю бетде, бирлик санда, экинчи айтымда ол этим туура турушда, бусагъат заманда, 2-чи бетде, бирлик санда болургъа керекди.

Джаз, тебре, эрит, тындыр, ой, сана.

Юлгю. *Къаз—къазса, къаз-а-са.* 1) *Азрет тахтаны къазса, биз урлукъ саллыкъбыз.* 2) *Азрет, сен асыры те-рен къазаса.*

341-чи иш. Къош айтымлада точкаланы орнуна магъаналары келишген бош айтымла табыб къошугъуз.

1. Кюн бузулса, ... 2. Школну бошасам, ... 3. Осман Мос-квадан келсе, ... 4. Бу экзаменден айырма алалсакъ, сора ... 5. Джел къайдан урса, джангур ... 6. Заманында дерслеринги этсенг, ... 7. Бизни бригада дырын джыйыб бошаса, ... 8. ... са, мен Бийчесыннга чыгъарыкъма. 9. ...се, анасы бек къууанныкъ болур. 10. ...са, бошаб къоярыкъ эдик. 11. ...се, Олий Элбрусха барлыкъ болур.

§ 110. Шарт турушну къурау формалары.

Шарт турушну къурау формалары кѣб тюрлю боладыла; ала бары да этимсыфатны неда этимсѣзлеуню ал формасыны ызындан *эсе* деген болушлукъчу этим къошулуб къураладыла. Джегилиуде алдагъы сѣз тюрленмейди, аны ызындан келген *эсе* бетледе, санлада тюрленеди (*эди-ча*; озгъан заманны къурау формаларына къарагъыз):

алгъан		эсе-м	} бирлик сан
		эсе-нг	
		эсе	
	} кѣбляк сан		
		эсе-к	
		эсе-гиз	
		эсе-ле	

Алай бла шарт турушну къурау формалары эки (неда андан аслам) сѣзден къураладыла—алдагъы сѣз этимсыфат неда этимсѣзлеу, экинчиси—бетледе, санлада тюрлениучю *эсе*.

Быллай къурау этимде баш сѣз (алдагъы) заманны кѣргюзеди, болушлукъчу *эсе* шарт турушну магъанасын береди. Ол себеден шарт турушну къурау формалары эки магъананы тутадыла: заманны эмда шарт турушну магъанасын.

Шарт турушну бош формасы (*-са, -се* бла къуралгъаны) белгили заманны кѣргюзмейди.

Шарт турушну заманларыны схемасы.

бусагъат заман $\left. \begin{array}{l} \text{ала} \\ \text{ала тура} \\ \text{алыб тура} \\ \text{алыучу} \end{array} \right\} \text{эсе}$

озгъан заман $\left. \begin{array}{l} \text{алды} \\ \text{алыб} \\ \text{алгъан} \\ \text{алгъан эди} \end{array} \right\} \text{эсе}$

боллукъ заман $\left. \begin{array}{l} \text{алыр} \\ \text{аллыкъ} \end{array} \right\} \text{эсе}$

Болушлукъчу *эсе*, башында айтылгъаныча, бетледе, санлада тюрленеди, аны аллындагъы сѣзлетюрленмейдиле; алай а *эсе* бла озгъан заман (*алды*) келсе неда узакъ озгъан заманланы (*эди* бла къуралгъанланы) бири келсе, джегилиу башха тюрлю болады.

1) Озгъан заманны шарт турушда джегилиую.

Бетле	Бирлик сан	Кѣблук сан
1-чи	а) алдым эсе б) алдым эсе-м	алдыкъ эсе алдыкъ эсе-к
2-чи	а) алдынг эсе б) алдынг эсе-нг	алдыгъыз эсе алдыгъыз эсе-гиз
3-чю	а) алды эсе б) алды эсе	алдыла эсе алдыла эсе-ле

2) Узакъ озгъан заманны шарт турушда джегилиюу:

(Къуру биринчи бет бериледи).

Мен	{	<i>алгъан эди-м эсе</i>	биз	{	<i>алгъан эди-к эсе</i>
		<i>алгъан эди эсе-м</i>			<i>алгъан эди эсе-к</i>
		<i>алгъан эди-м эсе-м</i>			<i>алгъан эди-к эсе-к</i>

Бу халда алгъа *эсе*, андан сора *эди* келирге да болады: *алгъан эсе-м эди, алгъан эсе-к эди, алгъан эсе эди-нг, алгъан эсе-гиз эди.*

Шарт турушда къурау формаланы айырмалары, къарыулаучу, огъайлаучу формалары къалгъан этимледеча боладыла, кеслери да баш (алдагъы) сёзге къошуладыла: *ал-дыр-ал-ма-гъан эди эсе, кел-иш-дир-т-ал-ма-гъан эсегиз эди, джара-ш-дыр-ал-ды эди эсе.*

Быллай этимледе соруучу форма болушлукъчу этим бла келеди: *алгъан эсегизми? тюбеширик эсе эдилеми?*

Къурау этимледе *эсе, эди* башха джазыладыла.

342-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Шарт турушдагъы этимлени таябыб, тюблерин тартыгъыз, аланы къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

1. Джолну биле эсегиз, кесигиз барыгъыз, билмей эсегиз, мен ашырма. 2. 6-чы класс дерсен бошай эсе, барыбыз да бирге ишге чыгъарыкъбыз. 3. Башлагъа къар джаууду эсе, къыш эртде тюшерик болур. 4. Кюн бузулмай къала эсе, бизни класс совхозгъа болушургъа барлыкъды. 5. Пионерле джырлай эселе да, тебсей эселе да, ойнай эселе да дерслерин окъурларын къоймайдыла. 6. Заманында дерслерин эте эсе, заманында джата эсе, заманында къоба эсе, кирсизликни сакълай эсе, атасына болуша эсе, кесин ариу джюрюте эсе, аллай сохта окъуучулары джорукъларын айыбсыз сакълайды.

343-чю иш. Берилген этимледен эсе бла шарт турушда, биринчи бетде заманланы кереклилерин къурагъыз.

1) *-а, -е, -й* аффиксле бла: *ал, джаз, тиле, таны, кёр, тутатур;* юлгю: *бар-а эсе-м, ат-а тур-а эсе-м;*

2) *-ыучу, -ыучан* аффиксле бла: *къаз, чамлан, ышы, джорт, сыз, сюрт;* юлгю: *тюрт—тюрт-юучен эсе-к;*

3) *-ды* аффикс бла: *сана, оз, тёз, ич, тёк, бил;* юлгю: *джыкъ—джыкъ-ды-м эсе;*

4) *-гъан* аффикс бла: *аша, ат, ач, къан, кел, синг;* юлгю: *дженг—дженг-нген эсе-к.*

344-чю иш. Берилген этимледен шарт турушда эсе бла огъайлаучу формада экинчи бетде керекли заманланы къурагъыз.

1) **-р, -ар, -ыр** аффиксле бла: *сал, джылыт, джашна, туура, къач, бол, бер*; юлгю: *кер—кер-ме-з эсе-нг, тол-тур—тол-тур-ма-з эсе-гиз*:

2) **-лыкъ, -рыкъ, -ныкъ** аффиксле бла: *сыл, кийин, къоркъ, джалын, тартын, къал*; юлгю: *уч—уч-арыкъ тюл эсе-нг, тут—тут-арыкъ тюл эсе-гиз*;

3) **-гъан эди** бла: *тарт, аджаш, билдир, тутуш, сын, джон, сыйла, келтир*; юлгю: *таныт—таныт-ма-гъан эди-нг эсе*.

345-чи иш. Шарт турушдагъы бу этимлени соруучу формагъа салыгъыз.

Бара эсе, келтирген эдинг эсе, джазгъан эсем, бара тура эселе, кёрдюгюз эди эсегиз, сормай тура эдик эсе, джараш-дырмаучан эдиле, кёлтюралмаучу эсе.

346-чы иш. Берилген этимлени къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Келтирген эдик эсе, табдыралмасагъыз, тыялмадым эсе.

Юлгю. *Джандырталмай эсем*.

джан—этимни тамыры,

-дыр -т,—къатланыучу айырманы аффикслери,

-ал—къарыулаучу айырманы аффикси,

-ма—огъайлаучу форманы аффикси,

-й—бусагъат заманны аффикси,

эсе-м—шарт турушну къурагъан болушлукъчу этим биринчи бетде, бирлик санда.

347-чи иш. Этимсыфатла, этимсёзлеулени биринчи тюрлюлери эмда сзгъан заманны къурау тюрлюлери бериледиле. Аладан болушлукъчу эсе бла шарт турушну къурау формасын биринчи бетде кёблюк санда къурагъыз.

1) Этимсыфатла: *ачхан, алыучу, келе тургъан, ишлер, чабарыкъ, кёрмез, этмеучю*.

2) Этимсёзлеулени биринчи тюрлюлери: *ата, бере, ёте, излей, солуб, джазыб, алмай, керилмей*.

3) Озгъан заманны къурау тюрлюлери: *ачхан эди, алыучу эди, келе тургъан эди, ишлер эди, чабарыкъ эди, кёрмез эди, этмеучен эди, ата эди, излей эди, алмай эди*.

Ишни быллай таблицада этигиз:

этимсыфат- ла, этим- сёзлеуле	шарт туруш	озгъан заманны къурау тюрлюлери	шарт туруш
<i>ачхан ала бермей</i>	<i>ачхан эсек ала эсек бермей эсек</i>	<i>ачхан эди ала эди бермей эди</i>	<i>ачхан эдик эсе ала эди эсек бермей эдик эсе</i>

РАЗЫЧЫ ТУРУШ.

Разычы турушдагъы этимле сёлешген адамны айтылгъаннга разылыгъын кёргюзедиле. Сёз ючюн: *Мен отун джарайым, сен а суу келтир*. Бу айтымда **джарайым** деген этим сёлешгенни разы болуб этген ишин кёргюзеди, **келтир** деген этим а буйрукъну танытады. *Къууанч бла баргъын, къууаныб къайытхын!* Бу айтымда **баргъын, къайытхын** деген этимле алгъышны танытадыла. *Шо Москваны бир кёргей эдик!* Бу айтымда **кёргей эдик** сёлешгенни бек талпыгъан ишин кёргюзеди.

Разычы туруш къуралгъанына кёре 3 тюрлю болады.

§ 111. Разычы турушну биринчи тюрлюсю.

Разычы турушдагъы этимлени бу тюрлюсю къуру биринчи бетде, бирлик эмда кёблук санлада болады. Разычы турушну бу формасы этимге ачыкъ тауушдан сора **-й**, тунакы тауушха бошалгъан базыкъ ачыкълы бёлюмден сора **-ай**, тунакылагъа бошалгъан джумушакъ ачыкълы бёлюмден сора **-ей** аффиксле аланы ызларындан бет ахырла къошулуб къуралады: *сана—сана-й-ым, сана-й-ыкъ, изле—изле-й-им, изле-й-ик; бар—бар-ай-ым, бар-ай-ыкъ, элт—элт-ей-им, элт-ей-ик.*

Разычы турушну бу тюрлюсюню айырмалары, огъайлаучу формасы къалгъан этимледеча боладыла, алай а къарыулаучу формасы хазна тюбемейди: *джаз-ай-ыкъ, джаз-дыр-ай-ыкъ, джаз-ыш-ай-ыкъ, джаз-дыр-ма-й-ым, этме-й-ик, изле-тме-й-ик, джуу-ун-ай-ыкъ.*

Къысха **у-гъа, й-ге** бошалгъан этимледен разычы турушну бу тюрлюсю башха къысыкъ тауушлагъа бошалгъан этимледеча къуралады: *джуу—джуу-ай-ыкъ, сау—сау-ай-ыкъ, джый—джыя-й-ыкъ, тий—тие-й-ик.*

ЭСФЕРТИУ. I. Разычы турушну бу тюрлюсюн къурагъан заманда **й**-ден сора **-ай, -ей** аффиксле къошулсала, бет ахырланы алларында **-яй, -ей** джазыладыла (**й+а** джазмада **я, й+е**

болгъаны себебли): *тый—ты-йй-ыкъ, тий—ти-ей-им, сой—со-йй-ыкъ, кзой—кзо-йй-ым.*

2. Разычы турушну бу тюрлюсюн къурагъан заманда эки *у*-ну неда эки *ю*-ню араларында *й* келирге болады. Бу болумда *й+у ю*-гъа, *й+ю ю*-ге бурулмадыла, ючюсю да джазыладыла-*уйум, -уйукъ, -юйюм, -юйюк: кзору—кзору-й-ум, джюлю—джюлю-йюк, солу—солу-й-укъ (у, ю—этимни арт тауушлары, й—разычы турушну биринчи тюрлюсюн къурагъан аффикс -ум, -укъ, -юм, -юкъ, -юк—биринчи бетни ахырлары).*

Разычы турушну биринчи тюрлюсю этимлени барысындан да къуралыб бармайды, къуру адамны юсюнден джюрюген этимледен къуралады. Сёз ючюн, джау деген этимден **джауайым, джауайыкъ** дегенча этимле къуралмайдыла неда магъананы бермейдиле.

348-чи иш. Берилген этимледен разычы турушну биринчи тюрлюсюн эки санда да кереклисича къурагъыз.

а) *сыйла, тиле, тебле, сойлан, бузла, кюкюре, ат, джан, эри;* керекли этимле быланы къайсыларындан къураладыла, къайсыларындан къуралмайдыла—башха-башха джазыгъыз; ю лгю: *байлай—байлайым, байлайыкъ;*

б) *кыйна, сал, кеч кёч, акъ, тол, чаб, оз, тёз, сайла, джырт*—айырмаланы биринде огъайлаучу эмда соруучу формалада;

Ю лгю. *Джет-дир-ме-й-им-ми? джет-дир-ме-й-ик-ми?*

349-чу иш. Точкаланы орнуна керекли харфлани сала джазыгъыз.

1. Биз былайтын барайы..., сиз алайтын барыгъыз. 2. Алгъы бурун солу...къ, андан сора сыртха чыгъа... 3. Дженгилик рек джюр...к, узакъ кетмегенди, джетерикбиз. 4. Биз барай... да къабыр къаз...къ, Кёсе уа былай турсун. (*Таурухдан.*) 5. Дерслерими эт...м, андан сора барыб кел...м. 6. „Бар...м да бригадирге айт...м“,—деб кетгенди Осман. 7. Тизил...к къурч сафлагъа, джуртну къадама эт...к. 8. (К. М.) „А марджала, артха къалма...къ, къатдыр...къчы белибизни, хайт де...к, хорлатма...къ кесибизни!“—деб кычырды джыйын тамеда. 9. Джаным, Борсукъ, къаргъана...м: мен суусуз кёлде бат...м, тоюб, сойланыб джат...м, кёсеусюз отда кюе...м, юзгерере тыгъыл...м, анда киши кёрмей къала...м. (*Таурухдан.*)

§ 112. Разычы турушну экинчи тюрлюсю.

Разычы турушну экинчи тюрлюсю алгъышны, къаргъышны неда тилекни кёргюзеди, аланы юсю бла сёлешгенни иннетин ачыкълайды. Разычы турушну бу тюрлюсю *б, т, с, ч, ш* тауушлагъа бошалгъан базыкъ бёлюмледен сора *-хын, -хун* аффиксле, *н, нг* таушладан сора арт бёлюмню базыкълы-

гъына, назиклигине кёре **-нгын, -нгун, -нгин, -нгюн** аффиксле аладан къалгъан ачыкъ эмда тунакы тауушладан сора арт бёлюмню базыкълыгъына, назиклигине кёре этимге **-гъын, -гъун, -гин, -гюн** аффиксле къошулуб къуралады: (*кзууанч бла*) *къайыт-хын, (сен космосха) уч-хун, ... чаб-хын, ... аджаш-хын, ..., тут-хун, ... сын-нгын, ... онг-нгун, ... кзон-нгун, ... мин-нгин, ... синг-нгин, ... сёнг-нгюн, ... ал-гъын, ... аша-гъын, ... бол-гъун, ... изле-гин, ... кёр-гюн.*

Разычы турушну бу тюрлюсюне бет ахыр къошулмакы, магъанасы бла бирлик санда экинчи бетни тутуады, алай а бир къауум сёзтутушда быллай этимлени бет магъаналары джокъду: *Не мадар этгин, кимге айтхын...*

Разычы турушну магъанасында алгъышда, къаргъышда, тилекде буйрукъчу турушда 3-чю бет да джурюйдю; *Насыб халкъдан кетмесин, къыйынлыкъ анга джетмесин, ... насыблы ишге алчы болсунла, келген джаугъа ачы балсунла.* (МПА).

Разычы турушну бу тюрлюсюню айырмалары, формалары къалгъан этимледеча боладыла: *джазгъын—джаз-дыр-ал-магъын, эт-ел-ме-гин.*

350-чи иш. Берилген этимледен разычы турушну экинчи тюрлюсюн кереклисича къурагъыз, джалгъаулану сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

а) Айырмаланы биринде: *айт, джар, тюбе, джет, семир, тиллеш, джаб, ийил, сын, джюрю;* юлгю: *кёч—кёч-юр-гюн;*

б) келишгенине кёре формалада: *чач, тюш, кий, ышан, къоб, къош, окъут, ангыла, себ, ас бил;* юлгю: *ач—ач-хын, ач-ал-гъын, ач-ма-гъын, ач-ал-ма-гъын, ач-дыр-ал-ма-гъын-мы?*

351-чи иш. Берилген этимлени хар бири бла экишер айтым къурагъыз: бир кере тюз формада, экинчи кере огъайлаучу формада.

Табхын, джетгин, кёргюн, къыйналгъын, окъугъун, билгин, сынагъын.

Юлгю. 1. *Этген ишингден бюсюреу табхын.* 2. *Къыйыннгдан заран табмагъын.*

§ 113. Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю.

Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю сёлешгенни айтылгъаннга разылыгъын, аны талпыгъанын кёргозеди.

Разычы турушну бу тюрлюсю къурау этим болады, эки

этимден к̄уралады—бири баш этим, экинчиси болушлукчү эди.

Разычы турушну ючюнчю тюрлюсю былай к̄уралады: арт-бѣлюмюю арт тауушуна эмда аны джумушакълыгына, къатылыгына к̄ере, баш этимге (алындагы сѣзге) -гъай, -хай, -нгай, -гей, -нгей аффикслени бири, аны ызындан бетледе, санлада тюрлениучю эди к̄ошулады; б, с, т, ч, ш тауушладан сора къаты бѣлюмге -хай эди к̄ошулады: таб-хай эди, уруш-хай эди; н, нг, тауушладан сора -нгай эди, -нгей эди келедиле: сын-нгай эди, синг-нгей эди; къалгъан ачыкъ эмда тунакы тауушладан сора -гъай эди, -гей эди, келедиле: боша-гъай эди, башла-гъай эди, бар-гъай эди, такъ-гъай эди, тик-гей эди, эт-гей эди, кел-гей эди, тиз-гей эди.

Джегилиу таблицасы:

джаз-гъай	эди-м	}	бирлик сан
	эди-нг		
	эди		
	эди-к	}	кѣблук сан
	эди-гиз		
	эди-ле		

Бу таблицадан алдагы сѣз тюрленмей эди тюрленнгени белгили болады. Этимни айырмасы, огъайлаучу, къарыулаучу формалары баш этимде боладыла, соруучу форма эди-ге к̄ошулады: джаз-гъай эдим, джаз-дыр-гъай эдик, джаз-дыр-ал-гъай эдим, кечик-ме-гей эдик, эшит-ил-ин-нгей эди, кел-ме-гей эдилеми? сат-хай? эди-ми?

Сѣлешген заманда, огъарлакъ эсгерилгенича, эди кыс-хартылыб айтылады, джазмада толу эмда башха джазылады: келгей эдим, баргъай эди, к̄айытхай эдик, мингей эди-гиз, кетгей эдиле (эшитилгени: келгейем баргъайем, к̄айт-хаек, мингейегиз, кеткейелле).

352-чи иш. 1. Берилген этимледен была бла разычы турушну 3-чю тюрлюсюю к̄ураб, джегилиулерин этиб джазыгыыз. 2. Ол этимлени к̄арыулаучу формагъа салыб джазыгыыз.

Боша, таб, джылын, джет, мин.

Ю лгю. Окзю.1) окзугъай эдим, окзугъай эдинг, окзугъай эди, окзугъай эдик, окзугъай эдигиз, окзугъай эдиле;

2) окзуюлгъай эдим, окзуюлгъай эдинг...

353-чю иш. Берилген этимледен разычы турушну 3-чю тюрлюсюн къураб джазыгъыз.

а) Биринчи бетде бирлик санда огъайлаучу формада: *джукъла, сына, юйрет, юйрен, болуш, солу, мин, дженг*; юлгю: *ал-ма-гъай эдим*;

б) биринчи бетде кёблюк санда къарыулаучу формада: *джет, ач, аша, тёле, къору, тый, тынгыла, сау, джукъла, биле, ор*; юлгю: *кюреш—кюреш-ал-гъай эдик, эле—эле-ял-гъай эдик*;

в) айырмаланы биринде, 3-чю бетде, кёблюк санда, соруучу формада: *ангыла, къуй, эсле, кий, тут, изле, чыкъ*; юлгю: *семирт — семирт-гей эдилеми? ал—ал-ыш-дыр-гъай эдилеми?*

354-чю иш. Берилген этимледен разычы турушну тюрлюлери къурагъыз: алгъы бурун *-ай-ым, -ай-ыкъ, -ей-им, -ей-ик, -й-ым, -й-ик* аффиксле бла (биринчи тюрлюсю), андан сора *-гъын, -гин* аффиксле бла, аладан сора 2-чи бетде кёблюк санда *-гъай* эдигиз формада (3-чю тюрлюсю).

Сына, къурут, сюз, сор, къымыдат, ёчеш, къыйна, тай, оз, джет.

Юлгю. *джырла—джырлайым, джырлайыкъ джырлагъын, джырлагъай эдигиз.*

355-чи иш. Берилген этимлени къурамларын сызчыкъ бла айра джазыгъыз.

Къурашдырайыкъ, салындырайым, тебиндиралгъай эдик, сындырмагъай эди, къайнатхын, семирталмагъынмы?

Юлгю. *Джетишдиралмагъай эдиле.* Бу этим разычы турушда 3-чю бетде кёблюк сандады;

Къурамы:

джет—этимни тамыры,

-иш—араш айырманы аффикси,

-дир—къатланыучу айырманы аффикси,

-ал—къарыулаучу форманы аффикси,

-ма—огъайлаучу форманы аффикси,

-гъай—разычы турушну 3-чю тюрлюсюн къурагъан аффикс,

эди-ле—болушлукъчу этим ючюнчю бетде кёблюк санда.

ЭТИМЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ.

Этимле къуралгъанларына кёре юч тюрлю боладыла: *бош этимле, къуралгъан этимле, къурау этимле*. Бош этимле андан ары юлешинмезлик таза тамырла боладыла, кеслери да кёбюсюне бирер бёлюмден къуралыбдыла: *ал, бер, ат, ач, ор, соз, кёр, бер, сюз, сат, кет, бар, ёт, къара*.

Къуралгъан этимле тилни башха кесеклерине сёз къураучу аффиксле къошулуб къураладыла. Сёз ючюн: *джылы*—сыфатды, *джылы-т*—этимди, *бир*—санауду, *бир-леш*—этимди, *ах*—междометиеди, *ах-сын*—этимди. Былайда биринчи *-т*, экинчи этим *-леш*, ючюнчю этим *-сын* аффиксле бла къураладыла.

Къурау этимле эки неда андан аслам сёз бирге келиб, бир сёзню магъанасында джюрюб алай къураладыла. Сёз ючюн: *келе эди, келди эди эсе, келе тура эди эсе*. Былайда биринчи къурау этим эки сёзден къуралады—*келе эди*. Алдагъы баш сёзде: ишни, аны этилген заманын ол кёргюзеди; экинчи сёз *эди*—болушлукъчу этимди, ол бетни, санны кёргюзеди. Керекли магъана, бу эки этим бирден келмеселе, чыкъмайды. Экинчи къурау этим юч сёзден (*келе, эди, эсе*), ючюнчю къурау этим төрт сёзден (*келе, тура, эди, эсе*) къураладыла. Экисини да баш сёзлери *келе* деген болады, къалгъанлары болушлукъчу этимле боладыла.

§ 114. Къуралгъан этимле.

Къуралгъан этимле, айтылгъаныча, атлагъа, сыфатлагъа санаулагъа, этимлеге, сёзлеулеге, междометиелеге сёз къураучу аффиксле къошулуб къураладыла.

Этимледен жангы этимле къурау айырмаланы юсю бла болады (74-79-чу §§ къара).

Тилни этимледен къалгъан кесеклеринден этимле къурау ючюн, талай тюрлю аффикс джюрюйдю. Аланы тилде кёб тюбеучю къауумларыны юсконден айтылады.

-ла, -ле аффиксле. Бу аффиксни кючю бла этимле атладан, сыфатладан, санауладан дагъыда башха сёзледен къураладыла: *джыр—джыр-ла, иш—иш-ле, акъ—акъ-ла, эки—эки-ле, эртде—эртде-ле*, (аны) *таба—таба-ла, джукъу—джукъ(у)-ла*;

-а, -е, -у, -ы аффиксле бла: *аш—аш-а, сан—сан-а, са*

рын—сарн-а, кыйын—кыйын-а, тиш—тиш-е, эн—эн-е, суу—суу-у, тынч—тынч-ы;

-сы, -сын, -сун, -син, -сюн, -сыт аффиксле бла: *кзакъ—кзакъ-сы, кзургзакъ—кзургзакъ-сы, кзан—кзан-сы, таш—таш-сын, джазыкъ—джазыкъ-сын. джер—джер-син, бет—бет-син, ауур—ауур-сун, кёб—кёб-сюн, кюч—кюч-сюн; бал—бал-сыт, суу—суу-сут;*

-р, -ар, -ер, -ыр, -ур аффиксле бла: *джангы—джангы-р, кбайггы—кбайггы-р, ингичге—ингичге-р, кзысха—кзысха-р, кыыз—кыыз-ар, акъ—акъ-ар, кёк—кёк-ер, джый—джый-ыр, кзуу—кзуу-ур;*

-л, -т, -ал, -ел аффиксле бла: *сары(гъ)—чаргъ-ал, тюз—тюз-ел, кзара—кзара-л, тири—тири-л, джылы—джылы-т;*

-сыра, -сура, -сире, -сюре аффиксле бла: *джыла—джыла-мсыра, джукъу—джукъу-сура, джауум—джауум-сура, кюл—кюлюм-сюре, суукъ—суукъ-сура;*

-ылда, -улда, -илде, -юлде, -ырда, -урда, -ирде, -юрде аффиксле бла: *кзым-ылда, хур-улда, дуу-улда, джюу-юлде, чыкъ-ырда, дынг-ырда, дюнг-юрде;* бу халда таууш эниклеген сёзле кзураладыла (быланы ал тамырлары *хур, дуу, джюу, чыкъ, дынг, дюнг* дегенле междо-метиеледе эниклеучю сёздедиле):

-ай аффикс бла: *кзарт—кзарт-ай, уллу—улл-ай, тынч—тынч-ай.*

Быладан сора да кзуралгъан этимле кёбдюле, сёз юкюн: *кеч-ик, бир-ик, бир-леш, тюз-ет, ёч-юк, ийнс-ге, джол-укъ, кука-лан, дау-лаш, тил-леш, тил-лен, джагъа-лаш* дегенча.

Кзуралгъан этимлени айырмалары, формалары турушлары, заманлары, бетлери, санлары—не джаны бла да кзалгъан этимледен башхалыклары джокъду: *бир-леш-дир-ал-ма-гъан-мы-сыз?*

бир-леш—этимни тамыры (сёз кзураучу *-леш* аффикс бла бирге),

- дир*—кзатланыучу айырманы аффикси,
- ал*—кзарыулаучу форманы аффикси,
- ма*—огзайлаучу форманы аффикси,
- гъан*—узайгъан заманны аффикси,
- мы*—соруучу форманы аффикси,
- сыз*—экинчи бетни кёблук санда бет ахыры.

356-чы иш. Берилген сёзледен изленнгенича аффиксле бла этимле къураб джазыгъыз, аффикслени тюблерин сызыгъыз.

1) *-ла, -ле, -л* аффиксле бла: *тыкъ, джакъ, эрке, къара, сый, кишен, хайда, джарма, джоргъа, тырнакъ;*

2) *-сын, -сун, -син, -сюн,* аффиксле бла: *бой, аз, онг, кюй.*

357-чи иш. Берилген этимлени къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз, аффикслени тюблерин тартыгъыз — сёз къураучу аффикслени бир сөз бла, къалгъанланы эки сөз бла.

Аякъланнганды, ашамагъанса, бирикдирир, ташсынырыкъдыла, джагъалашхандыла, ачыуланмагъанмыды, саламлашханбыз, терлерик, эрикдиргенди, сыйлаялмагъандыла, бозаргъанды, къышладыкъ, анъыламаучанса.

358-чи иш. Берилген сёзледен келишген аффиксле бла этимле къурагъыз; аланы тамырларын, аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Таш, джер, джюк, джюрек, ёнге, ёре, джаш, багъа, бош, юйюр, аякъ, джууукъ, джагъа, суу, туу, муш, тамыр, тенг.

Ю л г ю. *Джер—джер-ле, джер-син.*

359-чу иш. Берилген сёзлени аффикслерин къоратыб, этим тамырларын табыб джазыгъыз.

Къарам, билим, атлам, бёлюм, джазма, къууурма, секиртме, къыхсач, къыргъыч, ачхыч тутхуч, эринчек, уруш, уялчакъ, тынч, къызгъанч, отлау, джылауукъ, тайгъакъ.

Ю л г ю. *Ачхыч—ач, джубанч—джубан.*

§ 115. Къурау этимле.

Къурау этим, айтылгъаныча, эки неда андан аслам сёзден къуралады. Къурау этимге кирген сёзлени алдагъысы баш магъананы тутады, этимни ишин кёргюзеди, кеси да не этим-сёзлеу, не этимсыфат, неда башха сёз (кёбюсюне ат, сыфат) болады. Аны ызындан келген сёз болушлукъчу этим болады.

Болушлукъчу этимлеге эди, эсе, бол, эт, къал, къой ал, ий, джибер, кет, бар, тебре, башла дегенча сёзле киредиле.

Болушлукъчу этимни кесини энчи магъанасы болмайды; ол турушну кёргюзеди, заманда, бетде, санда тюрленеди (эди бла эсе къуру бир къауум турушлада джюрюйдюле). Сёз

ючюн: *Ахмат джаза турады. Джыджым юзюлюб кетгенди. (От джукъланыб барады, Класс шум болду. Сен уллу кёллю болма.*

Бу айтымлада джаза турады, юзюлюб кетгенди, джукъланыб барады, шум болду, уллу кёллю болма деген сёзле къурау этимледиле. Алада турады, кетгенди, барады, болду, болма деген сёзле болушлукъчу этимледиле, алларындагы сёзлеге кшошуб, къурау этимле къурайдыла. Къурау этимлени баш магъаналы сёзлерин кшоуб, къуру болушлукъчу этимлени кълдырсакъ, не магъана чыкъмай къалады, не айтым башха магъана береди. Ол затны башындагы примерледен кёрюрге боллукъду. *Ахмат турады.* Бу айтымда джаза деген сёз болмаса, Ахматны не этгени белгили болмайды, ол бир джерде турганча ангылашынады. *Джыджым кетгенди* десек, ол кеси аллына къайры болса да кетгенча ангылашынады. *От барады, класс болду, сен болма* деген магъана чыкъмайды.

эди бла *эсе* къуру болушлукъчу болумда джюрюйдюле, аладан кълган болушлукъчу этимле энчи магъанада да джюрюйдюле. Ала толу магъанада келселе, айтымда хапарчы боладыла, болушлукъчу болуб келселе, къурау этимге киредиле. Ол зат бу таблицадан ангылашынады.

Болушлукъчу этимле	Энчи магъаналы этимле
<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Осман кетиб турады.</i> 2. <i>Китаб тас болду.</i> 3. <i>Сагъыш этейик.</i> 4. <i>Балтаны сабы сыныб кетди.</i> 5. <i>Джар оюлуб кългъанды.</i> 6. <i>Эслемей айтыб ийдим.</i> 7. <i>Ханс саргъала тебрегенди.</i> 	<p><i>Осман Москвада турады. Сен Одессада болдунгму? Задачны сен эт, примерни биз этейик.</i></p> <p><i>Умар Нарсанагъа кетди.</i></p> <p><i>Халит юйде кългъанды. Бачхагъа суу ийдим.</i></p> <p><i>Алий кшошха тебрегенди.</i></p>

Къурау этимлени айырмалары, формалары, заманлары, турушлары, бетлери, санлары бош этимледеча боладыла; этимни быллай ышанлары, керекли магъанагъа кёре, не алдагы сёзде, не болушлукъчу этимде боладыла (огъайлаучу форма экисинде келирге да болады, *эди, эсе* болушлукъчулагъа соруучу формадан башха зат джалгъанмайды): *джаза турама, джаз-дыр-а-турама, джаз-дыр-т-а турама, джаз-ыл-а турады, джаз-ыш-а турабыз, джаза тур-ал-а-быз, джаз-ма-й турама, джаза тур-ма-й-ма, джаз-ма-й тур-ма-й-ма, джаз-ал-ма-й тур-ал-ма-й-ма.*

360-чы иш. Айтымлада этимлени энчи магъанада келгенлерин неда болушлукъчу болуб келгенлерин айырыгъыз; энчи магъанада келген этимлени бир сыз бла, болушлукъчу этимлени тюблерин эки сыз бла тартыгъыз.

1. Анасы Розаны джумушха **ийди**. 2. Ийнек чочуду да сютню тѣгюб **ийди**. 3. Устаз журналны стол юсюнде **къойду**. 4. Азрет, доскагъа чыкъгъанлай, айтырын унутуб **къойду**. 5. Сенекни сабы сыныб **кетди**. 6. Хасан бюгюн Тебердиге **кетди**. 7. Быйыл эртде огъуна сууукъ болуб **къалгъанды**. 8. Ауругъаны себебле Солтан школдан талай кюнню **къалгъанды**. 9. Шахарда командаланы арасында спорт эришиуле болуб **турдула**. 10. Экинчи отрядны пионерлери лагерде бир ай **турдула**.

361-чи иш. Хар этим бир кере энчи магъанада келирча, экинчи кере болушлукъчу этим болуб келирча, берилген этимлени хар бири бла экишер айтым къурагъыз.

Къал, джибер, къой, ал, бол, эт, тебре.

Ю л г ю. *Бар*—1) Илияс хапарны артына дери айтыб барды.
2) Илияс къошха былтыр да барды, быйыл да барлыкъды.

362-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Анда къурау этимлени табыб, ала-ны къалай къуралгъанларын айырыгъыз.

Харун джолну бара, бир къулакъ суучукъдан ары атлаб, джол да Къобанны тюз джагъасына тебрегенинде, суу бу-сагъатда джолну басыб къояды дегенча болуб, эшекни къа-быргъагъа тыярча болду. Джол былайда кѣзюне къорагъанча кѣрюнмей эди. Терен ѳзенни ичинде мийик таула улуу сууну эки джангыз кеси бла эзиретирге тебрегенча, аланы ичинде Харун джангыз кеси бла эшегинден сора зат болмагъанча кѣ-рюнюб къалгъан эди. „Эй, адамны билими улуу кѣреме, ансы кеси уа къалай адаргы затды“, —деб бу сагъышланы битдир-гинчи, Батырлагъа джетиб къалды. (Къ. К.).

363-чю иш. *Джаза тур, сакъ бол* деген къурау этимлени керекли этим формалагъа салыгъыз.

1. Этимни белгисиз формасына, этимсыфатны заманларына; этимсѳзлеулени эки тюрлюсюне;
2. Биринчи бетде бирлик санда:
а) туура турушда озгъан заманына;
б) шарт турушда—*са-се* эмда—*ды эсе* бла;
в) разычы турушда—*ай-ым* эмда—*гъай эди* бла.

	Этимни кѳауумлары	А Ф Ф И К С						
		Тамыры	тюз айырма	араш айырма	кѳай-тыучу айырма	зорлаучу айырма	кѳагла-нычу айырма	
1.	джегилмеучюле	этимсы-фат	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —
2.		этимсѳз-леу	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —
3.		этимни белгисиз формасы	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —

Т У Р У

1.	джегилиучюле	буйрукъ-чу туруш	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —
2.		туура туруш	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —
3.		шарт туруш	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — дюр
4.		разычы туруш	джаз сор бил кѳр	— — — —	— — — юш	— — ин —	— ул — —	дыр — — —

таблицалары

Л Е Р И								
формала		джалгъау- лары	з а м а н л а р ы				озгъан заманны къурау тюрлюл.	бетлери, санлары
къарыу- лаучу форма	огъай- лаучу форма		буса- гъат заман	келир заман	кел- лик заман	оз- гъан заман		
—	—	—	ыучу	—	—	—	—	—
—	ма	—	—	з	лыкъ	—	—	—
—	ме	—	—	—	—	ген	—	—
ал	—	—	—	ыр	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	ма	—	—	—	—	—	—	—
—	ме	—	—	—	—	—	—	—
ал	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	ыргъа	—	—	—	—	—	—
—	ме	згъа	—	—	—	—	—	—
—	ма	зге	—	—	—	—	—	—
—	—	юрге	—	—	—	—	—	—

Ш Л А

—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	ма	—	—	—	—	—	—	сын
—	ме	—	—	—	—	—	—	синле
—	—	—	—	—	—	—	—	югюз
—	—	—	а	—	—	—	—	ма
—	ма	—	—	—	—	гъан	—	ды
—	ме	—	—	з	лик	—	эди	ле
ал	ма	—	—	—	—	ды	—	гъыз
—	—	са	—	—	—	—	—	м
—	ма	са	—	—	—	—	—	ла
—	ме	—	—	з	лик	—	эсе	—
ал	ма	—	—	—	—	гъан	эдиги эсе	—
—	—	ай	—	—	—	—	—	ым
—	ма	гъын	—	—	—	—	—	—
—	ме	й	—	—	—	—	—	ик
ал	—	гъай	—	—	—	—	эди	гиз

Бу таблицаны толу хайырландырыр ючюн, этимни юсюнден бу затлагъа эс бёлюрге керекди:

1) аффикслени тюрлюлери толусу бла берилмегенди; сёз ючюн, **-гъан** аффиксни **-хан, -нган, -нген** тюрлюлери, **-ды** аффиксни **-ду, -ди, -дю** тюрлюлери таблицада кёрюнмейдиле;

2) таблицада джегилмеучюле бла (этимсыфат, этимсёзлеу, белгисиз форма) джегилиучюле (турушла) бир биринден кесгин айырылыбдыла;

3) этимни джегилмеучю къауумуну бетлери, санлары, турушлары джокъду;

4) тюз айырманы, буйрукъчу, туура турушланы кеслерини энчи аффикслери джокъду;

5) айырмалары, формалары этимлени къайсы тюрлюсюню да барды.

364-чю иш. Этимлени, берилген таблицаны да хайырландыра, бу схема бла айырыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Къанатханды, джукъаргъан, чибинлеб, джеталмагъанларына, тюзетирге, тергейик, толтуралмасагъыз, табылсын, эмизме.

С х е м а:

1) Этимни къайсы къауумларынданды (этимсыфат, этимсёзлеу, белгисиз форма дегенча);

2) турушу;

3) къурамы: бош этимле, къуралгъан этимле; къурау этимле;

4) айырмалары, формалары;

5) заманлары;

6) бетлери, санлары;

Ю л г ю . I. *Атланьургъа:*

1) этимни белгисиз формасыды;

2) турушу—джокъду;

3) къурамы—къуралгъан этимди;

4) айырмасы—тюз айырмада; **ат-ла**—тамыры, **-н** къайтыучу айырманы аффикси, **-ьургъа**—белгисиз форманы аффикси;

II. *атландыралмагъанмысыз:*

1) туура турушда,

2) къуралгъан этим,

ат-ла—тамыры, *-н*—къайтыучу айырманы аффикси, *-дыр*—къатланыучу айырманы аффикси, *ал-ма*—къарыулаучу эмда огъайлаучу формалада, *-гъан*—узайгъан заманны аффикси, *-мы*—соруучу форманы аффикси, *-сыз*—экинчи бетде кёблук санда бет ахыр.

Къайтарыу ишле.

365-чи иш. Хапарны окъугъуз. Анда этимге кирген сёзлени табыгъыз аланы башында берилген схема бла аууздан айыргъыз.

ЧАЛКЪЫЧЫ ДЖЫЙЫН.

I. Танг белги бериб, кёкню тёбен джанын джарыта башлагъанлай, чалкъычы джыйынны тамадасы Азрет уяна эди. Кирза чурукъларын кийиб, нардан тюше эди да танг аласы бла хурулдаб, татлы джукълаб тургъан чалкъычыланы кёозгъаб башлай эди:

— Джашла, турчугъуз! Тур-турдан хапар келсе, хурхурдан пайда къалмаз. Туругъуз, а марджа сиз!—деб джыйыннын уятыб, кёшдан чыгъа эди. Быкъыгъа тагъылыб тургъан бешкъарышын кёшдагъылагъа эшитдирирча зынъырматыб ала эди.

— Джашла, тез болугъуз, чыкъ кебгинчи, юч—тёрт дюрю чыгъайыкъ,—деб таууш эте, хыршыгъа кете эди.

Эх, балдан татлы, балтадан ауур! Кюз джыйында чалкъычы болмагъан адам джукъуну джайгъы кечеде татымын билirmi! Таза хауада кирсиз иш, санынги уа къыллагъан иш—чалкъы чалыу. Джай кюнню узунуна онгдан солгъа ауур кырдыкны бир быргъаб кёрчю!

Джашла эриниб, къыйналыб къобадыла. Ала джукъудан тюгел да аязымагъанлай, мушулдаб кийинедиле. Чалкъыларын алыб, бирем-бирем тамаданы ызындан тизиледиле. Хыршыгъа джетгинчи, къулакъ суудан атласала, тохтаб бет—къол чайкъайдыла.

366-чы иш. Текстде тюбеген этимлани берилген схема бла аууздан айыргъыз.

II. Хыршыны башына чыгъыб, чалкъыгъа ашыгъыш джаныу этиб дюрюге кирирге, тамада, иги огъуна энишге саркъыб, дюрюню белине джетиб барады. Тартыгъыз, марджа, джашла, тамаданы ызындан джууукълашхынчы! Эртдениги чыкъгъа сидегиз терни!

Кюн ёрге таяныб, къыздыра башларгъа, эртден азыкъ болады. Чалкъычы джитит, тёшню къырдышха бекле да тама-

дадан хазна артха кълмай, чалкынгы табла. Дженгилирек кымылдасанг, чалкыны таблаб бошаб, джумушакъ джерге бауурну берирсе.

Тамаданы санлары сингирден болурламы?! Ол не арый, не тала биле болмаз, ансы шо белин солтургъа бир излер эди. Чалкысы да ктамамаймыды—дюрюню белине тюшгюнчю, джаныу этдирмейди; баразагъа джарашыб, кюшене баргъан кючлю ёгюзча, ашыкъмай тарта, дюрюню аягына саркыб кетеди. Аны дюрюсю башхаладан уллуду, хансы гымых джулкунубду.

Джашла тамаданы ызындди турналача тизилгендиле. Бирден тартадыла: ш-шы-ырт. Белинг талыб, юзюлюрге джетсе да, тизгинден къалай чыкъгын!

(Л. С.)

367-чи иш. Бу хапарчыкыны окъугъуз; анда этим формаланы табыб, аууздан башында берилген схема бла айыргъыз.

ГЁЗЕТЧИ.

Август кечени толгъан айы тынчлыкълы таулагъа чууакъ кёкден къууанчлы ышарады.

Идрис, джамчыны имбашына атыб, мазаллы Бойнакыны да биргесине чакъыра, гёзенеклени бирси кыйырына кетди. Къырдышны тазаракъ, джумушагъыракъ джерчигине къараб, джамчыгъа чырмалыб таянды. Бойнакъ, узун тили бла хамхотун тазалай да эсней, чёгелеб бир талайны турду, сора Идрисни тобукъларына кысылыб, чулгъаныб джатды.

Гёзетчи кесин къатдырса да, кёзю кълкыугъа барды.

(Л. С.).

368-чи иш. Хапарда этимсыфатла бла этимсёзлеулени табыгъыз, аланы эки къаумун эки столбикге къурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Кюн салкынды. Акъсыл булутла, мамукъ кюлтелеча, бир бирине кълалана келиб, кёкню хазнасын къоймай джабхандыла. Шорбат чыбчыкъла, салкын айланганын джаратмагъанча, тамакчыкъларын бошлаб, дауур-сүйюрэте, бир джерде тынгы табмай, юрюлюб терекден терекге уча, кёзден ташаядыла.

Бу къадар зат кёкге да кълалай сыйынады деб сейирсинирча, тутуш кълалы булутла чачылыр оноу этмей, бир кёгериб, бир къаралыб, бир агъарыб, къарагъан кёзню кёзуй, кюнортагъа дери турдула. Ол кёзюню сакълаб тургъанча, шош хауагъа къайдан эсе да тин кириб, тынчлыгъы бузулду. Кёб турмай, булутла акъырын кымылдай келиб, анда-мында бир бирлеринден айырылыб, кёк ачылыб башлады.

Бир бирлеринден айырылгъан булутланы аралары бла джюзюб ётген кюн таякъла салкын мутхузлукъ салыб тургъан

кёк сыртлагъа, джашил къатапагъа алтын окъа тикгенча, ариу оюула тюшюрюб, омакъ джасадыла.

Ёзенни ичин таууш этдириб, шууулдаб баргъан уллу сууну джагъасын къучакълаб ёсген тереклени булчукълары джангыдан ууакъ къанатлыладан толду.

(Къ. Д.)

369-чу иш. Хапарчыкъны окъуб, анда къурау этимлени къурамларын айырыгъыз.

ИЛЮШАНЫ САБИЙ ДЖЫЛЛАРЫНДАН.

Илюша мыдахланыб юйде къала эди. Аны юйде мияла сауутда ёсген гокка хансча тута эдиле. Юйде, сауутда ёсген гокка ханс кибик, акъырын, мууал ёсе эди. Тышына чыгъаргъа суйген, кесин танытыргъа суйген къарыуу, тышына чыгъаргъа мадар табмай, мууал болуб, чириб къала эди.

Бир бирде ол бек тири, джарыкъ, ачыкъ болуб уяна эди. Аны ичине шайтан киргенча, юй башына минерге, не джарыкъ—торучукъгъа миниб, биченликде чалкъычылагъа барыргъа, не буруугъа, атха мингенча, минерге, не элде итлени къозургъа, сора андан да джарланы ичи бла къайын чегетге кирирге, не юч секиргенлей, джарны тюбюне тюшерге, неда джашчыкъла бла къар джуммакъ ойнаб, къарыуун сынаргъа талпый эди.

Ол, не аякъ тиресе да, аны шайтаны хорлай эди: тёзалмай, къыш, бёрксюзлей арбазгъа, арбаздан да орамгъа чыгъар эди. Сермеб эки къолуна къар джуммакъла алыб, джашчыкъланы джыйылгъанларына кире эди.

Ю лгю. Къал-а эди; чыгъ-ар эди.

СЁЗЛЕУ.

§ 116. Сёзлеуноу магъанасы.

Этимни неда сыфатны айгъакълаучу, тюрлю-тюрлю болумла болуучу сёзлеге *сёзлеу* дейдиле.

Сёзлеу ишни ышанын, мардасын, къаллай болумда этилгенин кёргюзеди. Сёзлеуле *къайда? къайры? къайдан? къалайда? къалайтын? къачан? къачандан бери? къачаннга дери? не заманда? къалай? къалай бла? нек? не мурат бла? къаллай бир? ненча кере?* дегенча соруулагъа джууаб этедиле.

1) *Былайда экинчи бригада, арлакѣда бешинчи бригада ишлейди.* Бу айтымда *былайда, арлакѣда* деген сѣзлеуле ишни кѣайда этилгенин кѣргюзедиле.

2) *Эртденбла джаугѣан тохтады, кюн джерге нюрюн тѣкдю.* Бу айтымда *эртденбла* деген сѣзлеу *тохтады, тѣкдю* деген этимлени ишлери кѣачан болгѣанын кѣргюзтеди.

3) *Туристле лагерге джаяулай барлыкѣдыла.* Бу айтымда *джаяулай* деген сѣзлеу ишни кѣалай этилгенин кѣргюзтеди.

Башында примерледе сѣзлеуле этимни айгѣакѣлайдыла. Сѣзлеу сыфатны айгѣакѣласа, аны джараджасын кѣргюзеди: *Бюкюн тамам исси кюн балду.* Сѣзлеу *тамам исси* деген сыфатны айгѣакѣлайды: *Кѣалай, не халда исси?—тамам исси.*

Сѣзлеуле сѣзлеулени, бир бирде уа атланы да айгѣакѣлайдыла:

Джолоучула джолгѣа бек эртде чыкѣдыла. Былайда сѣзлеу *бек эртде* деген сѣзлеуню айгѣакѣлайды. *Джаяулай баруу кѣб заманны алды. Кѣалай баруу?—джаяулай.* Сѣзлеу *джаяулай баруу* деген атны айгѣакѣлайды.

370-чи иш. Айтымлада сѣзлеулени табыгѣыз. Соруула салыб, ала кѣайсы сѣзлени айгѣакѣлагѣанларын айтыгѣыз.

1) Ингирде кѣзыл булутла кюн батханга атланадыла. 2) Чегет аязчыкѣны джашыртын шыбырдауу тохтаусуз келе эди. 3) Танг аласында разведчикле бирем-бирем чегетге ташайыб кетдиле. 4) Кийиминги ая джангылыгѣындан, намысынги сакѣла джашлыгѣынгдан. (Орус нарт сѣз.). 5) Эримей кѣалыб кетген кѣарла анда-мында кѣрionedиле.

СѢЗЛЕУЛЕНИ КѢАУУМЛАРЫ.

Магѣаналарына кѣре сѣзлеуле алты кѣауумгѣа юлешинедиле: орунну сѣзлеулери, заманны сѣзлеулери, халны сѣзлеулери, марданы сѣзлеулери, сылтауну сѣзлеулери, муратны сѣзлеулери.

§ 117. Орунну эмда заманны сѣзлеулери.

Орунну сѣзлеулери ишни кѣайда этилгенин кѣргюзедиле, *кѣайда? кѣалайда? кѣайдан? кѣалайдан? кѣайры? кѣалайтын? кѣалай ары?* дегенча соруулагѣа джууаб этедиле. Сѣз ючюн: *Ол мында джокѣду, Устинович январда огѣуна Харьковгѣа кетгенди, андан да Москвагѣа кетгенди деб эшитгенме.* (Н. О.) Бу айтымда *мында, андан* деген сѣзле

орунну сёзлеулери диле, кеслери да *къайда? къайдан?* деген соруулагъа джууаб этедиле, хапарчыны айгъакълайдыла: *къайда* джокъду?—*мында, къайдан* кетгенди?—*андан*.

Заманны сёзлеулери ишни къачан этилгенин кёрюзедиле, *къачан? не заманда? къачаннга дери? къачандан бери?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: *Алгъын ол уста мараучу болуучу эди,.. бусагъатда аны уугъа джюрюгенин мен билеме. (О. Э.)* Бу айтымда *алгъын, бусагъатда* деген сёзле заманны сёзлеулери диле, *къачан?* деген соруугъа джууаб этедиле, хапарчыны айгъакълайдыла: мараучу болуучу эди *къачан?*—*алгъын*, билеме *къачан?*—*бусагъатда*.

Орунну эмда заманны сёзлеулери тилде кёб джюрюучю къауумуну тизмеси тубюнде бериледи.

1. **Орунну сёзлеулери:** алгъа, алда, алдан, анда, андан, артда, артха, ары, ары джанында, арлакъ, ары-бери, анда-мында, арлакъдан, арлакъга, бери, берлакъ, берлакътын, берлакъдан, бери джанында, бир джанындан, бир джары, былай ары, былай бери, джер-джерде, джан-джанына, джууукъ джууукъда, джууукъдан, ёрге, ёрю-сюрем, ичгери, кенгине, кенделенине, къайда, къайдан, къайдан эсе да, къайры, къайры эсе да, мында, мындан, тёбен, тёбентин, тегерекде, тубюнде, солгъа, солуна, онга, онгуна, туурадан, узакъ, узакъдан, терсине, терс джары, огъары, огъартын, огъары джанында, огъарлакъ, огъарлакъда, узунуна, хар джерде, хар къайда, ташада, эниште, эниш-сюрем.

2. **Заманны сёзлеулери:** алгъын, алгъы бурун, аллында, алкъын, андан сора, артда, артында, ахырында, ашхамда, бир бирде, бир джол, бир джолда, бир заманда, бурун, бусагъат, бусагъатда, бусагъатдан, быйыл, былтыр, бурунгу джыл, бюгюн, бюрсюкюн, дайым, джай, джайгъыда, джетер-джетмез, дженгил огъуна, заманында, ингирде, ингир ала, кеч, кече, кечде, кечегиде, кече арасында (ортасында), кече сайын, кюндюз, кюндюзгюде, кюндюзюнде, кюн сайын, кюнортада, кюз, кюз артында, кюзюнде, кёбден бери, кёзююнде, къачда, къачхыда, къуру да, къыш, къышхыда, осагъат, олсагъатдан, тамбла, танг аласында, тюнене, тюше, терк огъуна, хар заманда, хар кюн сайын, энди, экиндиве, эртде, эртденбла, экинчийыл, ючюнчюйыл.

371-чи иш. Айтымлада орунну эмда заманны сёзлеулери табыгъыз, айтымда ала къайсы сёзлени айгъакълагъанларын айырыгъыз.

1. Грицко, къызыл партизан, къызылла бла кетген эди, энди уа юйдегисине джашау бермейдиле. (Н. Островский).
2. Эртде-эртде бир кишини юч джашы болгъанды, бачасында уа бир джангъыз алма тереги болгъанды. Хар джыл сайын терекни тюз тёпбесинде джалан да бир алтын алма битгенди.

(Тауурухдан). 3. Тёбен джанында кзулакъдан „гуу-гуу“ деб танг аласына уянгган тюлко кычырды. (А. Х.). 4. Эртденбла Темуркъа уянгганында, инчиги чанчаргъа къалды. (А. Х.). 5. Джеринге энтда къайтханды кзууатлы джай. (К. О.). 6. „Шо былайда электро джарыкъ болса, кече да ишлирик эдик“,—деди Сююн. (Х. Б.) 7. Ингир ала сууну ары джанындан, узакъдан джырлагъан тауушла келиучю эдиле. 8. Чууакъ кече уучула сыртны ёрге таяндыла. 9. Халиматны звеносу хар кюн сайын чагагъа заманында чыгъаргъа оноулашды. 10. „Мындан арысында аны бла бир кюш бир заманда болмазбыз!“—деб ант этдик. (Хабиб.) 11. Кече джолда къалгъан арба болур эди, узакъда сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Анда-мында эртденбла эшикге чыкъгъанланы тамакъ арытхан тауушлары келеди. (А. Х.).

372-чи иш. Берилген сёзлеуле бла айтымла кзураб джазыгъыз. Джержерде, быйыл, энише, кечегиде, терк огъуна (неда: терк окъуна), дайым, бурун, арлакъда, къайдан эсе да, кече арасында.

§ 118. Халны эмда марданы сёзлеулери.

Халны сёзлеулери ишни къалай этилгенин кёрюзедиле, къалай? нечик? къалай бла? деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: 1. *Совет властны татыуун халкъ терк ангылаб тебреди.* (Ж. З.) 2. *Кече арасында бир къаралды акъыртын мюйюш таба джанлады.* 3. *Биз Ташлы-Сыртха джаяулай баргъан эдик.*

Биринчи айтымда **терк**, экинчиде **акъыртын**, ючюнчюде **джаяулай** халны сёзлеулери диле, кеслери да хапарчыланы айгъакълайдыла: **къалай ангылаб тебреди?—терк, къалай джанлады?—акъыртын, къалай (бла) баргъан эдик?—джаяулай.**

Марданы сёзлеулери ишни неда шартны (сыфатланы ышанларын) къаллай халда, не болумда этилгенлерин, аланы мардаларын кёрюзедиле, **къаллай бир? ненча кере?** дегенча соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн: 1. *Салкъын джелчик аз-аз къагъады.* 2. *Майда бу сыртла артыкъ ариу кёрюнедиле.* 3. *Батыр космонавтла чырмаусуз къайтханларына мардасыз кзууанганбыз.*

Бу айтымлада **аз-аз, артыкъ, мардасыз** деген сёзле марданы сёзлеулери диле, ишни неда шартны мардаларын танытадыла: **къаллай бир кюч бла, не болумда къагъады?—аз-аз, къаллай бир ариу?—артыкъ, къалай бир кзууанганбыз?—мардасыз.**

Аз-аз, мардасыз деген сёзлеуле этимлени айгъакълайдыла, ишни мардасын кёрюзедиле; **артыкъ** деген сёзлеу ариу деген сыфатны айгъакълайды, аны шартын мардалайды.

Ючюнчю айтымда **чырмаусуз** деген сёзлеу халны сёзлеуюду: *кзалай* кзайытханларына?—**чырмаусуз**.

Халны эмда марданы сёзлеулерини тилде кёб джюрюую кзаяуумуну тизмеси тзюбюнде бериледи.

1. **Халны сёзлеуелери:** алай, алайына, алайын, адамча, адамыча, акырын, акыртын, акыртын-акыртын, ардан-алдан, артындан, арымай-талмай, ауа-сауа, аяусуз, ачыкздан, башха-башха, былай, бошуна, бирге, бирден, бирча, биргелей, бир аууздан, биягынлай, башы тзюбюне, быйылча, джалан аякз, джалан, дзургенине, джаяулай, джангыздан, джашыртын, дженгил-дженгил, джангызлай, джангыча, джылылай, ёретин гыламыла, ичинден, кзарачайча, кзыйыггына, кзыстау, кзурлай, кзуш тзюкюлей, таймаздан, тёртгюллеб, терсине, тзюкюлей, тенглеча, сау-саламат, сормай-ормай, сууукзлай, уллулача, фронтдача, тохтаусуз, тынч-эсен, саулай, терк, сыртындан, шыкзыртсыз, эрлай, эрлай-бурлай, эскича.

2. **Марданы сёзлеуелери:** аз, аз-аз, азчыкз, аз-маз, аз-буз, адаргы, айына, артыкз, асыры, арталлы да, башдан аякз, бир кесек, бирталай, бир кзат, бек, бу кзадар, быллай бир, бютеу, бютеуден, бирем-бирем, барыб тохтагын, бекден-бек, бир ызгза, бир урумгза, даггыда, джарты-кзурту, кемсиз, ёресине, кёбзюсуне, кёб, кесек-кесек, кзюден-бутдан, кзаллай бир, кёбден кёб, кёб-кёб, мардасыз, мынча, ненча кере, талай джолда, санлаб бир, сан бир, хазна, хыйсабсыз, сыламыла, тыкз-тыкзлама, чырт.

373-чю иш. Айтымланы окзугзуз. Алада халны эмда марданы сёзлеулерин табыггыз, аланы айтымлада кзайсы сёзле бла байланганларын айырыггыз.

1. Джаяуум, челекден кзуйгынча, аяусуз кзуюды, джел джаныуарча улуйду, чегет тенызча чайкзалады. 2. Разведкачыла джаяу джолчукзну кзарангыда кзюден-бутдан табдыла. 3. Битим бу кзадар алаамат боллукзду деб кишини акзылында джокз эди. 4. Сууукз кечелени биринде кзыш хоншу элге джангызлай барыб келирге манга джумуш тзюшдю. (М. Шолохов.). 5. Джаралы бёрюню уучула чегет кзыырында саулай табдыла. 6. Бу джерледе уллу сууукзла санлаб бир боладыла. 7. Джаз киштик ууда шыкзыртсыз атлайды. 8. Малчылагза таймаздан джангы газетле, журналла келтириб турадыла. 9. Джарыкз джыр биягынлай бирден кёлтзрюлдю. (М. Горький.). 10. Ёзенни ичи ёресине джаннган кзамыжакзладан толду, кзурт—кзумурсха хыйсабсыз кёб джырны бирден башлады. Биз Солтанлагза джыйылыудан сора ёретин кириб чыгзргза оноулашдыкз.

Талай джолда, арымай-талмай, тюзюнлей, бирталай, аз-буз, джылылай, орусча, терк, ичинден, быйылча.

§ 119. Сылтауну эмда муратны сёзлеулери.

Сылтауну сёзлеулери ишни сылтаун кёргюзедиле, нек? не ючюн? не хыйсабдан? деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёзлеулени къалгъан къауумларыча, была да ишни (кёбюсюне хапарчыны) айгъакълайдыла, аны сылтаун танытадыла. Бу къауум сёзлеуге ачудан, амалсыздан, ачдан, телисине дегенча сёзле киредиле. Сёз ючюн: „Бёрю, Асланнга къонакъгъа нек баргъан эдинг?—„Хей, Тюлкю, ишинг алайгъа дже-тишсе, сен да барыр эдинг. Амалсыздан баргъан эдим“. (Таурухдан).

Былайда амалсыздан—сылтауну сезлеуюдю, ишни сылтаун танытады.

Муратны сёзлеулери ишни не мурат бла этилгенин кёргюзедиле, нек? не мурат бла? деген соруулагъа джууаб этедиле. Былагъа бошунагъа, бошунакъгъа, бошуна, усталыкъгъа, иш этиб, ётюрюкге, биле-биле дегенча сезле киредиле.

Муратны сёзлеулери да ишни (хапарсыны) айгъакълайдыла. Сез ючюн: *Ол затны юсюнден толу хапар билейик деб, Повел экеулени иш этиб джиберген эди (Н. О.)*. Былайда иш этиб деген сёзлеу (кеси да сёзтутушдан кёуралгъанды—ат бла этимсёзлеуден) ишни муратын кергюзеди: не мурат бла джиберген эди? —иш этиб.

Къарачай-малкъар тилде сылтауну эмда муратны сёзлеулери, сёзлеуню къалгъан къауумларына кёре, бек аздыла.

ЭСГЕРТИУ. Башында айтылгъан сёзлеулени бир къаууму атлагъа, сыфатлагъа, санаулагъа, алмашлагъа, этимлеге неда тилни башха кесеклерине ушайдыла. Аланы араларын кесгин айырыр ючюн, соруу салыб къараргъа керекди. *Кече къарангъды. Не къарангъды?—кече—атды. Элге кече джетдик. Къачан джетдик?—кече—сёзлеую. Ётюрюкге ийнанма. Неге?—ётюрюкге—атды. Ётюрюкге айтаса. Не мурат бла айтаса?—ётюрюкге—сёзлеую. Бирге бирни къошсанг,—эки. Ненчагъа?—бирге—санауду. Бирге ишлейик. Къалай ишлейик?—бирге—сёзлеую.*

375-чи иш. Скобкалада сорууланы орнуна келишген сёзлеулени сала джазыгъыз. Керекли сёзлеулени берилген тизмеледен алыгъыз неда кесигиз табыгъыз.

1. Маджит Москвадан (*къачан?*) келликди. 2. Хауа тюрленнигин (*къачан?*) радио бла айтдыла. 3. Самолетну гюрюлдеген тауушу (*къайдан?*) келди. 4. (*Не мурат бла?*) айтханын биз аны бек дженгил билдик. 5. Адам улу (*къачан?*) джууукъ планеталагъа уча тебрерикди. 6. Асхат, аны эшитгенинде, (*нек? не ючюн?*) не этерге билмей къалды. 7. Заманыбыз болмагъаны себебли, биз иште борчубузну (*къаллай бир?*) толтурдукъ. 8. Джыйылыуда (*къаллай бир?*) адам селешди. 9. (*Къалай?*) хазырланыб, Осман бизни бла тебреди. 10. Отряд (*къачан?*) Волганы джагъасына чыкъды. 11. Сен (*къайдан?*) келе болурса, мен да (*къайры?*) барлыкъма. 12. Бу ыйыкъдан бери (*къаллай бир?*) исси болгъанды. 13. Фермагъа барыучу машина эртден сайын (*къалайтын?*) джюрюучюю.

376-чы иш. Берилген сёзлеуле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Керексизге, бошунакъгъа, биле-биле, ачдан, ётюрюкге, усталыкъгъа, ачудан, хомухлукъдан.

§ 120. Сёзлеулени къуралыулары эмда тюз джазылыулары.

Къуралгъанларына кёре сёзлеуле эки къауумдула: 1) къуралмагъан неда тамыр сёзлеуле, 2) къуралгъан сёзлеуле.

Тамыр сёзлеуле бек эрте къуралгъандыла. Аланы къалай къуралгъанлары толусу бла ангылашынмайды. Сёз ючюн, *терк, ары, бери, ичгери, кери, къайры* дегенча сёздеде „*терк*“ бузулмаз тамырды; *а-ры, бе-ри, ич-гери, ке-ри, къай-ры* деген сёздеде *-ры, -ри, -гери* бурунгу сёз къураучу аффикседиле, алай а энди ол аффиксле бла сёз къуралмайды эмда аланы алларындагъы *а, бе, ке, къай* деген кесекледен тамыр магъана чыкъмайды. Ол себебден бу сёзлеуле къуралмагъан (тамыр) сёзлеуледиле. Тамыр сёзлеуле кёб тюлдюле.

Къуралгъан сёзлеуле эки тюрлю боладыла:

1) Къуралгъан сёзлеуле—тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден джалгъаула бла къуралгъан сёзле; 2) къош эмда къурау сёзлеуле—эки эмда андан аслам тамырдан неда сёзден къуралгъан сёзле.

I. Къуралгъан сёзлеуле. Была аффикслени болушлукълары бла атладан, сыфатладан, санауладан, алмашладан, этимсёзлеуледен, сёзлеуледен къураладыла. Сёз ючюн:

-ча аффикс бла: *адам-ча, джаньуар-ча, къуш-ча, орус-ча, черкес-ча* (атладан); *уллула-ча, иги-ча, сау-ча, сериун-ча, ташлы-ча, тузсуз-ча* (сыфатладан); *мени-ча, ала-ча,*

аны-ча, муну-ча, кесибиш-ча, ким-ча, не-ча (алмашладан); *бир-ча, биринчи-ча, бешеу-ча, алтаулан-ча, экишер-ча* (санауладан); *бююн-ча, мында-ча, бирге-ча, джашыртын-ча* (сёзлеуледи); *джетер-ча, болур-ча, барыучусу-ча, тилеген-ча* (этимсыфатладан);

-лай, -лей аффиксле бла: *ыргакъ-лай, джуммакъ-лай* (Илиниб чыкъгъан эди мындан, темир ыргакълай, андан чачылыб тюшдю, хычын джуммакълай". Бийнегер. МПА.), *мен-лей(ин), аллай(ын), иги-лей, джангыз-лай, арыкъ-лай, джангы-лай, джетер-лей, болур-лай, бютеу-лей, бююн-лей;*

-ына, -ине, -сына -суна, -сине аффиксле бла: *кынгыр-ына* (ёсюб), *дюрген-ине, санча-сына, тели-сине, терс-ине, кыйыгъ-ына, узун-уна, кенг-ине;*

тюрлю-тюрлю иелик аффиксле эмда болуш ахырла бла: *амал-сыздан, бир-ге, джангы-дан, ахыр-ы-н-да, кёзюю-н-де, усталыкъ-гъа.*

377-чи иш. Берилген сёзлеулни къауумлагъа юлешиб, бу джорукъда джазыгъыз: 1) орунну сёзлеулери, 2) заманны сёзлеулери, 3) халны сёзлеулери, 4) сылтауну сёзлеулери, 5) муратны сёзлеулери, 6) ёлчени, марданы сёзлеулери; хар къауумну джангы тизгинден джазыгъыз.

Бир джолда, джылыча, андан сора, огъартын, кючден-бутдан, анда, биягъылай, кёб кере, бурун, бошуна, терсине, къайда эсе да, сыйыннгысыз, джаяулай, быйыл, арымай-талмай, экеу-экеу, экинди, тюзюнлей, тохтаусуз, бир джары, ачюдан, не аз да, чюйресине, кемсиз, дайым, къуру да, аллайтын, онгнга, узагъыракъ, шыб деб, былай ары, солуна, амалсыздан, омакълыкъгъа.

378-чи иш. Берилген сёзлеулеге къарщчы магъаналы негерле табыгъыз, аяны хар бири бла айтым къурагъыз.

Ёрге, ингиргиде, бююн, алгъа, арыб-тозуб, ташатын, дженгил-дженгил, узунуна.

Юлгю. Ёрге—энишге. Экскурсиячыла сыртны ёрге таяндыла. Тауланы терен къар басса, кийикле да энишге энедиле.

379-чу иш. Берилген сёзле бла ала бир кере сёзлеуле, экинчи джолда уа тилни башха кесеклери болуб келирча экишер айтым къураб джазыгъыз.

Санлаб бир, адамыча, андан, терсине, ачыкъдан.

Юлгю. Бу джерледе сууукъ кыш санлаб бир болады. Малны эрлай санлаб, бир бутун шапа къазаннга салды.

II. Къош эмда къурау сёзлеуле. Бу къауум сёзлеу тамыр-ла бирге къошулуб неда эки-юч магъаналы сёз бирге келиб къуралады. Быланы ичинде энчи магъаналы сёз болушлукъчу сёзле (послелогла, кесекчикле) бла келгени да болады, сёзле къатланыб (эки кере айтылыб) да келедиле. Примерле: *бюгюн (бу+кюн), быйыл (бу+джыл), бусагъатдан (бу+сагъатдан), бюрсюкюн (бирси+кюн);*

анда-мында, ары-бери, эрлай-бурлай, айтыр-айтмаз, джетер-джетмез, кючден-бутдан, арымай-талмай, арыб-тозуб, кюйюб-бишиб, ардан-алдан, эртден-ингир, башха-башха, аз-аз, аз-буз, аз-маз, акъыртын-акъыртын, кёб-кёб, бекден-бек, джарты-къурту, терсине-онгуна, кёб-керти, ёпбе-ётюрюкге, ёрю-сюрем, тынч-эсен, биле-биле;

бир аууздан, бир джолда, бир заманда, хар джылда, быллай бир, бек кёб, кёбден бери, башдан аякъ, иги танг, кече арасында, къачдан сора, танг аласында.

Къош эмда къурау сёзлеуле юч тюрю джазыладыла:

1) **бирге**—басымы бир тамыргъа кёчюб къошулуб бошагъан къош сёзлеуле: *бюгюн, тамбла, бюрсюкюн (неда бирси-кюн), быйыл, бирталай;*

2) **сызчыкъ** бла—къатланыб келген бирча неда ушаш тамырла неда кёб-, ёпбе- дегенча сёзчюкле бла: *аз-аз, тынч-эсен, ёрю-сюрем;*

3) **башха**—энчи тамырладан неда послелогла бла къуралгъан сёзлеуле: *бир джары, иги танг, къачдан сора, бир аууздан.*

380-чи иш. Берилген сёледен эки тюрю сёзлеу къураб джазыгъыз: алгъы бурун *-ча*, аны ызындан *-лай*, *-лей* джалгъаула бла.

Мен, сен, былтыр, сууукъ, чий, джаш, къарт, джазар, бармаз, мылы, мыдах, бирге.

Ю л г ю. *Мен—менча, менлей (неда менлейин).*

381-чи иш. Сёзкеуленни къайсы болушланы себеби бла къуралгъанларын скобкада кёргюзюгюз, аланы къурамларын сызчыкъ бла айыргъыз.

Бирге, ачыудан, ашхамгъа, энишге, ёрге, оннга, кючден-бутдан, анда-мыда, экиндиде, кюнортагъа, брсагъатда, арда, эртдеден, бир аууздан, терсине, трурада, ингиргиде.

Ю л г ю. *Бир-ден (башл. болуш).*

382-чи иш. Берилген сёзлеуле бла айтымла къурагъыз. Сёзлеуленни сорууларын ызларындан скобкада джазыгъыз, сёзлеуле айгъакълагъан сёзлени тюлерин сызыгъыз.

Бир алада, ауа-сауа, джетер-джетмез, ёлмей-кълмай, мар-дасыз, саулай, бир джары, эртдеден бери.

Ю лг ю. Чууакъ кечеледе атам мени бир алада (къ а ч а н?) чегет талагъа биргесине элтиучен эди.

Тилни къуллукъчу кесеклери.

Тилни къуллукъчу кесеклерине **последлогла, байламла, кесекчикле** киредиле. Тилни бу юч къауум кесегини энчи магъаналары джокъду, была айтымлагъа член болмайдыла. Бир къауум сёз, энчи магъаналы сёзлени биргелерине келиб, аланы магъаналарын кесгин, терен этерге неда бир бирлери бла байларгъа болушадыла.

ПОСЛЕЛОГЛА.

§ 123. Последлогу магъанасы.

Атланы неда ат магъанада джюрюген сёзлени ызларын-дан келиб, аланы болуш магъаналарын терен, кесгин этиучю къуллукъчу сёзлеге *последлогла* дейдиле. Сёз ючюн: *Осман самолёт бла келгенди. Иги окъугъаны ючюн Солтаннга махтау къагъыт бердиле.* Биринчи айтымда *бла* последлогу, *самолет* деген атны ызындан келиб, аны бла бирге магъана береди. Экинчи айтымда последлог *ючюн окъугъаны* деген ат магъаналы этимсыфатны биргесине келгенди. Эки последлогу да кеслерини энчи магъаналары джокъду, аланы магъаналары алларындагъы сёзле бла бирден чыгъады. Ол себебден последлогла кеслери айтымгъа энчи член болмайдыла, орус тилде предлоглача, баш сёз бла бирге джюрююдюле, аны бла бирге бир член боладыла.

Последлогла тилде джюрюгенлерине кере эки къауум боладыла:

1) **Тамыр последлогла**—эртдеден бери къуру къуллукъчу магъанада джюрюген сёзле: *бла, ючюн, дери, къыллы, амалтын, сартын, сайын, сюрем, таба, чакълы, тенгли* дегенча сёзле: *Осман бла, мени ючюн, сени къыллы, элге дери, сени амалтын, мени сартын, кюн сайын, ёрю-сюрем, чегет таба, аны чакълы;*

2) **доследлог къуллукъда** эмда кеслерини энчи магъаналарында джюрючю сёзле: *юсю, башы, тюбю, арты, аллы, къаты, къыйыры, кёре, себебли, джаны, арасы, ичи, ызындан, кеминде, бери, ушаш, алгъа, сора, башха, ёзге* дегенча сёзле.

Бу къауум сёзню последлог эмда энчи магъанада джюрюгенлерин тюрюнде примерледен кёрюрге боллукъду.

1. *Китабланы стол юсюне салдыла.*

2. *Былырдан бери аманы саулугъу бираз тюрленгенди.*

3. *Анга кёре бу маджалды.*

4. *Бу ишни сенден башха киши эталлыкъ тюлдю.*

5. *Алийден артда киши кёрюнмейди.*

1. *Юсюне джангы кийимчикле кийдирдиле, кёлуна сумкачыгъын бердиле да Хасанчыкъны школгъа элтдиле.*

2. *Солургъа бери хар джыл сайын кёб адам келеди.*

3. *Кюнортадан сора биз ауругъан тенгибизни кёре барлыкъбыз.*

4. *Кесибиз да джетишаллыкъбыз, башха адам кёрек тюлдю.*

5. *Алий артда кёрюнеди.*

383-чю иш. Текстде послелогланы табыгъыз, аланы алларындагъы сёзлери бла бирге джазыб, ол сёзлени тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын айтыгъыз.

Ингирде тамызылгъан отну кёсеулери отну арасына джетген кыйырлары, джаныб бошаб, джукъланнганларын билдире чыкырдайдыла. Чырахтанда нарат чыракъдан кёбхан эки—юч джонгурча оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балауузларын тегюб джанадыла. Файрузну къарт анасы орундукъ аллында чегюб, баш кьагъады.

Адам аягъы тыннганды деген заманда, экиси да тытыр бла сюртюлген хунаны джанына кысыла тюрмени туурасына келгенлеринде, учителни арбазгъа айланнган терезеси ачылыб, лампа жарыкъ терезе тюбюне тегюлюб, школ юнню ичинде Ташалдар ёрге—энишге бара, тохтай да кьагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школ юнню бери джанында правленни терезелери къаты этилиб эдиле.

Аладан къоркъуб джанлагъанча, кёкен джанына кысылыб тургъан кьоянчыкъ, узун кьулакъларын сыргына джюклеб, секире барыб, таш тюбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, кьалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб кьаралады.

(А. Х.).

384-чю иш. Берилген сёзле бла, хар сёз бир кере послелог магъанада' бир кере энчи магъанада болурча, экишер айтым кьураб джазыгъыз.

Себебли, байлаб, къатында, сора, тегереги, бла.

Юлгю. Ауругъаны себебли Айшат талай кюнню школдан кълалгъанды. Абадан классланы сохталарыны совхозгъа болушханлары бек себебли иш болду.

§ 122. Послелогланы болушлада джюрюгенлери.

Послелогла алларындагъы сёзлени белгили бир болушха саладыла. Сёз ючюн, **бла, ючюн** послелогла атны баш болушда формасын излейдиле: *Ким (не) бла?*—*Ахмат бла, карандаш бла, Ахмат ючюн, китаб ючюн.* Бетлеучю алмашла баш болушда джюрючю послелогланы алларында иелик болушха салынадыла: *ким бла?*—*мени (сени, аны, бизни, сизни) бла; ким ючюн?*—*мени (сени, аны, бизни, сизни) ючюн,* алай а: *ким бла? ким ючюн?*—*ала бла, ала ючюн.*

Хар послелог бир неда эки болуш бла джюрюйдю. Послелогла тамамлаучу эмда орунлаучу болушла бла джюрюмейдиле, алай а экинчи къауум послелогла кеслери къайсы болушда да тубейдиле: *чегет къаты*—послелог „*къаты*“ баш болушда (*къат*—тамырды, —*ы*—3-чю бетде, бирлик санда иелик аффиксди), *чегет къатыны*—иелик болушда, *чегет къатына*—бериучю болушда, *чегет къатын*—тамамлаучю болушда, *чегет къатында*—орунлаучу болушда, *чегет къатындан*—башлаучу болушда

Тюбюнде послелогла къайсы болушла бла джюрюгенлери айтылады.

1. **Баш болуш** бла джюрючю послелогла: *бла, ючюн, амалтын, къыллы, сайын, сюрем, себебли сартын, таба, тенгли, чакълы, юсю, тюбю, къаты, аллы, арты* дегенча послелогла. Сёз ючюн: *балта бла, балта амилтын, адам сайын, юй таба, Хасан тенгли, стол юсю, юй арты.* Быланы бир къаууму иелик болуш бла да джюрюйдюле: *юй тюбю—юйню тюбю, юй аллы, сахар къаты—сахарны къаты.* Бетлеучю алмашла („ала“ кирмейди), айтылгъаныча, послелогла бла келселе, иелик болушда боладыла.

2. **Иелик болуш** бла джюрючю послелогла: *юсю, таба, аллы, арты, ичи, къаты, джаны, къыйыры, тегереги, ызындан* дегенча послелогла.

3. **Бериучю болуш** бла джюрючю послелогла: *кёре, дери, къаршчы, ушаш, тенгли, чакълы* дегенча послелогла. Сёз ючюн: *анга кёре, бизге дери, алагъа къаршчы, мынга къарагъанда, ол а ... , джаныуаргъа ушаш, Ахматха чакълы* (алай а: *Ахмат чакълы...*).

4. **Башлаучу болуш** бла джюрючю послелогла: *бери, ары, алгъын, алда, алгъа, сора, башха, башлаб, ёзге* дегенча послелогла. Сёз ючюн: *столбадан ары (арысы, арысын), андан бери, мындан алгъа, андан сора, сенден башха, къачдан башлаб, аладан ёзге.*

385-чи иш. Точкаланы орнуна послелогла бла келген сёзде керекли болуш ахырлары эмда иелик аффикслени джазыгыз.

1. Халимат Москвага барган... юсюнден аламан хапар айтды. 2. Космосха учхан ракетала... ичинде керекли апаратура... башха артыкъ зат болмайды. 3. Кече 11 сагъат... башлаб танг... дери тохтаусуз джаууб турду. 4. Историда айтылган... кёре, бу джерде бурун... бери кёб тюрлю миллет джашаганды. 5. Джангы юй... аллында гокга хансла кызырадыла, ала... тегереклерине тытыр сюртюлген ариу акъ тегерек ташчыкъла тизилибдиле. 6. Муну сен... сора башха адам кёргенмиди? 7. Джолну былай... арысы суу... къаты бла барды. 8. Школ... къатында аламан джарашдырылган спорт-площадка барды. 9. Ала... кёре биз азыракъ этгенбиз. 10. Заманыбыз аз болган... себебли ишни бошайлмадыкъ. 11. Аллыбызда айю... ушаш бир къаралды кёрюндю. 12. Чегет... къыйыр... сюреминде салкъын аязчыкъ къакъды.

386-чы иш. Берилген сёзле бла послелоглары керекли болушлада келишириб джазыгыз.

1) **кюн** деген сёзю *сайын, тенгли, аллы, кёре, дери, сора, башха* послелогла бла; юлгю: **кюн** *сайын, кюннге кёре;*

2) **сиз** деген алмашны *бла, къаты, ызындан, ушаш, тенг* послелогла бла; юлгю: **сизни** *къатыгызда;*

3) **келгени** деген сёзю *ючюн, амалтын, чакълы, себебли, къарагъанда, дери, бери, башлаб, сора* послелогла бла;

4) **стол** деген сёзю *амалтын, таба, юсюне, тюрлюн, къатына, артында, джанын, чакълы, башха, ёзге* послелогла бла.

§ 123. Послелоглары къралганлары.

Тамыр послелоглары (*бла, ючюн, сайын, сартын, дери, бери* дегенча) къалай къралганлары бусагъатда толусу бла белгили тюрлю. Ала бек эртде къралгандыла, бусагъатда уа айырылмаз тамыр сёзледиле.

Экинчи къауум послелогла тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден аффиксле бла къралгандыла. Сёз ючюн, атладан: *тюрсюн-лю, себеб-ли, чакъ-лы, сыфат-лы, тенг-ли, тюрлю-н-де, ара-сы-н-да, ыз-ы-н-дан, джан-ы-н-дан;* сыфатладан: *къаршчы, къат-ыш;* алмашладан: *башха, ёз-ге;* санауладан: *бир-ге;* сёздеуледен: *ары, бери, сора;* этимсёздеуледен: *ала, башлаб, кёре, къарагъанда, къарамай, таба.*

Бу къауум сёз тилни башха кесеклеринден къралганлары себебли, айтылганыча, бир кёзюде къуллукъчу сёзле (послелогла, байламла, кесекчикле) боладыла, башха кёзюде кесклерини энчи магъаналарында келедиле. Сёз ючюн, **сора**

деген сёзню алайыкъ: 1) *Сизден сора барырбыз*. Былайда *сора* послелогду, соруу бу сёзге салынмайды, кеси сорууга кёшүлүб айтылады: *Кимден сора?—Сизден сора*. 2) *Алгъа биз барайыкъ, сора сиз келирсиз*. Бу кёш айтымда *сора* эки бош айтымны байлагъан байламды. 3) *Сора бизге айтмай нек кёйгъансыз?* Былайда *сора* кесекчикди, сёлешгенни айтханын кючлендиреди, кесини энчи магъанасы джокъду. 4) *Аладан ханар сора кел*. Былайда *сора* этимсёзлеудю, айтымны члениди (халны болуму).

387-чи иш. Послелогла келишген сёзле табыб, послелогланы кёурамларын сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Юсюнден, башлаб, къарагъанда, кёре, ушаш, аллына, алгъа, къатында, кёре.

Ю л г ю. *Къыйырына—шахар къыйыр-ы-н-а.*

388-чи иш. Берилген послелоглагъа келишген сёзле табыб, ала бла айтымла кёураб джазыгъыз.

Бла, ючюн, дери, бери, амалтын, сора, чакълы, тенгли.

Ю л г ю. Бла: Балта бла сууну томуралмазса.

389-чу иш. Примерлени орус тилге кёчюрюгюз. Послелогла бла келген сёзлени орус тилге къаллай мадарла бла кёчюрюлгенлерине эс бёлюгюз.

1. Китабда джигит, ётгюр адамланы юсюнден айтыла эди.
2. Джазма иште халатла эс бёлюмгени себебли ийилгендиле.
3. Къайыкъ къалын къамишни ичи бла бек акъыртын бара эди.
4. Ашхамдан сора къарангыда джууукъ затланы да иги эслеялмайса.
5. Ёзен ичлери, тар кёулакъла къарангыгъа бёлленгендиле.
6. Танг аласында джазгъы джангурчукъ кёургъакъ джерни аз-буз джибитди.
7. Джангы ай айрыны ортасындан къарады.
8. Къачда турна сюрюуле кыбыла таба учдыла.
9. Джашы ючюн анасыны джюреги къыйнала болур.
10. Биз тамбла экскурсиягъа сизни бла бирге барлыкъбыз.

БАЙЛАМЛА.

§ 124. Байламланы магъаналары эм кёауумлары.

Айтымны членлерин неда айтымланы байлагъан кёуллукъчу сёзлеге *байламла* дейдиле.

Сёз ючюн: 1. *Сыртла да, чегет да къач бет алгъандыла.*

2. *Осман бла Руслан отличникледиле.* 3. *Кече джылыды эмда шошду.*

Бу примерледе *да, бла, эмда* байламла айтымны членлерин байлайдыла.

1. *Ёзенледен кюн батханды, алай а таулары башлары алтынча джылтырайдыла.* 2. *Джел сызгыра эди, эмда океан шуулдай эди.* 3. *Джолоучула кече квалыргъа оноулашдыла, не ючюн десенг кеч болгъан эди.*

Бу примерледе *алай а, эмда, не ючюн десенг* байламла айтымланы байлайдыла.

Айтымда джюрюгенлерине кере байламла эки къауумгъа юлешинедиле: 1) *тенг джарашдырыучу байламла: да, бла, эм, эмда, не, неда, неа, бир, а, уа, алай а, алай болгъанлыкъгъа, алай болгъаны ючюн, сора, андан сора, ансы, огъесе;*

2) *бойсундуруучу байламла: ючюн, не ючюн десенг, нечик десенг, нек десенг.*

Тенг джарашдырыучу байламла айтымны членлерин (сёзлени) байлагъанча, бир-бирлери бла айтымланы да байлайдыла *бойсундуруучу байламла* уа къуру бир-бирине бойсунган айтымланы байлайдыла. *Тенг джарашдырыучу байламланы* бир къаууму да къуру айтымланы байлайды.

Ю л г ю л е:

1. *Биченликле эмда чегетле кёгере башлагъандыла.* Байлам *эмда* былайда айтымны *биченликле, чегетле* деген бир-тукъум членлерин байлайды.

2. *Биченликле кёгергендиле, эмда терекле чагъа тебрегендиле.* Байлам *эмда* былайда эки бош айтымны байлайды.

3. *Бичен заманында джыйылды, ансы джангурла чиртирик эдиле.* Байлам *ансы* былайда эки айтымны байлайды.

4. *Тёгерек айланыб барыргъа керек болду, нек десенг кёпюрню суу алыб тура эди.* Байлам *нек десенг* былайда эки бойсунган айтымны байлайды.

Байлам къуллаууанда байлаучу алмашла, этимсёзлеуню экинчи тюрлюлери, шарт турушдагы этимле, сёзлеуле да джорюйдюле.

390-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Байламланы тюблерин сызыгъыз, байламла нелени байлагъанларын айырыгъыз.

1. *Бизни чегетлерибизде нарат да, наз да, нызы да, чынар да, эмен да битедиле.* 2. *Бизни къралыбызда фабрикала да, заводла да кёб ишленедиле.* 3. *Къабыргъа газетге статъяны не Батдал, не Азрет джарашдырсын.* 4. *Джангур джауду да, кырдык джашнады.* 5. *Муслимат бир окъуйду, бир сурат салады.* 7. *Кёк болгъанны джарытыб джашнады, сора къаяланы зангырдатыб кюкюреди.*

391-чи иш. Байламланы табыб, тенг джарашдырыучуланы тюз сыз бла, бойсундуруучуланы кынгыр сыз бла тюблерин сыза джазыгъыз. Байламла нени байлагъанларын айтыгъыз.

1. 7-чи классны сохталары джырларгъа эмда тебсерге юй-ренедиле. 2. Амма бир ауруйду да джатады, бир маджал болады да аякъ юсюнде айланады. 3. Алгъы бурун биз барыб хапар билейик, сора сен келирсе. 4. Делегация кечигиб келди, не ючюн десенг джолда машина бузлагъан эди. 5. Хасанны бригадасы чалкъыгъа кетгенди, Исмайылныкъты уа дырын джыяды. 6. Кюн тийди да, чыкъ къуруду. 7. Кюн иги кесекде тийгенди, алай а хауа хазна джылынмагъанды. 8. Терен билим алыр ючюн, окъуучу дерслерин хазырлагъаныны тышында да кёб китаб окъургъа керекди. 9. Футболгъамы къарайыкъ, огъесе киногъамы барайыкъ? 10. Не кюнню джарыгъы меннге кёрюнмейди, не тамырларыма бошлукъ берилмейди. (Кр.) 11. Бара эдиле ала къарангы чегетни, эм чайкъалыб чыкырмай эдиле эм гюрюлдей эдиле ачыулу джырларын мазаллы терекле, чегетни юсю бла уча, кёк шыбылала уа джарыта эдиле аны (Данкону) сууукъ кём-кёк отларында бир минутха эм думп бола эдиле бирден биягъынлай, адамланы джанларын ала. (М. Горький).

§ 125. Байламланы тюз джазылыулары.

Байламла асламысына тилни башха кесеклеринден къураладыла. Сёз ючюн: *бир*—санауладан, *не*—алмашладан, *алай*, *болгъанлыкъгъа*—алмаш бла этимсёзлеуден, *ючюн*—послелогладан, *сора* (*сонгура*)—сёзлеуледен, *не ючюн десенг*—алмашдан, послелогдан эмда этимден (шарт турушну 2-чи бетде бирлик санда формасындан).

Бир къауум байлам къуллукъда джюрюучю сёзлени дагъыда талай къуллукълары болады. Сёз ючюн, *а*-ны алайыкъ: *А, къалай алааматды!*—междометие. *Не дейсе, а?* соруучу кесекчик. *Бизге да бир келсенг а?*—кючлендириучю кесекчик. *Сен келдинг, Умар а джокъду.*—байлам.

Ол себебден байламланы бир къауумуну джазылыулары да башхаракъ болады.

1. Байламла, послелоглача, башха джазыладыла: китаб *бла* тетрадь; ... *сен а*; ... *сени уа*; *не сен*, *не ол*; *бир келе*, *бир кете*.

2. Къурау байламла (2—3 сёзден къуралгъанла) башха джазыладыла: *алай а*, *андан сора*, *алай болгъанлыкъгъа*, *алай болгъаны ючюн*, *не ючюн десенг*,

3. *Эмда*, *неда*, *дагъыда*, *неуа* байламлада *да*, *уа* бирге джазыладыла.

ЭСГЕРТИУ: Сёзле бла *да* эки тюрлю джазылады: бирге эм башха; *да*-ны бирге джазылгъан кёзюулер:

а) *да* орунлаучу болушну ахыры болуб келсе: *арбаз-да, тауда, школда, тышында* бу болумда *да*-гъа басым тюшеди);

б) бир къауум алмашлада, сёзлөуледе: *къайда, анда, мында, къачда, былайда*;

в) *да*-сыз джюрюмеген сёзледе; *дагъыда, энтда, эшта*;

г) *да* бла бирге келсе, башха магъана берген сёзледе: *чыртда, бирда, неда, эмда* (алдагъы эки сёз—кесекчикле, артдагъы экиси—байламла): *Чыртда бир зат табмадыкъ. Хо бирда алай деген неди! Эталгъанын бирда аямасын! Бирда кзуруса да... Не аны таб, неда муну бер.*

Бир деген санау бла *эмда не* деген алмаш бла *да* башха джазылады: *Бир да, эки да айтмасын! Бир да бол-лукъду, эки кереклиси джокъду. Не да айт, не да айт, къулагъына джукъ кирмейди. Анда излегеинг не да та-быллыкъды.*

Къалгъан кёзюуледе *да* башха джазылады: *мен да, сен да; барды да келди; ал да кет; алда да, артда да; ул-лу да, гитче да; эки да, юч да.*

392-чи иш. Скобкаланы ачыб, *да*-ны кереклисича сёзле бла бирге не-да башха джазыгъыз.

1. Къачда тамада классланы окъуучулары (*да*), студентле (*да*) совхозгъа болушургъа ишге барадыла. 2. Къач (*да*) джылны чакъларыны бириди. 3. „Алай(*да*) болур, былай(*да*) болур“,—деб, кёб изледик, алай болса(*да*) табалмадыкъ. 4. Бригадир „кюн тюрлене турады, алай(*да*) болур, былай(*да*) болур, биз анга къарамай, ишибизни этерге керекбиз“ деди(*да*) чалкъысын табларгъа олтурду. 5. Харун бир(*да*) бек къаты айтханды, конторгъа барыгъыз(*да*) малчылагъа джангы газетле(*да*), журналла(*да*) ала барыгъыз деб. 6. Бир Хасан келтирди, бир(*да*) Солтан келтирди. 7. Бир(*да*) кзуруса(*да*) старостагъа билдирирге керек эдигиз. 8. Бизге дагъы(*да*) экишер китаб бердиле. 9. Не Асланны табыгъыз, не(*да*) Алибекни чакъырыгъыз. 10. Окъуу джылны чырмаусуз башларча, джангы школ(*да*) хар не(*да*) джарашыбды. 11. Джангы павилион(*да*) китабла(*да*), тетрадла(*да*), карандашла(*да*) кёб эдиле. 12. Эл мюлке, промышленность(*да*), техника(*да*) химияны уллу магъанасыны юсюнден китабла(*да*) кёб зат барды. 13. Бизни заманыбыз(*да*) эл мюлк(*да*), промышленность(*да*), сейирлик техника(*да*), космосха учуу(*да*), химиясыз болалмазлыкълары ачыкъды.

393-чю иш. Бла, да, не, неда, эмда, алай а, бир, ючюн, не ючюн дегенг, алай болгъанлыкъгъа, а байламла бла айтымла кзурагъыз, байламланы тюблерин тартыгъыз.

Юлгю. Къач болгъанды, алай а кюнле чууакъдыла. Иш-ни тынгылы этер ючюн, аны кёл салыб этерге керекди.

§ 126. Кесекчиклени магъаналары.

Сёзлеге неда айтымлагъа джангы магъана къошуучу къуллукъчу сёзлеге *кесекчикле* дейдиле.

Кесекчиклени энчи магъаналары джокъду, магъана не ала къошулгъан сёз бла, неда айтым бла бирге чыгъады. Сёз ючюн: 1). *Арабий, ол баргъан Азретмиди экен?* Бу айтымда *арабий* (тюрлюлери: *ярабий; арабий, арабин*), *экен* деген сёзлени энчи магъаналары джокъду, алагъа соруу салындамайды, ала айтымгъа член болмайдыла, *арабий* деген сёз сёлешгенни сорулгъан затны юсюнден тюз билирге излегенин ачыкълайды—*Азретмиди, ол тюлмюдо? экен* аны сорулгъаннга ишеклигин кёргозеди.

2) *Аллай бирни сабий да биледи.* Бу айтымда *да* кесекчик *сабий* деген сёзню кючлендиреди.

3) *Ичгери кирсенг а, аурунгу алайм.* (Таурухдан). Былайда *а* кесекчик айтылгъанни джумушатады, буйрукъну тилек магъанагъа бурады („*кир*“ дегенни орнуна — „*кирсенг а*“.

Кесекчикле куралгъанларына эмда тилде джюрюгенлерине кёре не кеслери башларына энчи джюрюген сёзле боладыла (*хо, огъай, шо, эшта, джюр, кел, къуру*), неда аффиксле боладыла (*-чы, -чи, -ма, -ме, -мы, -ми*).

Кесекчикле-сёзле асламысына тилни башха кесеклеринден къураладыла. Ала, кереклисине кёре, бир кесеклерини энчи магъаналарында, бир къуллукъчу магъанада джюрюйдюле. Сёз ючюн: *Асхат бир келе, бир кете турады*; Былайда *бир* байламды, бир-бири ызындан алмашына тургъан ишлени байлайды. *Асхат, бир джырла, марджа!* Былайда *бир* кесекчикди, айтылгъан затны кючлендиреди.

Бир къауум кесекчик къуру къуллукъчу магъанада джюрюйдю: *экен, огуна (неда окъуна), эшта, джюр, шо, хы, ыхы.*

Кесекчикле-джалгъаула джангы сёз къурамайдыла, ала сёлени тюрлю-тюрлю формалагъа салыргъа болушадыла неда буйрукъну джумушатадыла; *-ма, -ме* кесекчикле огъайлаучу форманы, *-мы, -му, -ми, -мю* кесекчикле соруучу форманы къурайдыла, *-чы, -чи, -чу, -чю* кесекчикле, этимлеге къошуллуб, буйрукъну джумушатадыла.

Кесекчикле-аффиксле, къалгъан аффикслеча, сёз бла бирге джазыладыла: *Мен сенден китаб алмагъанма. Экскурсиягъа тамблалы барлыкъбыз? Турчугъуз, джашла, чыкъ кебгинчи, юч-тёрт дюрю чыгъайыкъ.*

§ 127. Кесекчиклени къауумлары.

Магъаналарына кёре кесекчикле талай къауумгъа юлеши-недиле:

1. Кёргюзтюочю кесекчикле: *ма, майна, майнама.*

С ёз ючюн: *Айюнгге, ызын не этесе, майна айю кеси!*

2. Кючлендириучю кесекчикле: *да, огуна, хаман, хайда;* сёз ючюн: *Бу келечи хайда келди, хайда кетди, Чабды, джортду, эки арада сокъмакъ этди. (Ё. А.).*

Джауарыкъ тюлдю дей эдигиз да, джауду да.

3. Огъайлаучю кесекчикле: *-ма, -ме, огъай, тюл (түй-юл): „Хай-хай-хай, суу ызына бармагъыз, балачыкъла, анда суу анасы барды“,—деди бизге амма.*

4. Соручю кесекчикле: *-мы, -ми, -мю, экен, а: Эщикни къакъгъан сенми эдинг, а?*

5. Бегитиучю, разычы кесекчикле: *хо, хы, хайыр, тюздю, алайды, болсун, джарайды, болады: Хайыр, аны биз тындырырбыз.*

6. Белгилеучю кесекчикле: *тамам, туура, тюз, шашмай: Тюз къатына джууукълашханлай, ол бизни таныб къойду.*

7. Айырыучю-мардалаучю кесекчикле: *къуру, къуб-къуру, джангыз, джаб-джангыз, бир, бирда, чырт, чырта, чыртданда, хазна, сынгар, тюгел.*

Сёз ючюн: *Ол къатына киши адамны бирда къоймаз.*

Менден башха чырт киши да джюген салмаз. (Таурухдан).

Быладан сора да тилеген, чакъырған, эс бёлдюрген, табалагъан, акгыллылыкъны билдирген кёзюуледе талай кесекчик неда кесекчиклени магъанасында талай сёз джюрюйдю: *кел, къой, ий, ха, а, уа, ёзге уа, сора, муну, аймыса, ыхы, эшта, шо* дегенча. 1. *Кел сагъыш этейик (кел* былайда ишни башлар ючюн айтылады; сагъыш этер ючюн, келирге кереклиси джокъду). 2. *Ий, сен Баталны таныучамы эдинг?* 3. *Ий ха,* бу къагъытчыкъны Айшатха бир табдырыгъыз. 4. *Не боллукъ эди, Хамзат бизге да бир билдирсе уа.* 5. *Ёзге уа* сиз джанында не хапар барды? („ёзге уа“ кёбюсюне сёлешгенлени башха сёзге кечген кёзюулеринде джюрютюледи). 6. *Халимат келгенди сора.* (Сёлешгенни бу затдан бусагъатха дери хапары болмагъанды.) 7. *Къымыл-къымыл этиб турма да, бир тынч тур муну! (муну* былайда кёргюзтюочю алмаш тюлдю, кесекчикди, айтылгъанны кючлендиреди). 8. *Ыхы, тюшдюгюзмю мен айтханнга!* (*ыхы* айтылгъанга табалагъан магъананы береди.) 9. *Эшта,* ала бюгюн келаллыкъ болмазла (*эшта* былайда акгыллылыкъны кёргюзеди). 10. *Шо тенгизни бир кёрю эди, аны ёмюрлюк джырын бир эшитир эди! (шо* талпыгъанны, кюсегенни танытады).

Кесекчиклени кёбюсю, башында айтылгъаныча, тилни башха кесеклеринден къуралады; сёз ючюн, атладан *хайыр, хазна,* сыфатладан (*къуру, къуб-къуру, джангыз, джаб-джа-*

нгыз, тюз, туура), алмашладан (ёзге, муну, алайды), санауладан (бир, бирда) этимледен (болсун, джарайды, шашмай, кел, джур, кьой, ий), сёзлеуледен (сора, хаман, чьрт, чьртда, тьгел), байламладан (а, уа, да) дагъыда ала кибик башхаладан.

Ол себебден кесекчикле бла тилни башха кесеклерини араларын кесгин айырыр ючюн, айтымда аланы магъаналарына къараргъа керекди. Кесекчиклеге соруу келишмейди, алай болмай ол сёз тилни башха кесегинден болуб келсе, анга соруу салынады. Сёз ючюн: *Мен къуб-къуру эки китаб табханма*. Бу айтымда сёзлеге соруула салыб кёрейик: *Ким?—мен; не этгенме?—табханма; не табханма?—китаб; ненча?—эки*. „Къуб-къуру“-гъа соруу келишмейди, ол айырыучу-мардалаучу кесекчикди.

Мен сызгъаны башында къуб-къуру ёре-турукъ табханма. (Ёретурукъ—аумай, тамырында къуруб къалгъан къуу терек). *Мен къаллай ёре-турукъ табханма? „къуб-къуру“* былайда сыфатды, айтымда ачыкълаучуду.

394-чю иш. Точкаланы орнуна керекли кесекчиклени сала джазыгъыз.

1. ... тамбла кюн ачыллыкъ болур. 2. Амманы чабхыны тутханды да, кечени кече узуну ... кёз къысмагъанды. 3. ... алгъы бурун юйге берилген сочишениени битдирейик, сора задачланы алай этербиз. 4. Эшикте сууукъду кеч да болгъанды, орамда ... адам кёрюнмейди. 5. Джыйылыугъа ... сен келмеген эдинг, къалгъанла бары да бар эдиле. 6. ... сиз айтханча этербиз. 7. Биз аны ... бошайлмагъанбыз, алай болса да кёбу уа къалмагъанды. 8. Аны не кыйыны барды, кесинг ... этериксе. 9. ... биз ишге тамбла чыгъарыкъбыз. 10. Кюн бузулгъунчу, биченчиле дырын джыйыб бошайлырламы ...?

11. Бир ыйыкъны тохтаусуз ... джаууб турду. 12. Джолоучула барлыкъ джерлерине ... бюгюн джеталлыкъ болмазла. 13. ...бюгюн Домбайгъа бир тьшюб къалыр эди! 14. Бу джерледе сюлеусюн ... тьбемейди. 15. Наныкъны уа ... заманыды. 16. Келмей къалмагъыз, ... къаты айтханды.

Керекли сёзле: *чьрт, зшта, иги сагъан джангыз, тьгел, хо, экен, огъуна, да бирда, келигиз, шо, туура, тамам*.

395-чи иш. Айтымланы хапарчыларын огъайлаучу формагъа салыгъыз.

1. Хасан быйыл Москвагъа барлыкъды. 2. Бюгюн туристле лагерге джеталырла. 3. Поезд бу станцияда тохтайды. 4. Сен излеген китабны мен табдым. 5. Башлагъа къар джауа башлагъанды. 6. Бу кёзлюкле мени кёзлериме джарайдыла.

7. Джел тохтаса, кюн ачыллыкъ болур. 8. Къабыргъа газетге керекли материалланы 7-чи классны сохталары хазыр этгендиде. 9. Осман иги кесекден бери письмо джаза турады. 10. Китабланы стол юсюне салайыкъ.

МЕЖДОМЕТИЕ.

§ 128. Междометиелени магъаналары эмда тюз джазылыулары.

Адамны тюрю-тюрю сезимлерин танытхан сёзлеге *междометие* дейдиле.

Сёз ючюн: 1. *Ай, аны бир кёрюр эди!* 2. *Ах, къалай аман болду!* 3. *Оу, не болду санга?* 4. *Хой-хой-хой, пелиуанса да!* 5. *О хахай, бери джетигиз!* 6. *Ай медет, энди не этейик.* 7. *Эй, шохум, сен да бизничаладан кёре эдим.* 8. *Ура! Джашасынла ма быллайла!* 9. „*Чш-ш-ш, шум болугъуз, камсыкла*“, —деб, къашларын туюуб, кёзлерин да джандырыб, ачууланыб къарады ол бизге.

Бу примерде *ай, ах, оу, хой-хой-хой, о хахай, ай медет, эй, ура, чш-ш-ш* деген сёзле междометиеледиле. Бу къауум междометие адамны тюрю-тюрю сезимлерин—аны кьоркьгъанын, элгеннгенин, джюреги учунганын, кёлю кёл-тюрюлгенин, сейирсиннгенин, ачууланнганын, къууанганнын танытадыла. Бу сёзле ол адам сезген затланы атлары болмайдыла, алай а быланы адам кьоркьгъан, къууанган, сейирсинген дегенча кёзюледе айтады.

Сёз ючюн, биринчи примерде междометие *ай* сёлешгенни бек талпыгъанын танытады; экинчи примерде междометие *ах*, алтынчы примерде *ай медет* адамны джюреги къыйналгъанын, болгъан затгъа бушуу этгенин кёргюзедиле; ючюнчю примерде *оу* адамны бек кьоркьгъанын танытады; тёртюнчю примерде *хой-хой-хой* (неда: *ой-хой-хой*) бек сейирсингенни, бешинчи примерде *о хахай* болушлукъ излеб кычыргъаннын кёргюзедиле; джетинчи примерде *эй* биреуге джан аурутханнаны танытады; *ура* уллу къууанчны, кёл кёлтюрюлюуню кёргюзеди; *чш-ш-ш* сёлешгенни башхаладан буйрукъ халда излеген затын кёргюзеди.

Магъаналарына кёре междометиеле эки къауум боладыла: 1) таза междометиеле, адамны сезимлерин танытхан междометие: *ай, ах, ой, оу, ох, о хахай, ух, уф, хей, хейт, эй, ай-ай-ай, о-о-о, ох-ох-ох, ой-хой-хой, ха-ха-ха, хай-хай-хай* дегенча сёзле; 2) экинчи къауум междометиелеге тюрю-тюрю энikleучю сёзле, хайыуанлагъа, джануарлагъа къанатлылагъа айтычу сёзле киредиле; сёз ючюн, адам эшитген тауушланы энikleген сёзле: *тарх-тарх-тарх, боркъ-боркъ, чыркъ, шуу, дуу, даб, жыгъар-жугъур, таркъ-туркъ, шаркъ, дыркъ, тырх-чырх, гау-гау-гау,*

шырт-шырт, з-з-з, ж-ж-ж, дылкэ, мяу-мяу, гур, зынг, дынг, тарс дагъыда башхала; хайыуанлагъа, джаныуарлагъа. къанатлылагъа айтылыучу сёзле: *ле-ле-ле, тпр-р-р, соб. иш, хир, хирейт, чу-чу-чу, мах-мах-мах, та* дегенча сёзле.

Къурау междометиеле (талай бирча неда ушаш тамырладан къуралгъанла) сёзлени араларына сызчыкъ салыныб джазыладыла: *ха-ха-ха, ой-хой-хой, дыгъар-дугъур, пырх-чырх.*

Таза междометиеле айтымда къалгъан сёзледен запятой бла айырыладыла, бек кючлю айтылсала, междометилени ызарындан кёлтюрюучю белги салынады:

*Хей, джаным, иги джаш, Не кёрдюле-кёрмелле
Агъаргъынчы ма бу баш, Бу дуняда бу кёзле.
...Ий, къурманынг болайым, Орус тилден устасса,
Аурууунгу алайым, Джазгъан ишге устаса.
... Чыртда билмей тургъанлай,
„Хейт!“ — деген таууш чыкъды. (Б. У.)*

*Келбетлисиз,
Кёб эллисиз,
Эй, джарыкъ таула!
(Дж. Х.).*

396-чы иш. Примерлени джазыгъыз, алада междометилени табыб, тюлерин сызыгъыз. Аланы къалай джазылгъанларын, аладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салынгъанларын эслегиз.

1. Охо, джолгъа чыгъаргъа къуру джети минут къалгъан кёреме. 2. „Ой-ой! Кюе турабыз, чыкъ эшикге!“—деб, от юнден тиширыуларыны тауушларын эшитди. 3. „А киши, а киши, къайдаса? Оу, мен джарлы, ол джер юйге кирген эди, кюйюб къалады, чабыгъыз, мен джарлы, мен хариб!“—деб, бетин тырнай, мыллыгын от таба атды. 4. О хахай, Къанамат келеди, эшитген эшитмегеннге айт! 5. Ой, анам, Ой, анам! Джетдиле, эшиклени къылычларын сала кир! 6. Оу-оу, Мелехан, сени бу сёзлеринг къалмайдыла, алай а къалай айтаса? 7. Эх, Яша, Яша... Биргеме келигиз дерни орнуна алаймы айтаса! 8. А-а-а... Сен энтда джууаб этерик кёреме! Къарачыгъыз, ол мени бла тенгди! Ха-ха-ха! 9. Революция джашасын! Ур-а-а-а! 10. Мычымай „тарх-тарх-тарх“ деген тауушла эшитилиб,... кёб бармай тохтадыла. 11. „Ай анасыны уа, быллай бир да къыйналыб, кесими джыйын джанлыгъа сойдуругъамы башладым“ деб тохтаб, джанындан ол къама маталлы бычакъны чыгъарды. (Къ. Д.).

397-чи иш. Междометиеледен сора керекли тыйгыч белгилени сала джазыгыз.

1. Ы ы хх деб, теренден солуб, Захират биягы джюрегинден тутду. Оу аузундан сёзю чыкьмай, ёлюб кетген джарлы Захират!—деб сарнайды абсыны. Ай хариб а, сора эки джылыны кесинлей тургьанды. Аз бек эриге болмаз эди? А марджа, Мазан, мулхар табханынгы джый да, халджарны эки джанындан от этейик. Хо бирда Не хапарды ол! Аперим, Аслан,—деди Мионов. А Омар, сенмисе? Иш худжу кьаллыкьла!—деди Гондай. Ай игисагьан, Мазан, сен кесинг да кёре тургьанлай, ол Атайгьа дертими бир джетдирсем эди! А ашхы кьонакь, не аман хапар алыб келдинг!—деб, Кязим баш энишге кьараб кёб турду. Ай медет а,—деди Байрымукь. Па папа Кьайдан чыкьдынг, алан! Сау кел! (Ж. Залиханов).

13. Эй мени джигитлерим, бери! 14. Эх джарлы сен! Айыу кибик мазаллы болгьанлыгьынга, магьананга азды... 15. Ай джолдаш Леденев, сау бол! Сиз анга кьалай иги бердигиз!.. Ха ха ха 16. А саумуса, зауаллы? Айтчы, не бла кьуандырлыкьса (Н. Островский)

БАШЛАРЫ.

Башланган школда окъулгъанны къайытарыу.

Хапарлаучу, соруучу эмда кёлтюртюочю айтымла. Айтымны аягында точка, соруу эмда кёлтюртюю билгиле	3
Айтымды баш эмда сансыз членлери	4
Айтымда биртуудукъ членле	5
Къош айтымла	6
Айланыу	7
Туура сёзден тыйгыч билгиле	8

ФОНЕТИКА.

§ 1. Тилин тауушларыны къуралыулары. Ачыкъ эмда тунакъ тауушла	10
§ 2. Бёлюм	11
§ 3. Харфла алфавит	12
§ 4. Экили тунакъла	15
§ 5. Уллу харфланы джюрютюлюулери	16
§ 6. Басым	18
§ 7. Сангырау эмда зыгырдаукъ тунакъла	20

Тунакъланы тюз джазылыулары.

§ 8. Харф б	21
§ 9. Харф д	21
§ 10. Харф н	22
§ 11. Харф х	22
§ 12. Харф з	23
§ 13. Харф в	24
§ 14. Харла кч, к	24
§ 15. Харфла й бла къысха у	25
§ 16. Ачыкъ тауушла	26

МОРФОЛОГИЯ.

Сёзню къурамы.

§ 17. Тамыр бла аффикс	20
§ 18. Таза тамыр бла къуралгъан тамыр	31
§ 19. Аффикслени джюрютюлюулери	35
§ 20. Къош сёзле	37
§ 21. Къысхартылгъан къош сёзле	40
§ 22. Сёзлени кёлчюрюю	41

Тилни кесеклери.

§ 23. Тилни кесеклери	43
---------------------------------	----

Ат.

§ 24. Атны магъанасы эмда аны грамматика ышанлары (сан болуш, иелик д. а. к.)	44
§ 25. Атланы санлары	44
§ 26. Энци атла бла тукъум атла	45
§ 27. Атлада иелик	47
§ 28. Атланы болушлада джалгъаныулары	47
§ 29. Боолуш аффикслени тюз джазылыулары	49
§ 30. Иеликчи атланы болушлада джалгъаныулары	51
§ 31. Иеликчи атланы соруулары	54
§ 32. Иеликни <i>-ныкы</i> аффикси	55
§ 33. Соруулу атла	57
§ 34. Джангы атланы къурау	59
§ 35. Къошакъ магъана берген аффиксле	59
§ 36. Джангы атла къурагъан аффиксле	59
§ 37. Атладан къуралгъан атла	60
§ 38. Этимледен къуралгъан атла	61
§ 39. Сыфатладан къуралгъан атла	64
§ 40. Атда хапарчы аффиксле	65

Сыфатла.

§ 41. Сыфатны магъанасы эмда грамматика ышанлары	67
§ 42. Сыфатны тенгleshдириу дараджалары	70
§ 43. Тенгleshдириучю дараджа	70
§ 44. Айырма дараджа	71
§ 45. Кемлик дараджа	72
§ 46. Сыфатланы къурау	73
§ 47. Къош сыфатла	75
§ 48. Къурау сыфатла	76

Санау.

§ 49. Санаудан хапар беруу	79
§ 50. Къуралыуларына кере санауланы къауумлары	80
§ 51. Санчы санаула	80
§ 52. Тизгинчи санаула	83
§ 53. Юлюшчю санаула	84
§ 54. Къауумлаучу санаула	84
§ 55. Санауланы тюз джазыу	85
§ 56. Санаулада иелик	86
§ 57. Санаулада соруу эмда хапарчы аффиксле	88

Алмаш.

§ 58. Алмашланы магъаналары эмда грамматика ышанлары	92
§ 59. Бетлеучю алмашла	92
§ 60. Бетлеучю алмашланы болушлада джалгъаныулары	93
§ 61. Бегитиучю алмашла	94
§ 62. Кёргюзюучю алмашла	95
§ 63. Кёргюзюучю алмашлада иелик	96
§ 64. Белгилеучю алмашла	97
§ 65. Соруучу алмашла	98
§ 66. Байлаучу алмашла	98
§ 67. Белгисиз алмашла	99
§ 68. Огъайлаучу алмашла	100
§ 69. Алмашланы къауумларыны таблицасы	101

Этим

§ 70. Этимни магъанасы	105
§ 71. Этимлени къауумлары	106
§ 72. Этим сёзну къурамы	108
§ 73. Кёчюучю эмда кёчмеучю этимле	109
§ 74. Этимни айырмалары	110
§ 75. Тюз айырма	110
§ 76. Араш айырма	111
§ 77. Къайтыучу айырма	112
§ 78. Зорлаучу айырма	113
§ 79. Къатланыучу айырма	114
§ 80. Этимни формалары	115
§ 81. Этимсыфат	117
§ 82. Этимсыфатланы озгъан заманы	118
§ 83. Этимсыфатланы бусагъат заманы	120
§ 84. Этимсыфатны келир заманы	121
§ 85. Этимсыфатны келлик заманы	122
§ 86. Этимсыфатны атны магъанасында джюрюую	124
§ 87. Этимсёзлеу	125
§ 88. Этимсёзлеуню этим эмда сёзлеу ышанлары	125
§ 89. Этимсёзлеуню биринчи тюрлюсю	127
§ 90. Этимсёзлеуню экинчи тюрлюсю	128
§ 91. Этимсёзлеуню къарау формалары	130
§ 92. Этимни белгисиз формасы	131
§ 93. Этимни бетлери, санлары	132
§ 94. Буйрукъчу туруш	135
§ 95. Этимни заманлары	137
§ 96. Заманланы къуралыулары	138
§ 97. Бусагъат заман	139
§ 98. Этимлени бусагъат заманда тюз джазылыулары	142
§ 99. Озгъан заман	143
§ 100. Узайгъан заман	145
§ 101. Этимлени узайгъан заманда тюз джазылыулары	147
§ 102. Узакъ озгъан заман	148
§ 103. Узакъ озгъан заманны тюз джазылыуу	150
§ 104. Озгъан заманны къурау формалары	151
§ 105. Келир заман	152
§ 106. Этимлени келир заманда тюз джазылыулары	154
§ 107. Келлик заман	155
§ 108. Келлик заманда этимлени айырмалары, формалары	156
§ 109. Шарт турушну бош формасы	160
§ 110. Шарт турушну къурау формалары	162
§ 111. Разычы турушну биринчи тюрлюсю	166
§ 112. Разычы турушну экинчи тюрлюсю	167
§ 113. Разычы турушну ююнчю тюрлюсю	168
§ 114. Къуралгъан этимле	171
§ 115. Къурау этимле	173

Сёзлеу

§ 116. Сёзлеуню магъанасы	181
§ 117. Оруну эмда заманы сёзлеулери	182
§ 118. Халны эмда марданы сёзлеулери	184
§ 119. Сылтауну эмда муратны сёзлеулери	186
§ 120. Сёзлеулени къуралыулары эмда тюз джазылыулары	187

Послелогла.

§ 121. Послелогну магъанасы	190
§ 122. Послелогланы болушлада джюрюгенлери	192
§ 123. Послелогланы къуралгъанлары	193

Байламла.

§ 124. Байламланы магъаналары эмда къауумлары	194
§ 125. Байламланы тюз джазылыулары	196

Кесекчикле.

§ 126. Кесекчиклени магъаналары	198
§ 127. Кесекчиклени къауумлары	198

Междометие.

§ 128. Междометиялени магъаналары эмда тюз джазылыулары	201
---	-----

*Байрамкулов Ахмат Магомедович,
Урусбиев Ибрагим Хаджи-Муратович.*

Г Р А М М А Т И К А

карачаево-балкарского языка.

(Фонетика, морфология).
Учебник для 5, 6 классов
средней школы.

Редактор Д. Х. Кубанов.
Обложка художника Н. М. Понасюк.
Технический редактор М. Ф. Перепадья.
Корректор А. И. Семенов.

Сдано в набор 14-I-1967 г. Подписано к печати 10-II-1967 г.
Формат 60X90 $\frac{1}{16}$. Печ. л. 13. Уч. изд. л. 12,89.
ВУ 43531. Тираж 6500 экз. Заказ 238. Цена 26 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
г. Черкесск, Ленина, 38.
Карачаево-Черкесская областная типография,
г. Черкесск, Первомайская, 47.

